

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»**

Кафедра _____
соціології і публічного управління
(назва)

**КОНТЕНТ ЛЕКЦІЙ
з навчальної дисципліни
«Соціальна статистика»**

Харків – 2023

ПЕРЕДМОВА

Сучасна освіта орієнтована на вивчення вітчизняного та світового соціально-гуманітарного знання. Значна роль у цьому належить соціальній статистиці, яка дає уяву про стан розвитку та існування сучасного суспільства в різних його галузях.

Головне призначення соціальної статистики – забезпечити органи управління, міжнародні організації і населення своєчасною та адекватною інформацією про стан соціально-економічної сфери та тенденції її розвитку. Цієї мети можна досягти лише аналізуючи як показники економічного зростання, так і соціальної сфери. Така оцінка сприяє раціональному використанню інформації в розвитку економіки і підвищенні її конкурентоспроможності та обумовлює актуальність курсу для студентів-соціологів.

Метою цього курсу є формування уявлень про засади вивчення масових явищ та соціальних процесів; вивчення методів розробки та аналізу основних статистичних показників та вміння використовувати в професійній діяльності основні засоби обробки та аналізу статистичних даних.

Завдання курсу: оволодіти категоріями соціальної статистики, основними статистичними методами аналізу соціальних явищ; знати та вміти використовувати в практичній роботі методи статистики для обробки соціальної інформації.

Внаслідок вивчення дисципліни «Соціальна статистика» студенти повинні знати:

- систему статистичних показників, яка використовується для характеристики та аналізу соціальних явищ та процесів;
- можливості статистичних методів спостереження, зведення та групування статистичних даних;
- методи аналізу конкретних явищ і процесів суспільного життя.

У результаті вивчення курсу студенти повинні вміти:

- проводити статистичну обробку даних з побудовою статистичних таблиць і графіків, рядів розподілу;

- аналізувати результати отриманої статистичної інформації про соціальні явища та процеси.
- робити науково обґрунтовані висновки.

Методичні вказівки містять текст лекцій для самостійної роботи студентів за темами.

Тема № 1 «Соціальна статистика як наука»

(2 години)

Цільова настанова: метою лекції є ознайомлення з поняттям соціальної статистики як науки, її предметом, об'єктом та методами дослідження.

Ключові слова: соціальна статистика, об'єкт, предмет дослідження, завдання соціальної статистики, продольний аналіз, поперечний аналіз.

План

1.1. Поняття соціальної статистики та її взаємозв'язок з іншими науками.

1.2. Предмет і об'єкт дослідження в соціальній статистиці.

1.3. Основні завдання соціальної статистики.

1.4. Практичне використання даних.

1.1. Поняття соціальної статистики та її взаємозв'язок з іншими науками. Поняття "соціальна статистика" має два тлумачення: як галузь науки і як область практичної діяльності. Соціальна статистика як галузь науки розробляє систему отримання й методів збору, обробки й аналізу числової інформації про соціальні явища й процеси в суспільстві. Соціальна статистика як область практичної діяльності спрямована на виконання органами державної статистики й іншими організаціями роботи зі збору й узагальнення числових матеріалів, що характеризують ті або інші соціальні процеси.

Автономне існування соціальної статистики як галузі науки або як області практичної діяльності було б безглуздим. Ці області повинні й можуть розвиватися лише в єдності й взаємозв'язку.

Ранні примітивні форми фіксування інформації про різні сторони життя суспільства, держави не мали спеціально розробленої науково обґрунтованої методики. У міру ускладнення отримування даних, що враховуються, і в міру зростання їх значимості в керуванні державою й економікою виникала

необхідність у більш складних реєстрації й узагальненні даних. Потрібні були спеціальні заходи щодо забезпечення однаковості й вірогідності інформації.

Обліково-статистичні роботи стали самостійним видом професійної діяльності, і були створені спеціальні органи, що здійснюють ці роботи в центрі й на місцях. Науково-методичні розробки відділилися від практичної роботи з обліку. Стала проводитися підготовка кадрів фахівців в області статистики. З єдиної раніше статистики виділилися самостійні галузі цієї науки: статистика промисловості, статистика сільського господарства, статистика населення і т.д. Однією з останніх одержала "права автономії" соціальна статистика.

Соціальна статистика відрізняється від інших галузей статистики не тільки своїми особливими предметом і об'єктом дослідження. Її своєрідність полягає в особливих каналах одержання вихідної інформації, і в застосуванні спеціальних прийомів обробки й узагальнення цієї інформації, і в особливих шляхах практичного використання результатів аналізу. Усе це підтверджує необхідність виділення соціальної статистики як окремого напрямку обліково-статистичних робіт, а також як особливого напрямку наукових розробок, у рамках якого вирішуються теоретико-методологічні питання соціальної статистики.

Соціальна статистика, як і будь-яка галузь науки, пов'язана з іншими областями знання різними відносинами. Розуміння цих відносин сприяє більш точному визначенню предмета, об'єкта й методології соціальної статистики. Найбільш тісними є зв'язки соціальної статистики з іншими галузями статистики, насамперед з теорією статистики, що розробляє загальнометодичну базу для галузевих статистик. Єдині по своїй сутності методичні приймання конкретизуються й модифікуються стосовно до завдань і умов аналізу соціальних явищ і процесів. Нерідко арсенал методів дослідження, надаваних теорією статистики, виявляється недостатнім. У таких випадках соціальна статистика запозичає необхідні методи в інших галузей знання — соціології, психології й ін.

Існує повна або часткова спільність об'єкта дослідження соціальної статистики з об'єктами ряду наук — демографії, соціології, статистики населення, економіки праці, етнографії, медичної статистики й ін. З ними соціальна статистика має деякі точки дотику й відносно предмета дослідження, хоча вони виражені значно слабкіше спільності об'єктів дослідження. У більшій мері близькість наук може проявлятися в питаннях визначення методології, методики, об'єкта дослідження.

Часткова спільність наук історично обумовлена. Це може бути проявом "залишкових" зв'язків наук, що виділилися в самостійні області знання в процесі диференціації наукових знань і відокремлення предмета дослідження. Це може бути наслідком зближення наук, їх інтеграції, коли в раніше досить далеких одна від одної областях знання при їхньому розвитку виявлялися точки дотику в питаннях методології, а також у предметі й об'єкті дослідження.

Однак така спільність аж ніяк не означає тотожності. Наприклад, і статистика населення, і соціальна статистика звертаються до населення як об'єкту дослідження. Разом з тим якщо для першої основний інтерес представляє все населення країни, то для другої — окрім його категорії. Статистика населення досліджує динаміку чисельності жителів, склад населення, його відтворення. Усе це питання, що ставляться до населення в цілому. Соціальна ж статистика, що акцентує увагу на різних сторонах умов життя, повинна відповідно звертатися насамперед до тих груп населення, для яких умови життя найбільш актуальні й специфічні. Так, питання соціального забезпечення стосуються в першу чергу осіб пенсійного віку й інвалідів. Програми освіти й виховання адресовані дітям шкільного віку й молоді, програми охорони материнства й дитинства — молодим родинам і т.д.

Статистика населення традиційно підходить до вивчення населення як біологічної популяції, а соціальна статистика досліджує соціальні аспекти життя людей. Помітимо, що грань між цими підходами досить умовна: вивчаючи народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність, механічний рух населення (міграцію), не можна обйтися без аналізу соціальних факторів.

Термін «статистика» слід розглядати у сукупності латинських та італійських слів. У перекладі з латинського «status» означає стан, становище, з італійського «statista» - державний чоловік, знавець держави.

З давніх часів людство здійснювало облік багатьох явищ, які виникали в процесі його життєдіяльності, накопичувало та зберігало цю інформацію для подальшого використання даних характеристик. Тому не можна не відзначити роль статистики, яка сьогодні наповнюється новим змістом та завданнями.

Всі досягнення статистики - це результат історичного розвитку, який можна зрозуміти та оцінити в повній мірі, лише зазирнувши в минуле.

Виникнення статистики відноситься до глибокої давнини і пов'язано з утворенням держав. Для управління державою потрібна була інформація про чисельність чоловічого та жіночого населення країни, поголів'я худоби, розмір земель, стан торгівлі та ін. Уже в країнах Стародавнього світу склалися системи державного та адміністративного обліку, що дістало відображення в священних кни�ах різних народів. Так, Конфуцій у книзі «Шу-Кінг» посилається на дані перепису населення Китаю в 2238 р. до н.е. Середньовіччя залишило унікальну пам'ятку - «Книгу страшного суду», в якій зведено дані перепису населення Англії та його майна. Епоха Відродження дала світу Луку Пачолі, який заклав основи бухгалтерського обліку.

Поступово збирання даних про масові суспільні явища стало регулярним. Таким чином, господарський облік став первинною формою статистики. Однак як наука статистика почала розвиватися з середини XV?? ст., на той час виділилось два напрями: в Англії виникла школа політичної арифметики, в Німеччині - державознавства.

Засновниками школи політичної арифметики були англійські вчені Джон Граунт (1620-1674) і Вільям Петті (1623-1687). Сам термін «політична арифметика» свідчить про відношення математики (арифметики) до політики. Слово «політика» було аналогічним поняттю «наука про суспільство». Вчені даної школи домагались шляхом узагальнення та аналізу факторів за допомогою цифр характеризувати стан і розвиток суспільства, закономірності розвитку

суспільних явищ. Вимірювальні методи вважалися обов'язковою умовою дослідження масових облікових даних.

Суттєво іншим був підхід школи державознавства. Державознавство часто називали описовою школою статистики. Одним з основоположників описової школи був Г. Конринг (1606-1681) - видатний лікар та державний діяч свого часу. Представники даної школи основними завданнями статистики вважали систематизоване описування тих факторів, які визначають велич та могутність держави. Статистика розглядалась як суспільна наука про соціальні, правові і господарські аспекти держави. Однак через обмеженість цифрових даних вони переважали словесні характеристики, а математичні методи пізнання недооцінювали.

Таким чином, школа політичної арифметики і школа державознавства - два напрями поступового розвитку господарського обліку. У них один об'єкт дослідження - суспільство, але різні методи дослідження: вимірювання і описування.

До сучасного розуміння статистики значно ближче стояла англійська школа політичної арифметики, однак слід відзначити також велике значення описової школи для подальшого розвитку статистики, так її представники розробили сукупність показників та створили спеціальну системи збору первинних даних про масові явища.

В XIX ст. виник математичний напрям статистичної науки. Представники даного напряму використовували в своїх статистичних дослідженнях методи теорії ймовірності: так бельгійський статистик А. Кетле (1796-1874) зробив значний внесок у розробку теорії стійкості статистичних показників; англійський вчений К. Пірсон (1857-1936) розробив теорію кількісної оцінки зв'язку між показниками та ін. У кінці XIX ст. розвиток статистичної методології стимулував вихід статистики за межі соціально-економічних явищ.

Неможливо не відзначити й роль російських та українських вчених в становленні та розвитку статистики як науки. Помітне місце в розвитку української статистико-економічної науки займає В.М. Навроцький (1847-

1882). Характерною ознакою його статистичних праць було міцне теоретичне підґрунтя. Він з повагою ставився до економічної теорії, був добре обізнаний з науковими школами в політекономії, до оцінки яких підходив з позицій селянських інтересів. Він глибоко розумів взаємозалежність між різними галузями виробництва, співвідношення між виробництвом та споживанням. Однією з найважливіших заслуг В.М. Навроцького як економіста-статистика є те, що він першим в історії української економічної думки дає глибокий аналіз галицької економіки після скасування панщини, розкривши причинний зв'язок її відсталості із залишками середньовіччя.

У той же самий час жив та працював О. Русов (1847-1915), якого вважають «батьком земської статистики». О. Русов народився в Києві. Початкову статистичну практику він пройшов під час перепису населення м. Києва в березні 1874 р. Найповніше розкрив вчений свої статистичні здібності на Чернігівщині, де ним ініційовані статистичні дослідження, які залишили глибокий слід в історії української статистичної думки. Під керівництвом О. Русова в 1879-1880 рр. проведено опис Ніжинського повіту, інші статистичні описи, що заклали основу чернігівської школи земської статистики. Чернігівська школа земських статистиків має на своєму рахунку й інші статистичні новаторства, що в цілому збагатили національну і світову статистичну науку.

Видатним економістом і статистиком, засновником української бюджетної статистики був Ф.А. Щербина (1849-1936). Особливі заслуги має Ф.А. Щербина в галузі дослідження селянських бюджетів. Також він першим у Російської імперії зробив спробу медичних подвірних дослідів села. Велика його заслуга полягає й у земській статистиці. За час роботи у Воронежі під редакцією Ф.А. Щербіни видано 66 томів статистичних досліджень. Однак однією з найвагоміших і до певної міри підсумкових праць Ф.А. Щербіни є монографія «Статистика. Історія статистики і статистичних установ», де докладно розглядається статистика як наука, її прикладне значення. В ній автор зазначає, що історія статистики є майже фотографічним відображенням функціонування культури і економіки в еволюційному поступі людства.

Помітне місце в розвитку української статистичної думки займає М.В. Птуха (1884-1961). У його науковій діяльності можна умовно виділити декілька головних напрямків: історія статистики; загальна статистика; теоретична та прикладна демографія та різні демостатистичні дослідження. Теоретичні засади, методологічні принципи і методичні підходи, на які спирається М.В. Птуха, що й досі не втратили наукової та практичної вартості. Значну наукову цінність має праця М.В. Птухи «Вища математика в демографії», де він доводить значення використання математичної статистики в демографічних дослідженнях. окрім групу праць М.В. Птухи становлять його дослідження з історії статистики. Двотомна праця М.В. Птухи з історії статистики є цінним «подарунком» для вивчення джерел виникнення та розвитку статистики як науки, у тому числі української статистичної науки.

Таким чином, історія виникнення та розвитку статистики вказує на те, що статистична наука сформувалася внаслідок теоретичних узагальнень накопиченого людством досвіду обліково-статистичних робіт, зумовлених потребами управління виробництвом і життям суспільства.

Статистика - це суспільна наука, яка вивчає розміри та кількісні співвідношення масових соціально-економічних явищ і процесів у нерозривному зв'язку з їх якісної визначеністю у конкретних умовах місця та часу, також закономірності їх формування, розвитку, взаємозв'язку.

1.2. Предмет і об'єкт дослідження в соціальній статистиці. Статистичний аналіз явищ і процесів, що відбуваються в соціальному житті суспільства, здійснюється за допомогою специфічних для статистики методів — методів узагальнюючих показників, що дають числовий вимір кількісних і якісних характеристик об'єкта, зв'язків між ними, тенденцій їх зміни. Ці показники відображають соціальне життя суспільства, що виступає як предмет дослідження соціальної статистики.

Складне й багатогранне по своїй природі соціальне життя суспільства являє собою систему відносин різної властивості, різних рівнів, різної якості.

Будучи системою, ці відносини взаємозалежні й взаємообумовлені. Їхня єдність проявляється в різноманітних формах: у взаємодії, у співпідпорядкованості, у суперечливості. Із цього випливає, що вичленовування окремих напрямків дослідження в рамках соціальної статистики не більш ніж умовне приймання, що полегшує пізнання. Ізольовано взята статистика житлових умов населення або статистика бюджетів населення настільки ж умовна як, наприклад, виділення в самостійну область медицини таких спеціалізацій, як дерматологія, мікробіологія, онкологія та ін.

Найбільш результативний такий підхід до визначення предмета соціальної статистики, при якому одночасно виділяються для аналізу окремі сторони соціального життя суспільства й беруться до уваги їх єдність і взаємозв'язок.

Для соціальної статистики характерна множиність об'єктів дослідження. Їх можна підрозділити на два типи.

Перший і основний тип об'єктів становлять споживачі послуг, матеріальних і духовних цінностей, інформації. Вони представлені індивідуальними й груповими об'єктами. Індивідуальний об'єкт — люди (населення як сукупність індивідів). Це також усе населення й окремі його категорії залежно від досліджуваного соціального процесу. Колективний об'єкт — група осіб, що спільно здійснює споживання, спільно беруть участь у соціальному процесі. Такими об'єктами є: родина, трудовий колектив, садове товариство, гаражний кооператив і ін.

Другий тип об'єктів охоплює осіб, організації, структури, що надають населенню послуги, що організують той або інший соціальний процес. Їхня діяльність визначає обсяг і якість наданих послуг і цінностей. Вироблення й споживання послуг, цінностей, інформації становлять дві взаємозалежні сторони процесу. Цим визначається доцільність їх паралельного дослідження. Так, житлова проблема може бути розкрита, якщо інформація отримана по різних видах об'єктів: родинам, де система показників характеризує житлові умови і їх динаміку, і організаціям, що формують ринок житла. До них належать:

будівельні організації, різні житлові відділи й комісії в складі місцевих органів управління, різноманітні посередницькі контори й фірми по обміну, купівлі, продажу, винайманні житла.

В окремих випадках обидва типи об'єктів представлені в єдності — коли, наприклад, родини самі самотужки здійснюють будівництво житлового будинку для себе. Однак подібна ситуація носить епізодичний характер, тому що будівництво будинку — одноразова подія, споживачем же житла родина є постійно, тобто домінує один аспект.

1.3. Основні завдання соціальної статистики. Визначаючи в загальному виді завдання соціальної статистики, слід виділити ті, які вирішуються будь-якою галузевою статистикою стосовно до свого об'єкта дослідження. Такими завданнями для соціальної статистики є:

- *систематичний аналіз ситуації в соціальній сфері;*
- *аналіз найважливіших тенденцій і закономірностей розвитку галузей соціальної інфраструктури:*
 - *вивчення рівня й умов життя населення;*
 - *оцінка ступеня диференціації цих характеристик;*
 - *аналіз динаміки: прогнозування найбільш імовірного ходу розвитку на найближчу й більш віддалену перспективу;*
 - *дослідження факторів, під впливом яких склалася дана ситуація;*
 - *оцінка ступеня відповідності фактичних параметрів їх нормативним значенням;*
 - *з'ясування співвідношення й ролі об'єктивних і суб'єктивних факторів;*
 - *дослідження взаємодії соціальних процесів з іншими складовими суспільного розвитку.*

Крім того, існують особливі завдання, властиві саме соціальній статистиці. Їхня специфіка залежить насамперед від труднощів, що виникають у практиці вивчення соціальних процесів. До них належать наступні.

1. Подолання автономності окремих напрямків соціальної статистики й обумовленої цим непорівнянності багатьох статистичних показників; дійсне формування єдиної взаємозалежної системи соціальної статистики. Недоробки в цій області пояснюються не тільки об'єктивною причиною — різкими відмінностями в сутності й формах прояву різних соціальних процесів, але й деякими організаційними передумовами. Збір соціальної інформації здійснюється різними підрозділами (секторами, відділами) органів державної статистики: статистики цін, бюджетів, статистики праці і т.д. Соціальні показники виявляються споконвічно включеними в різні підсистеми показників соціально-економічної статистики, що накладає відбиток на розв'язання низки методологічних питань. Разом з тим впливає й різний "вік" окремих показників соціальної статистики: одні показники використовуються в практиці статистичних робіт давно й по інерції зберігається традиційний підхід до розв'язання методичних питань; інші показники виникли недавно й більш орієнтовані на сучасні методології.

2. Досягнення відповідності ряду статистичних показників оцінці сутності соціальних явищ і процесів, тому що показники не дають їхніх якісних характеристик. Ураховуються лише окремі формальні кількісні параметри. Наприклад, стан системи охорони здоров'я важко реально оцінити, опираючись лише на дані про число лікарів, що приходяться на 1000 людей населення, і лікарняних ліжок. У міру розширення різних форм медичної допомоги, заснованих на комерційних початках, зростає диференціація якості роботи, доступності, різноманітності видів спеціалізованих медичних установ. Усі вони повинні знайти відбиття в статистичних показниках.

3. Інтегрування досліджень на макро- і мікрорівнях, що дозволить більш глибоко й повно розкрити першопричини й механізми досліджуваних процесів. Поки ще соціальна статистика орієнтована переважно на дослідження явищ і

процесів на макрорівні, де виявляються кінцеві результати процесу. Децентралізація всієї системи керування в країні підсилює актуальність інформаційного забезпечення на регіональному рівні.

4. Розробка показників, побудова моделей, оцінка гіпотез, диференціювання для найбільш характерних соціально-культурних, соціально-етнічних, соціально-демографічних груп населення. Використовувані при цьому схеми угруповань населення слід коректувати в міру того, як відбуваються зрушенні в складі населення. Діюча система показників соціальної статистики практично нівелює реально існуючу диференціацію умов життєдіяльності різних груп населення, системи їх ціннісних орієнтацій і т.д. Тенденція зростання соціального розшарування суспільства підсилює актуальність цього питання.

5. Подолання існуючої непорівнянності показників соціальної статистики й показників, представлених в інших галузевих статистиках.

6. Моделювання соціально-економічних зв'язків з метою виявлення механізмів взаємодії в суспільній системі. На макрорівні представлений ряд об'єктивно існуючих обмежувальних факторів, що визначають межі можливих коливань соціальних показників у конкретних умовах (без руйнування систем). Це важливо враховувати при виробленні соціальних програм.

7. Розширення кола показників статистики думок. А актуальність цього завдання укладається в тому, що найважливішої складової соціальних процесів виступає психологічний фактор. Суб'єктивні особистісні оцінки факторів і подій визначають реакцію населення на них, поведінка населення в різних сферах життєдіяльності.

8. Проведення спеціальних заходів, що компенсують по можливості такі слабкі сторони багатьох показників, як: елементи суб'єктивізму; неточності даних анамнезу (інформація про події й факти минулих років, одержувана при опитуваннях населення); неповнота обліку фактів, про яких люди неохоче по дають інформацію; відсутність об'єктивних однозначних критеріїв і шкал для різного роду оцінних суджень і т.д. Це одна з важливих умов побудови повноцінної системи показників соціальної статистики, що підвищує її

вірогідність і інформаційну ємність. Зм'якшити негативні прояви можна за допомогою ряду спеціальних прийомів. Серед них: спільний аналіз інформації про факти й думки по тому самому питанню; повторний обіг в анкетах до того ж питанню з деякою зміною відтінків змісту й редакції; деталізація питання, тобто розчленовування його на кілька окремих питань із наступною побудовою інтегрального показника; контрольні питання, що дозволяють виявити недостовірні відповіді, і т.д.

Наведеними прикладами далеко не вичерпується перелік актуальних завдань уdosконалювання методології й методики соціальної статистики.

У рамках державної статистики в нашій країні в порядку поточного обліку в основному вимірюється обсяг надаваних населенню послуг. Якісні особливості споживання, його тенденції й фактори не піддаються, як правило, обліку на масовому рівні. Тому актуальні й гострі соціальні проблеми в статистичних даних звичайно зафіковані лише як симптоми, причини яких не розкриті.

Систематичне надання інформації з названих питань регіональним і центральним органам влади для своєчасного вживання заходів по стабілізації обстановки, попередженню можливих криз і загостренні — актуальне завдання статистики.

Теоретичну основу будь-якої науки складають основні поняття і категорії. Статистика оперує наступними поняттями та категоріями: статистична закономірність, статистична сукупність, ознаки та ін.

Статистична закономірність - це повторюваність, послідовність та порядок у масових явищах та процесах. В основі статистичної закономірності лежить закон великих чисел, основним принципом якого є масовість явищ або процесів. Статистичні закономірності масових соціально-економічних явищ та процесів відображають характер дії об'єктивних законів розвитку суспільства в конкретних умовах місця та часу. Закономірності масового процесу властиві лише сукупностям. Саме сукупність, а не окремий елемент, є тією базою, відносно якої стає можливим встановлення конкретних законів.

Статистична сукупність - це певна множина елементів (одиниць), які мають єдину якісну основу, але відрізняються між собою різними ознаками.

Приклад: Чисельність робітників підприємства «СОМ» на початок звітного року складала 856 чол. - це сукупність. Якісна основа даної сукупності - це те, що об'єднує даних робітників, а саме: вони є робітниками підприємства «СОМ». Дано сукупність включає 856 елементів (одиниць сукупності) - це обсяг сукупності. Кожний елемент сукупності характеризується багатьма ознаками. Так у нашому прикладі робітників підприємства можливо розподілити на групи за різними ознаками: за статтю, за віком, за стажем роботи, кваліфікацією та іншими ознаками.

Ознакою в статистиці називають характерну рису, властивість, притаманну одиницям сукупності. Ознаки можна класифікувати за різними видами. Велике значення має класифікація ознак за способом вираження та взаємозалежності.

За способом вираження ознаки умовно поділяють на атрибутивні (словесні, якісні) та кількісні ознаки. Атрибутивними називають ознаки, які не підлягають числовому вираженню і характеризують риси словами. До атрибутивних відносяться наступні ознаки: стать людини, професія, факультет та ін. Кількісні ознаки мають числове вираження. До кількісних ознак слід віднести: стаж роботи, тарифний розряд, вік та ін.

За способом взаємозалежності розрізняють факторні та результативні ознаки. Факторні ознаки - це ознаки, які впливають на інші ознаки і є причиною їх зміни. Результативними ознаками називають ознаки, які змінюються під впливом факторних ознак. Так, кваліфікація робітників є факторною ознакою, яка впливає на результативну ознакоу - продуктивність праці.

1.4. Практичне використання даних. У даних соціальної статистики представлена як виробнича сфера (розвиток інфраструктури й галузей, що забезпечують матеріальну базу для них), так і сфера особистого споживання.

Широке й різноманітне коло складових особистого споживання: різні матеріально-речові елементи, послуги, духовні цінності, інформація.

Соціальна статистика є однією з інформаційних баз для роботи із цілеспрямованого регулювання правових відносин у суспільстві, з урахуванням даних соціальної статистики ухвалюються рішення по важливих питаннях економіки й державної політики. Питання міжнародних відносин не можна вирішувати, ігноруючи розглянуті соціальною статистикою соціальні аспекти життя країни. При складанні державних програм розвитку різних областей життя суспільства прямо або побічно враховуються соціальні показники.

При розв'язанні будь-якого соціально-економічного або політичного питання важко обійтися без даних соціальної статистики. Це цілком природно, тому що із соціальними процесами стикаються й взаємодіють усі інші процеси, що протікають у суспільстві. Ці зв'язки різні по інтенсивності, способах реалізації, стабільності і т.д. Відповідно соціальна статистика повинна мати багато спеціалізованих і тонких підходів до пізнання дійсності, тобто мати досить розбудовану методичну базу.

Матеріали соціальної статистики використовуються на різних рівнях: по країні в цілому, по великим економіко-географічним зонам, адміністративно-територіальним підрозділам (областям, містам, районам), населеним пунктам, окремим мікрорайонам у містах, підприємствам і іншим господарським одиницям.

Загальні проблеми регіональної статистики повною мірою належать й до соціальної статистики. На різних рівнях керування пред'являються різні вимоги до отримування інформації із соціальної статистики. З переходом до більших територіальних підрозділів розширяється коло завдань, пов'язаних із прогнозуванням, розробкою довгострокових комплексних програм розвитку, дослідженням соціальних процесів у динаміку, вивченням механізмів взаємодії соціальної й інших сфер життя суспільства, дослідженням впливу факторів і умов на стан і розвиток соціальної сфери. Відповідно міняється характер попиту на інформацію в області соціальної статистики.

Періодичність, з якою найбільш доцільно одержувати більшість показників соціальної статистики, збігається з періодичністю в інших областях статистики — це рік, тобто беруться дані за станом на кінець (або початок) кожного року, а для характеристики процесів підраховуються сумарні результати за кожний минулий рік.

Разом з тим існує певна своєрідність у розв'язанні цього питання. В одних випадках воно пов'язане з великою динамічністю й мінливістю соціальних процесів у порівнянні з економічними. Така обставина вимагає більш гнучкого підходу, введення "позачергових" потоків інформації, коли потрібно оперативно забезпечити інформаційну базу при різких зрушеннях у спрямованості, характері й інтенсивності того або іншого соціального процесу. Багато соціальних процесів носять явно виражений сезонний характер, і в подібних випадках періодичність збору даних повинна відповідати вимогам аналізу сезонних коливань.

Як правило, соціальний моніторинг зорганізується службами, що займаються дослідженням суспільної думки (наприклад, Всеукраїнським центром вивчення суспільної думки і його регіональними організаціями).

Важливою функцією соціальної статистики є забезпечення "зворотного зв'язку" — надання правлячим структурам у центрі й у регіонах інформації про результати й наслідки поточної соціальної політики, про реагування населення на неї — про його дії, думки, оцінки. Тим самим забезпечується можливість оперативно й вчасно коректувати соціальні програми, диференціювати соціальну політику з урахуванням регіональної специфіки. Цей аспект використання матеріалів соціальної статистики особливо важливий для різномірних умов України.

Соціальна статистика досліджує питання, що зачіпають особисті інтереси кожної людини, з якими пов'язані її благополуччя, задоволення потреб, реалізація життєвих планів. Цим пояснюється підвищений інтерес до соціальної інформації всього населення, а не тільки фахівців. Соціальна статистика зобов'язано задовольнити цей інтерес. Іншими словами, необхідно надати кож-

ному бажаючому можливість ознайомитися з відповідними матеріалами, викладеними в доступній формі, що об'єктивно відображають дійсність. Популяризація даних — важлива функція соціальної статистики. Цим досягаються поінформованість населення, попередження можливих неправильних уявлень, домислів, спекулятивних заяв несумлінних політиків і суспільних діячів.

Для вивчення масових соціально-економічних явищ і процесів статистика використовує сукупність різних методів та прийомів.

Статистична методологія - це комплекс спеціальних, притаманних лише статистиці, методів та прийомів дослідження.

Методологічною основою статистики є теорія пізнання, яка ґрунтується на положеннях матеріалістичної діалектики про перехід кількісних змін в якісні та загальнонаукових принципах, а саме: на принципах порівняння, аналізу, синтезу. Це означає, що:

- статистика розглядає соціально-економічні явища та процеси не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими, оцінює ефекти впливу факторів і щільність причинно-наслідкових зв'язків;
- статистика вивчає соціально-економічні явища та процеси у розвитку, тобто аналізує інтенсивність динаміки, оцінюючи тенденції їх змін та структурних зрушень.

Статистичне спостереження - перший етап статистичного дослідження, на даному етапі проводиться збір первинного статистичного матеріалу.

На другому етапі зібрани дані підлягають систематизації та групуванню за певними ознаками.

На третьому етапі проводиться аналіз статистичної інформації на основі обчислення узагальнюючих показників: абсолютних, відносних та середніх величин, показників варіації, характеристик інтенсивності динаміки, індексів, параметрів тісноти зв'язку, факторів причинно-наслідкових зв'язків та ін.

Перелічені етапи статистичного дослідження часто відокремлені між собою в часі і реалізуються різним колом виконавців. Водночас усі ці етапи

пов'язані між собою, вони об'єднуються метою дослідження, відсутність одного з них означає порушення статистичного дослідження. На кожному етапі застосовуються певні методи та прийоми статистичного дослідження, які можуть дати глибоку й всебічну характеристику явищ та процесів, що вивчаються.

Контрольні питання

1. В чому сутність предмета соціальної статистики?
2. Що являють собою об'єкти соціальної статистики і як вони класифікуються?
3. Розкрийте завдання соціальної статистики в умовах її реформування.

Тема № 2 «Джерела інформації та соціальні показники в соціальній статистиці»

(2 години)

Цільова настанова: метою лекції є ознайомлення з поняттям джерел інформації в статистиці, перепису населення, вибіркових обстежень, достовірності інформації, системи показників у соціальній статистиці, угрупувань і основних класифікацій.

Ключові слова: перепис населення, вибірки, компетентна інформація, експертна інформація, моніторинг, статистичні показники, соціальні показники, достовірність, послідовність інформації, вимірів у реальному масштабі часу, угруповання в соціальній статистиці.

План

- 2.1. Джерела інформації про соціальне життя суспільства.**
- 2.2. Система показників у соціальній статистиці.**
- 2.3. Основні класифікації і угруповання в соціальній статистиці.**

2. 1. Джерела інформації про соціальне життя суспільства.

Інформація про об'єкти соціальної статистики, соціальні явища та процеси в суспільстві збирається із застосуванням різних видів статистичного спостереження: систематичного обліку, переписів, регулярних і одноразових вибіркових обстежень, опитувань населення.

Інформація, що її дістають у результаті організації систематичного обліку, надходить до органів статистики від установ, підприємств і організацій усіх форм власності у вигляді документів статистичної звітності. У цих документах міститься інформація, що характеризує основні моменти соціального життя суспільства, умови і рівень життя населення, стан і діяльність організацій соціальної сфери.

Основними джерелами інформації про об'єкти соціальної статистики, що охоплюють усю генеральну сукупність, є *переписи*. Під час переписів насе-

лення дістають, як правило, інформацію не лише про об'єкти соціальної статистики, а й таку, що характеризує окремі моменти умов і рівня життя населення.

Перепис населення є видом суцільного спостереження, що дає величезний обсяг інформації про соціально-демографічні процеси в суспільстві: про чисельність населення, його демографічні характеристики, національний і соціальний склад, рідну мову, зайнятість і види занять, джерела засобів існування, освіту, стан здоров'я, житлові умови та інші характеристики. Результати переписів розробляються по країні в цілому, за регіонами, стосовно міського і сільського населення. Проведення переписів населення вимагає значних витрат, тому вони відбуваються, здебільшого, не частіше як один раз на 10 років. У періоди між переписами інформації про населення коригують органи статистики на підставі поточного обліку демографічних подій (народження, смерть, укладання і розірвання шлюбу, зміна місця проживання).

Інформація, що її збирають під час переписів, з певних причин (значні інтервали між переписами й обмежений перелік питань, які включаються до програм їх проведення), не може повною мірою задовольнити всі потреби в інформації про соціальне життя. Соціальні процеси вельми динамічні, відбуваються безупинно, постійно змінюючи життя суспільства. Для спостереження за цими змінами та відшукання більш оперативної і різnobічної інформації, ніж та, що її дають переписи населення, статистичними органами впроваджені і широко використовуються різного роду *вибіркові обстеження*, які здійснюються одноразово або періодично. Для проведення вибіркових обстежень формуються представницькі вибіркові сукупності населення або домашніх господарств. Як приклад розглянемо основні принципи й етапи формування вибірок, що розроблені Державним комітетом статистики України спільно зі спеціалістами НДІ статистики і використовуються під час вибіркових обстежень умов життя домашніх господарств та економічної активності населення України.

Переписи населення, вибіркові обстеження і статистична звітність дають основний масив інформації про соціальні процеси в суспільстві. Проте під час вивчення соціального життя суспільства часто постає потреба використовувати

спеціально організовані види статистичного спостереження — соціологічні дослідження як особливу форму одержання соціальної інформації. До цих видів статистичного спостереження вдаються тоді, коли потрібно дістати інформацію про ті сторони соціальних процесів у суспільстві, які недостатньо або взагалі не характеризуються статистичною інформацією, яку дістають зі статистичної звітності і за допомогою інших видів спостережень. Наприклад, кількісні і якісні характеристики ставлення населення до реформ, здійснюваних у країні, і до соціальної політики держави, ступеня його довіри різним гілкам влади, політичним партіям і їх лідерам, а також оцінки населенням умов, рівня і якості свого життя та інших соціальних процесів можна дістати лише з використанням спеціальних методів збору інформації та її опрацювання.

Такого роду інформацію можна відшукати за допомогою спеціальних вибіркових обстежень. При цьому не можна обмежитися єдиною на всі випадки системою збору даних. З деяких питань проводяться великі комплексні обстеження (наприклад, референдум), які коштують доволі дорого, а тому реалізуються досить рідко. З окремих питань потрібна експрес-інформація, яка забезпечує знання поточного стану суспільної думки з актуальних на даний період часу запитань. У такому разі обстеження проводяться періодично, за стислою програмою з метою швидко дістати зведені результати та висновки. Головне, що досягається за допомогою групувань у соціально-економічній статистиці, — це розрахунок та аналіз структури господарства, тобто співвідношення між соціальними та економічними процесами. Залежно від мети дослідження ці співвідношення, наведені здебільшого в процентах, мають бути розглянуті за різними групами. Проте, як наголошувалося раніше, найчастіше вивчають соціальну, галузеву та територіальну структуру господарства.

Основним методом отримання соціологічної інформації є опитування. Розрізняють такі види опитувань:

- a) за ступенем охоплення генеральної сукупності — суцільне і вибіркове опитування;

- б) за типом респондента — індивідуальне, групове, експертне, масове опитування;
- в) за засобами спілкування між респондентом і дослідником — інтерв'ю, анкетне, поштове, телефонне опитування;
- г) за типом суспільної думки — політичне, економічне, соціальне, маркетингове, культурологічне, релігійне опитування;
- д) за ступенем формалізації — вільне опитування і формалізоване;
- є) за змістом інформації — про факти і події, про поведінку людей, про внутрішній світ людей.

В результаті проведення опитувань дістають три види інформації: масову, компетентну й експертну.

Масова інформація, або суспільна думка, репрезентує думки та оцінки людей різних соціально-демографічних груп і регіонів.

Комpetентна інформація — це думки й оцінки фахівців з тих питань і проблем, які вони досліджують професійно і про які можуть судити завдяки своїм глибоким знанням і досвіду роботи.

Експертна інформація — це вид компетентної інформації, здобутої від незалежних спеціалістів, тобто не зацікавлених в тому чи іншому перекручуванні справжнього стану справ.

Інформація, що збирається в результаті опитувань суспільної думки, найчастіше є якісною і потребує застосування особливих методів оброблення та аналізу.

Необхідність постійного спостереження за швидкоплинними процесами в соціальній сфері зумовила впровадження у практику спеціальної форми — моніторингу соціальних процесів.

Моніторинг — це система поточного спостереження, оцінювання, аналізу та прогнозування основних процесів у суспільстві з метою оперативної діагностики стану цих процесів і їх розвитку в динаміці.

Основна мета моніторингу полягає не стільки у знаходженні характеристик досліджуваного процесу, скільки у виявленні на підставі отриманих оперативних да-

них негативних тенденцій його розвитку і чинників, що зумовлюють ці негативні тенденції. Результати моніторингів, крім того, дозволяють оцінювати ефективність здійснюваної соціальної політики і сприяють прийняттю обґрунтованих рішень щодо управління соціальними процесами.

2.2. Система показників у соціальній статистиці. Статистичні показники в соціальній статистиці відіграють найважливішу роль у пізнанні й оцінюванні розвитку соціальних процесів у суспільстві.

Соціальні показники — це статистичні показники, що ґрунтуються на спостереженнях і мають, як правило, кількісний характер; вони передають певну інформацію про досліджувані сторони громадського життя або зміни, що відбуваються в ній.

Соціальний показник є вельми змістовним і широко застосовуваним поняттям. Воно наповнюється конкретним змістом під час вивчення процесів і явищ громадського життя, їх властивостей і форм виявлення.

Соціальні показники безпосередньо відбивають кількісні сторони соціальних процесів, що тісно пов'язані з їх якісним станом. Отже, соціальні показники — це кількісно-якісні поняття. Наприклад, показник сукупних грошових доходів домашнього господарства характеризує не лише їх розмір, але і якісну сторону рівня життя, дозволяє віднести це домогосподарство до розряду бідних, середнього добробуту або багатих.

Соціальна статистика вивчає соціальні процеси в умовах конкретного місця і часу їх виявлення. Тому кожний соціальний показник крім кількісно-якісної містить і просторово-часову визначеність. Наприклад, у I кварталі 2018 року у великих містах України частка населення віком 22 роки і старшого з повною вищою освітою становила 23,4 %. Тут якісною визначеністю соціального процесу — освіти населення — є населення віком 22 роки і старше з повною вищою освітою; кількісна визначеність -23,4 %; просторова визначеність — великі міста України; часова визначеність — I квартал 2018 року.

Соціальне життя суспільства характеризується розмаїттям процесів і явищ, в яких беруть участь різні об'єкти. Ці процеси та об'єкти мають різні ознаки, властивості та якості, а тому для їх характеристики доводиться залучати численні конкретні соціальні показники.

Головне, що досягається за допомогою групувань у соціально-економічній статистиці, — це розрахунок та аналіз структури господарства, тобто співвідношення між соціальними та економічними процесами. Залежно від мети дослідження ці співвідношення, наведені здебільшого в процентах, мають бути розглянуті за різними групами. Проте, як наголошувалося раніше, найчастіше вивчають соціальну, галузеву та територіальну структуру господарства.

Показники, що характеризують соціальне життя суспільства на частині території країни, називаються *регіональними*, або *територіальними*, по країні в цілому — *сукупними*. Регіональні і зведені соціальні показники визначаються в результаті обробки (узагальнення) великих обсягів інформації про конкретний процес або явище, яку дістають у результаті статистичного спостереження. Ці показники дозволяють виявляти закономірності та тенденції, що притаманні соціальним процесам.

Розробка соціальних показників є доволі складним і відповідальним процесом, який передбачає збір вихідних статистичних даних із багатьох джерел їх надходження, обробку цих даних і подання їх у вигляді, зручному для використання.

Під час розробки та використання соціальних показників завжди слід пам'ятати про те, що статистична інформація за певних умов може приховувати в собі небезпеку, оскільки її можна використовувати як для правильного, так і для викривленого відбиття реальної дійсності. Лише ті показники, які знайдено в результаті методологічно обґрутованих досліджень, можуть нести в собі об'єктивну інформацію і використовуватися для характеристики соціального життя суспільства. При цьому вони повинні мати такі властивості:

- *достовірність* — будуватися на підставі критеріїв, які піддаються

чіткому визначеню і можуть реально виконувати свою функцію вимірювання намічених параметрів і об'єктивно відбивати соціальну реальність;

- *надійність* — забезпечувати знаходження реальних характеристик соціальних процесів і задовольняти потреби різних користувачів;
- *послідовність вимірів у реальному масштабі часу* — бути придатними для виявлення закономірностей і тенденцій розвитку соціальних процесів, а також для оцінювання реалізації програм соціальної політики та рівня соціального розвитку суспільства;
- *здатність до дезагрегації* — давати змогу відшукувати інформацію про соціальне життя не лише всього суспільства в цілому, а й окремих соціальних груп та індивідів;
- *політичну і соціальну актуальність* — розширювати уявлення про проблеми, які існують у суспільстві і на вирішення котрих необхідно прямо або посередньо впливати за допомогою політичних заходів;
- *незалежність* — бути вільними від впливу на них будь-яких інтересів, здатних привести до перекручування справжнього стану справ.

Соціальні показники використовуються з різною метою. Вони дають можливість конкретними кількісними значеннями схарактеризувати досліджуваний стан соціального життя суспільства і зміни, що відбуваються в ньому. Такі показники допомагають зрозуміти, чому спостерігається саме такий стан соціального життя або чому в ньому відбулися певні зміни. І, нарешті, вони використовуються для оцінювання результатів та ефективності здійсненої в суспільстві соціальної політики. Такого роду інформацію можна відшукати за допомогою спеціальних вибіркових обстежень. При цьому не можна обмежитися єдиною на всі випадки системою збору даних. З деяких питань проводяться великі комплексні обстеження (наприклад, референдум), які коштують доволі дорого, а тому реалізуються досить рідко. З окремих питань потрібна експрес-інформація, яка забезпечує знання поточного стану суспільної думки з актуальних на даний період часу запитань. У такому разі обстеження проводяться періодично, за стислою програмою з метою швидко дістати зведені результати

та висновки. Головне, що досягається за допомогою групувань у соціально-економічній статистиці, — це розрахунок та аналіз структури господарства, тобто співвідношення між соціальними та економічними процесами. Залежно від мети дослідження ці співвідношення, наведені здебільшого в процентах, мають бути розглянуті за різними групами. Проте, як наголошувалося раніше, найчастіше вивчають соціальну, галузеву та територіальну структуру господарства.

Соціальні показники та інша аналітична інформація, що стосується суспільства, застосовуються під час вирішення будь-якого соціально-економічного або політичного питання. З урахуванням даних соціальної статистики приймаються рішення з важливих питань економіки та державної політики. Це пояснюється тим, що із соціальними процесами стикаються і взаємодіють всі інші процеси, що відбуваються у суспільстві. Ці зв'язки різні за змістом, інтенсивністю, сталістю, засобами реалізації тощо. Звідси випливає: соціальна статистика має забезпечувати суспільство достовірною, об'єктивною, точною і своєчасною інформацією про соціальні процеси.

Матеріали соціальної статистики застосовуються на різних рівнях: по країні в цілому, за адміністративно-територіальними утвореннями (регіонами, областями, районами), окремими населеними пунктами, галузями соціальної сфери, господарськими об'єднаннями та окремими підприємствами. На різних рівнях управління висуваються різні вимоги до соціальної інформації. З переходом до більш значних територіальних одиниць ускладнюється коло завдань із прогнозування соціальних процесів та розробки довгострокових комплексних програм розвитку, вивчення механізмів взаємодії соціальної та інших сфер життя суспільства, дослідження соціальних процесів у динаміці, вивчення впливу різних чинників і умов на стан і розвиток соціальної сфери. Відповідно змінюється характер попиту на інформацію у галузі соціальної статистики.

Для відшукання об'єктивної характеристики соціального життя суспільства потрібно враховувати деякі чинники ризику, що виникають у разі застосування

статистичної інформації, і можуть призвести до перекручування реального стану справ.

1. Відсутність комплексного підходу до використання статистичної інформації. Самі по собі статистичні характеристики тих чи інших соціальних процесів не можуть повною мірою дати цілісного уявлення про соціальне життя суспільства і вони не повинні застосовуватися як єдиний метод оцінювання. Будь-який статистичний аналіз має містити інтерпретацію даних з урахуванням результатів ширшого аналізу політичних, соціальних, економічних та інших умов життя.

2. Недостатнє використання статистичної інформації через відсутність або замовчування достовірних даних про деякі сторони або процеси соціального життя.

3. Неправильне використання статистичної інформації, яке полягає в тім, що під час аналізу часто беруть лише офіційну інформацію з формальної статистичної звітності, яка не завжди повною мірою відбиває реальний стан, особливо у складних соціальних процесах.

4. Зловживання статистичною інформацією, її перекручування з метою приховання або пом'якшення гострих соціальних проблем і маніпулювання суспільною думкою.

Важливою функцією соціальної статистики є забезпечення зворотного зв'язку. З цією метою владним структурам у центрі і на місцях подається інформація про результати поточної соціальної політики та про те, як на її реагує населення. Це дає можливість своєчасно й оперативно коректувати соціальні програми, диференціювати соціальну політику з урахуванням регіональних особливостей.

2.3. Основні класифікації і уgrуповання в соціальній статистиці. Розмаїття та неоднорідність об'єктів соціальної статистики, а також множинність соціальних процесів, які безперервно відбуваються в суспільстві, породжують великі обсяги різноманітної інформації, що їх характеризує. Ця інформація не може бути сприйнята і глибоко осмислена без певної її систематизації й упорядкування. Необхідність систематизації й впорядкування інформації зумовлена тим, що

отримання об'єктивних статистичних характеристик досліджуваного об'єкта або процесу можливе лише за умови аналізу статистично однорідних сукупностей. Формування однорідних сукупностей об'єктів потребує завчасного узгодження з усіма зацікавленими особами принципів віднесення конкретного об'єкта або процесу до того чи іншого класу (групи). Вирішується це завдання розробкою спеціальних класифікацій, що розглядаються як статистичні стандарти і є обов'язковими для застосування у практиці статистичних досліджень.

Статистичні показники, як відомо, об'єктивно характеризують явище (об'єкт), що вивчається, лише в тому разі, коли сукупність, з якої здобуто інформацію, є статистично однорідною. Щодо однорідності за кількісною ознакою існують статистичні критерії для виокремлення однорідних сукупностей. Інша річ — якісна ознака. Формування однорідних сукупностей за якісною ознакою потребує попереднього погодження щодо елементів, які будуть віднесені до того чи іншого класу (групи), щоб будь-хто однозначно міг виконати цю роботу чи зрозуміти результати групування. Для цього розробляють класифікацію про віднесення одиниць спостереження до певних класів. На відміну від групувань **класифікації** передбачають більш повний, розширений поділ сукупності об'єктів, складання переліку, що розглядається як статистичний стандарт і здебільшого затверджується центральним статистичним відомством.

Орієнтація України на ринкові принципи побудови економіки та інтеграцію у світову економічну систему спонукали відмовитись від статистичних класифікацій радянських часів, що були придатні до планової економіки, і розгорнути роботи, спрямовані на перехід до міжнародних статистичних класифікацій, що віддзеркалюють організацію економіки за ринковими принципами.

Виконання значної частини *Державної програми переходу на міжнародну систему обліку і статистики* забезпечило умови для розроблення, впровадження та використання в Україні статистичних класифікацій, що гармонізовані (узгоджені методологічно і за кодами) з відповідними міжнародними та європейськими класифікаціями.

Перелік класифікацій та класифікаторів, які розроблено в Україні, наведено в табл. 10.1. Серед них ті, що ґрунтуються на базі міжнародних аналогів: Класифікація видів економічної діяльності, Державний класифікатор продукції та послуг, Класифікатор держав світу, Класифікатор валют, Класифікація професій, Українська класифікація товарів зовнішньоекономічної діяльності, Класифікатор систем позначень одиниць вимірювання та обліку.

Серед них центральними статистичними класифікаціями вважаються класифікації видів діяльності, продукції та товарів зовнішньоекономічної діяльності. Міжнародні їх аналоги такі:

- Міжнародна стандартна галузева класифікація всіх видів економічної діяльності ООН (International Standard Industrial Classification of all economic activities-ISIC, Rev. 3);
- Класифікація основної продукції ООН (Central Product Classification — CPC);
 - Гармонізована система опису та кодування товарів ООН (Harmonized Commodity Description and Coding System — HS);
 - Міжнародна стандартна торговельна класифікація ООН (Standard Industrial Trade Classification — SITC, Rev. 3);
 - Статистична класифікація економічної діяльності в Європейському Співтоваристві (Statistical Classification of Economic Activities in the European Community — NACE, Rev.1);
 - Класифікація продукції за видами діяльності Європейського Союзу (Classification of Products according to their Activities — CPA);
 - Класифікатор видів продукції Європейського Союзу (PRODCOM);
 - Комбінована номенклатура Європейського Союзу (Combined Nomenclature — CN).

Головне, що досягається за допомогою групувань у соціально-економічній статистиці, — це розрахунок та аналіз структури господарства, тобто співвідношення між соціальними та економічними процесами. Залежно

від мети дослідження ці співвідношення, наведені здебільшого в процентах, мають бути розглянуті за різними групами. Проте, як наголошувалося раніше, найчастіше вивчають соціальну, галузеву та територіальну структуру господарства.

Зауважимо, що перелічені статистичні класифікації Європейського Союзу методологічно побудовані на класифікаціях ООН.

Державний класифікатор продукції та послуг (ДКПП), який ґрунтуються на засадах СРА, повністю гармонізований із цією класифікацією Європейського Союзу. Об'єктом класифікації в ДКПП є товари та послуги, що утворюються внаслідок усіх видів економічної діяльності.

Деякі інші національні класифікації побудовано на базі нових Державних класифікаторів. До них належать: *Класифікація послуг зовнішньоекономічної діяльності* та *Класифікація видів науково-технічної діяльності*, що ґрунтуються на *Класифікації видів економічної діяльності*. Слід також зазначити, що деякі з державних класифікаторів є суто національними і принципово не можуть базуватись на міжнародних стандартах. Прикладом такого класифікатора є *Класифікатор об'єктів адміністративно-територіального устрою України*. Деякі державні класифікатори притаманні перехідному періоду від планової до ринкової економіки і через це також не мають міжнародних аналогів. Прикладом такої класифікації є *Класифікація основних фондів*.

Перехід на міжнародні класифікації в Україні характеризується зміною методологічних зasad, на яких ґрунтувалися старі і ґрунтуються нові національні класифікації.

Наприклад, найістотніші зміни методології, до яких вдалися при побудові КВЕД, такі:

- зміна принципу поділу галузей економіки *на виробничу і невиробничу сферу* на поділ підприємств і організацій *за видами економічної діяльності* — за ознакою видобувних, обробних та з надання послуг. Згідно з міжнародними стандартами підприємствами *видобувних видів* є сільське господарство, мисливство та лісове господарство, рибне господарство та власне до-

бувна промисловість. До *обробних належать послуги*. Будівництво потрапляє на межу між обробними видами діяльності та видами діяльності з надання послуг, і тому його підприємства умовно віднесені до таких, що надають послуги.

Вибір та реалізація на практиці в Україні методологічних принципів побудови міжнародних центральних статистичних класифікацій забезпечує:

- можливість зіставлення національної статистичної інформації з міжнародною;
- складання міжгалузевого балансу виробництва та розподілу товарів і послуг відповідно до системи національних рахунків;
- проведення статистичних обстежень економічної діяльності та продукції на макро- і мікрорівнях;
- застосування статистичних одиниць, що використовуються в Європейському Союзі.

Поділ одиниць спостереження, які вивчаються офіційною статистикою в країні, згідно з класифікаціями є головними, але не єдиними групуваннями, що використовуються в соціально-економічній статистиці.

Для характеристики розвитку суспільства необхідно також використовувати *групування статистичних показників* за такими ознаками, як форми власності; економічне призначення продукції; форми підпорядкування; економічні райони та територіально-виробничі комплекси. У свою чергу, статистичні показники окремих груп мають свої особливості, і групування за деякими ознаками має бути використане лише щодо цих показників. Наприклад, у статистиці населення вивчають групування населення за суспільними групами, джерелами існування, рівнем освіти та іншими ознаками.

Головне, що досягається за допомогою групувань у соціально-економічній статистиці, — це розрахунок та аналіз структури господарства, тобто співвідношення між соціальними та економічними процесами. Залежно від мети дослідження ці співвідношення, наведені здебільшого в процентах, мають бути розглянуті за різними групами. Проте, як наголошувалося раніше,

найчастіше вивчають соціальну, галузеву та територіальну структуру господарства.

Зокрема, групування за галузями використовується для характеристики процесів виробництва та балансу між ресурсами і використанням продуктів та послуг. **Галузь** визначають як групу одиниць з однорідним виробництвом згідно з прийнятою класифікацією продуктів і послуг. Цим підкреслюються техніко-економічні аспекти виробничих відносин незалежно від інституціонального статусу одиниць (самостійні підприємства або їхні підрозділи). На практиці більшість одиниць здійснюють різні види діяльності.

У цьому разі виокремлюються основна діяльність, а також побічна, яка стосується інших галузей. Допоміжна діяльність не відокремлюється від основної або побічної (управління, постачання та збут, зберігання, ремонт і т. ін.).

В результаті побудови та аналізу групувань отримують інформацію, необхідну для складання та аналізу національних рахунків.

Класифікація — це систематизоване розбиття сукупності об'єктів і явищ за їх подібністю та відмінностями на певні секції, групи, класи, позиції та види. Об'єкти статистичного спостереження класифікують за однією або кількома притаманними їм істотними характеристиками та властивостями — так званими ознаками (критеріями) класифікації. Ознаки класифікації можуть мати як кількісне, так і якісне (вид діяльності, професія) вираження. Завдяки класифікації статистичні одиниці спостереження поділяються на більш чи менш однорідні категорії за певними ознаками.

Сукупність методів, правил і ознак класифікації утворюють систему класифікації. Під час розробки конкретних класифікацій застосовують два методи класифікації: ієрархічний і фасетковий.

Згідно з *ієрархічним методом* всю нескінченну множину розглядуваних об'єктів послідовно поділяють на підпорядковані класифікаційні угруповання. Спочатку за певною выбраною ознакою всю сукупність об'єктів поділяють на великі групи, а далі кожну з них за іншою ознакою розбивають на менші групи,

конкретизуючи об'єкт класифікації. Кожний етап класифікації, у результаті якого за певною ознакою утворюється сукупність класифікаційних угруповань, називається *щаблем*, або *рівнем, класифікації*. Кількість рівнів класифікації характеризує глибину класифікації і залежить від ступеня конкретизації угруповань і кількості ознак, узятих за основу класифікації. За цим методом між усіма класифікаційними угрупованнями встановлюється сувора підпорядкованість (ієрархія).

Завдяки розробленню та застосуванню стандартних класифікацій забезпечуються адекватний опис економіки й соціальної сфери, а також інформаційна сумісність статистичних даних на національному, регіональному і міжнародному рівнях. Застосовуючи класифікації, статистичну інформацію у процесі її збору й обробки упорядковують й уніфікують за певними напрямками згідно з межами класифікаційних угруповань.

Зазначені класифікації дають змогу діставати не лише загальні показники соціального життя, а й докладніші його характеристики, які відшукують спираючись на структурні, динамічні та структурно-динамічні угруповання, утворені за однією або кількома класифікаційними ознаками.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте головні джерела інформації про соціальні процеси в суспільстві.
2. Які існують якісні характеристики соціальних показників?
3. З якою метою розробляють статистичні класифікації та за якими принципами їх застосовують?
4. Що таке статистичні показники?

Тема № 3 «Населення як об'єкт соціальної статистики»

(4 години)

Цільова настанова: метою лекції є ознайомлення з поняттям населення як об'єкта соціальної статистики, поняттям та видами рухів населення, основними показниками чисельності та структури населення.

Ключові слова: чисельність населення, природній рух населення, механічний рух населення, соціальний рух населення, середньорічна чисельність населення, загальний приріст населення, угруповання населення за різними показниками, статево-вікові піраміди, показники збільшення чи зменшення чисельності соціальних груп, відносні показники динаміки цих змін, коефіцієнт змін.

План

- 3.1. Соціальна статистика населення.**
- 3.2. Чисельність і рух населення.**
- 3.3. Соціально-демографічна структура населення.**
- 3.4. Соціальна мобільність і зміни структури населення.**

3.1. Соціальна статистика населення. Населення в цілому, його різні соціально-демографічні групи та окремі особи є неодмінними учасниками будь-якого соціального процесу. Тому статистичні характеристики соціальних процесів і явищ були б неповними без урахування чисельності та структури тих груп населення, які беруть у них участь. Виробити ефективну соціальну політику без глибоких знань про її об'єкт, тобто про населення, також неможливо.

Інформація про населення потрібна для вивчення будь-якої соціальної проблеми або будь-якого соціального аспекту життя суспільства. Не можна ефективно здійснювати соціальний захист населення, не маючи конкретної інформації про чисельність і склад тих його прошарків, які потребують цього захисту (пенсіонери, безробітні, багатодітні сім'ї, інваліди та ін.). Неможливо дістати об'єктивні характеристики споживання матеріальних благ і послуг без врахування обсягу і струк-

тури потреб у різних груп населення, а також чисельності цих груп. Інформація про чисельність дітей дошкільного та шкільного віку дає змогу більш об'єктивно визначати темпи розвитку системи освіти. Знати чисельність працездатного населення необхідно для оцінювання його економічної активності та зайнятості.

З огляду на сказане соціальна статистика, вивчаючи соціальні процеси та явища, неодмінно спирається на інформацію про групування населення за демографічними, соціальними, професійними, етнічними й територіальними ознаками. Для соціальної статистики велике значення мають угруповання населення за статтю, віком, національністю, рідною та розмовною мовою, сімейним статном, складом сім'ї, освітою, професією, заняттям, приналежністю до галузі економіки, рівнем доходів і споживання і т. п. Для вирішення багатьох соціальних завдань доводиться поділяти населення на міських і сільських жителів, жителів великих міст. Кожне з цих угруповань може використовуватися окремо для характеристики населення як об'єкта соціальних процесів, а також у різних комбінаціях з угрупованнями, утвореними за іншими ознаками.

Одиницями спостереження під час вивчення населення є людина, сім'я, домашнє господарство і населений пункт. Основним джерелом даних про населення є його переписи, що проводяться, як правило, один раз на 10 років.

Матеріали останнього перепису населення, дали відповіді на запитання про *стать, вік, постійне місце проживання, сімейний стан, національність, мову, освіту, тип навчального закладу, види занять, джерела доходу, кількість народжених у період між переписами дітей, житлові умови населення.*

Найважливіші характеристики населення щорічно обчислюються на підставі матеріалів перепису та поточного обліку природного і механічного руху населення. Статистика *природного руху населення* базується на реєстрації актів громадянського стану в загсах. Форми запису про народження, смерть, шлюб і розлучення містять доволі широке коло показників, що дають змогу утворювати багато різних їх угруповань з метою поглиблена аналізу демографічної ситуації у країні. Повнота врахування механічного руху населення залежить від реєстрації населення, що прибуло та вибуло в конкретній місцевості. Джерелами інформації про

механічний рух населення в міжпереписні періоди є дані паспортних столів, органів внутрішніх справ, сільської адміністрації про реєстрацію (прописку) громадян.

Відомості про населення можна почертнути з окремих видів статистичної звітності. Це, здебільшого, дані про чисельність окремих категорій населення: осіб, зайнятих у різних галузях економіки; пенсіонерів і інвалідів; учнів у навчальних закладах усіх типів; дітей у дошкільних установах; відвідувачів музеїв і т. ін. Недолік цих відомостей полягає в тому, що вони не відбивають структури розглядуваних груп населення.

У матеріалах переписів, що публікуються, є інформація про населення по країні в цілому та за окремими її регіонами, про міське і сільське населення. Матеріали переписів населення і розрахункові дані на початок кожного року в періоди між переписами є інформаційною базою, яка містить відомості про генеральну сукупність населення певної території. Дані цієї інформаційної бази є основою для проведення дослідження будь-якої соціальної проблеми і використовуються для проектування вибіркових сукупностей, оцінювання репрезентативності результатів обстежень і поширення даних, здобутих у результаті вибіркових обстежень, на генеральну сукупність.

Як зазначалося вище, соціальні процеси, які відбуваються в суспільстві, тісно пов'язані з демографічними процесами. Так само тісно пов'язані між собою соціальна та демографічна статистика. Вони є окремими навчальними дисциплінами. Детально питання демографічної статистики викладені у відповідній навчально-методичній літературі, зокрема. Тут спинімося лише на основних аспектах демографічного вивчення населення: чисельності, структури та руху населення, визначення прогнозних оцінок. При вивчені **чисельності населення** виділяють такі його категорії:

- *наявне населення (НН)* — особи, які на момент реєстрації перебували в даному населеному пункті незалежно від місця їх постійного проживання;

- постійне населення (ПН) — особи, які постійно протягом тривалого часу (один рік) проживають у даному населеному пункті незалежно від їх наявності на момент реєстрації;
- тимчасово проживаючі (ТП) — особи, що постійно проживають в іншому населеному пункті, але на момент реєстрації перебували в даному населеному пункті і проживали тут не довше одного року;
- тимчасово відсутні (ТВ) — особи, які постійно проживають у даному населеному пункті, але на момент реєстрації перебували за його межами.

Існує логічна залежність між чисельністю населення цих категорій, наприклад: ПН = НН – ТП + ТВ. Чисельність населення визначається як на момент часу, так і в середньому за період.

Структура населення вивчається за такими ознаками, як територія, місце проживання (місто, село), стать, вік тощо. При цьому використовують показники чисельності постійного населення шляхом співвідношення чисельності різних груп населення й одержують систему показників навантаження (однієї статі іншою, демографічного та ін.). **Рух населення** — це зміна його чисельності: природний рух — унаслідок народжуваності та смертності, механічний — в результаті міграції. Інтенсивність процесів руху населення характеризують відповідними показниками — коефіцієнтами. Розрізняють загальні коефіцієнти, які обчислюються загалом для всього населення, та спеціальні й часткові, що розраховуються спеціально для окремих груп населення (вікових, статевих тощо). **Загальними коефіцієнтами** руху населення є коефіцієнти:

- народжуваності: $n = \frac{N}{S} \times 1000$;
- смертності: $m = \frac{M}{S} \times 1000$;
- прибуття: $K_{\Pi} = \frac{\Pi}{S} \times 1000$;
- вибуття: $K_B = \frac{B}{S} \times 1000$;

- природного приросту: $K_e = \frac{(N - M)}{\bar{S}} \times 1000$;
- механічного приросту: $K_M = \frac{(\Pi - B)}{\bar{S}} \times 1000$;
- загального приросту: $K_{заг} = K_e + K_M$,

де N, M, Π, B — відповідно число народжених, померлих, прибулих, вибулих протягом року;

\bar{S} — середньорічна чисельність населення.

Коефіцієнти обчислюються в проміле (%) і характеризують середнє число осіб відповідно до конкретного процесу (наприклад, народжених), яке припадає на 1000 осіб населення.

Поряд з коефіцієнтами руху населення при вивчені соціально-демографічних процесів широко використовують і такі загальні коефіцієнти:

- життєвості: $K_{Ж} = \frac{N}{M} \times 100$;
- шлюбності: $c = \frac{C}{\bar{S}} \times 1000$;
- розлучуваності: $d = \frac{D}{\bar{S}} \times 1000$;
- несталості шлюбів: $K_{НЕСТ} = \frac{D}{C} \times 100$,

де C, D — відповідно кількість шлюбів (розлучень), зареєстрованих протягом року. При цьому приrostи населення можуть бути визначені так:

- природний: $\Delta_e = N - M$;
- механічний: $\Delta_M = \Pi - B$;
- загальний: $\Delta_{заг} = \Delta_e + \Delta_M$.

Серед *спеціальних коефіцієнтів* розглянемо такі:

- спеціальний коефіцієнт народжуваності:
- $$F_{15-49} = \frac{N}{\bar{S}_{15-49}} \times 1000$$
- спеціальні коефіцієнти смертності, які обчислюються окремо для кожної статі:

$$m^m = \frac{M^m}{\bar{s}^m} \times 1000 ; \quad m^F = \frac{M^F}{\bar{s}^F} \times 1000 ,$$

де \bar{s}_{15-49} — середньорічна чисельність жінок віком 15—49 років (так званий плідний, або фертильний, вік);

M^m , M^F — число померлих за рік осіб відповідно чоловічої та жіночої статі;

\bar{s}^m , \bar{s}^F — середньорічна чисельність осіб відповідно чоловічої та жіночої статі.

При вивчені соціальних процесів особливе значення має коефіцієнт смертності немовлят.

Соціальна статистика у своїх дослідженнях стикається з двома масивами інформації. З одного боку це інформація про чисельність і склад населення, з іншого — про виробництво і споживання різних матеріальних благ і послуг. Ці масиви інформації є цілком автономними, що породжує певні проблеми в дослідженні соціальних процесів. Річ у тому, що інформація про виробництво і споживання матеріальних благ і послуг подається, як правило, у вигляді загальних підсумків, через що лишається невідомою поведінка тих чи інших груп населення як споживачів. З'ясувати це можна лише спеціальними вибірковими обстеженнями та різного роду моніторинговими дослідженнями, під час яких вдається узгоджувати інформацію про споживання та про особистісні характеристики населення.

3.2. Чисельність і рух населення. У соціальній статистиці для характеристики населення використовуються звичайно прості показники, що виражаються, як правило, в абсолютних і відносних одиницях. Найшире застосовується показник *чисельності населення*, що обчислюється на початок календарного року. Середнє арифметичне значення чисельності населення на початок і кінець року характеризує *середньорічну чисельність населення*, на підставі якої в соціальній статистиці обчислюють різні показники на душу населення.

Зміна чисельності населення за певний період часу характеризує *загальний приріст населення*, що обчислюється як різниця чисельності населення на поча-

ток і кінець періоду. У разі, коли ця різниця від'ємна (кількість населення на початку періоду більша, ніж наприкінці), ідеється не про загальний приріст, а про загальне зменшення чисельності населення (депопуляцію населення).

Загальний приріст (зменшення) населення визначається процесами природного і механічного руху населення.

Головними складовими природного руху населення є народжуваність та смертність, а також ті складові, що впливають на нього: шлюбність і розлученість. Отже, об'єктом дослідження природного руху населення є такі статистичні сукупності: чисельність померлих, чисельність народжених, число зареєстрованих шлюбів та розлучень, а також чисельність всього населення та його окремих контингентів (дітородний контингент жінок, шлюбозгодне населення).

Відомості про народжених, померлих, тих, хто уклав шлюб або розлучився, містяться у відповідних книгах реєстрації актів у відділах ЗАГСу (записах актів громадянського стану), а також у свідоцтвах (про народження, смерть, шлюб, розірвання шлюбу), які видаються населенню. Деякі відомості беруться з даних перепису населення, особливо про явища або стани, які реєструються на підставі самовизначення населення (перебування у фактичному не зареєстрованому шлюбі або у фіктивному шлюбі).

Соціальний рух населення виявляється у зміні освітньої, професійної, національної та інших структур населення. Кожне нове покоління людей відрізняється від попереднього статево-віковим складом, рівнем освіти та культури, професійно-кваліфікаційною структурою, структурою зайнятості та іншими характеристиками.

Статистичний метод прогнозування кількості населення. Переписи населення дають досить точні дані про чисельність населення у цілому по країні та її регіонах. Однак переписи проводяться з періодичністю один раз у 10 років. Тому для використання чисельності населення на різні міжпереписні дати можна отримати за допомогою розрахунків.

Одним із завдань статистики населення є не лише аналіз існуючого демографічного стану чи процесу, а й їх прогнозування.

Демографічний прогноз є важливою складовою макроекономічного прогнозування. Він використовується також у багатьох урядових програмах, спрямованих на поліпшення соціального захисту, зокрема, при розробці пенсійних програм.

Як відомо, чисельність населення країн та регіонів змінюється завдяки трьом демографічним процесам — народжуваності, смертності та міграції. Відповідно здійснення демографічного прогнозування передбачає застосування компонентного методу. Тобто прогнозування населення включає такі етапи: розрахунок перспективних показників народжуваності, смертності та міграції за допомогою статистичних методів експертних оцінок, аналогії, екстраполяції, моделювання тощо; розрахунок прогнозної чисельності та статево-вікової структури методом пересування вікових груп.

Точність та детальність таких розрахунків залежить не тільки від методики та якості обчислень, а значною мірою й від тривалості прогнозного періоду. Чим він коротший, тим точніші та детальніші його результати.

Перспективні розрахунки ґрунтуються на даних переписів населення, поточного обліку, а також теоретичних моделей імовірнісного характеру (таблиць смертності населення та плідності жінок). Проте ймовірності вмерти або народити чергову дитину не є сталими у часі. Короткострокові перспективні розрахунки виконуються за припущення, що зберігається існуючий постійний режим відтворення населення на період прогнозу. Середньо- та довгострокові розрахунки здійснюються за припущення змінного режиму відтворення.

Короткострокові перспективні розрахунки загальної чисельності населення країни (регіону) здійснюються за матеріалами останнього перепису населення та даними поточного обліку щодо природного та механічного руху населення.

У міжпереписний період чисельність населення обчислюється коригуванням чисельності за переписом на природний та механічний приріст і визначається на початок року:

$$S_1 = S_0 + \Delta_e + \Delta_m, \text{де} \quad (1)$$

де S_1 – чисельність населення на початок року;

S_0 – чисельність населення за даними перепису;

Δ_e – абсолютний природний приріст населення за рік;

Δ_m – абсолютний механічний приріст населення за рік.

За умови збереження існуючої швидкості зміни чисельності населення протягом прогнозного періоду застосовується формула:

Природний рух населення — це безперервний процес відновлення населення за рахунок його народжуваності і смертності.

Інтенсивність природного руху населення визначається інтенсивністю його народжуваності і смертності, характеризуючи в загальному вигляді процеси відтворення населення певної країни або окремої її території.

Результат природного руху населення відбиває показник його *природного приросту (зменшення)*, що визначається як різниця між кількістю народжених живими і кількістю померлих за певний період:

$$\Delta e = N - M,$$

де N і M — відповідно чисельність народжених і померлих за розглядуваній період.

Якщо кількість народжених більша за кількість померлих, то спостерігається природний приріст, у протилежному разі — природне зменшення населення.

Відносними показниками інтенсивності народжуваності і смертності, на підставі яких можна порівнювати території та країни, є загальні коефіцієнти народжуваності і смертності.

Загальний коефіцієнт народжуваності n визначається як відношення загальної кількість N народжених живими протягом року до середньорічної чисельності населення.

Загальний коефіцієнт смертності m являє собою відношення загальної кількості M померлих протягом року до середньорічної чисельності населення.

Обидва ці коефіцієнти розраховують, як правило, на 1000 осіб.

Механічний рух населення, або *міграція*, істотно впливає на його перерозподіл між населеними пунктами, регіонами та державами, у результаті чого змінюється зрештою чисельність і структура населення.

Міграція населення — це пересування його, пов'язане зі зміною місця проживання. Розрізняють кілька видів міграції, які різняться межами переміщення людей. Якщо переміщення відбувається всередині держави, без перетинання її кордонів, то така міграція називається *внутрішньою*. Механічний рух між державами називається *зовнішньою міграцією*. Внутрішня міграція, у свою чергу, поділяється на *внутрішньорегіональну*, яка відбувається в межах регіону (області, республіки), і *міжрегіональну* — між регіонами (областями) із перетинанням адміністративно-територіальних меж.

Міграційні процеси характеризуються *обсягом, інтенсивністю, розміром і напрямком міграційних потоків*. Обсяги міграції та наслідки механічного руху населення аналізують за підсумками розробки талонів статистичного обліку вибуття і прибуття, які складають у паспортних столах, коли виписують чи прописують населення за місцем проживання.

Обсяги та інтенсивність міграційних процесів описують низкою абсолютних і відносних статистичних показників, до яких належать: *чисельність прибулих і вибулих, валова міграція та її сальдо, загальні і спеціальні коефіцієнти міграційних процесів — прибуття, вибуття, рухомості, механічного приросту населення*.

Зміна чисельності населення під впливом міграції оцінюється за допомогою абсолютноого показника — *сальдо міграції*, що кількісно характеризує зміну чисельності населення певної території (країни) під впливом його

механічного руху і визначається як різниця між кількістю прибулих на дану територію і кількістю вибулих за її межі протягом того самого періоду часу:

$$Am = P - B,$$

де P і B — чисельність відповідно прибулого та вибулого населення.

Якщо сальдо міграції на певній території додатне (кількість прибулих перевищує кількість вибулих), то на цій території відбувається *механічний приріст населення*; якщо спостерігається протилежна картина, говорять про *механічний відплів населення*.

Залежно від завдань, які доводиться вирішувати під час вивчення соціальних процесів, розглядають *показники постійного і наявного населення*.

Постійне населення складається з усіх осіб, які постійно мешкають на момент перепису на певній території, у тому числі й тимчасово відсутніх. До *наявного населення* відносять усіх осіб, які перебувають на момент перепису на розглядуваній території, зокрема й тимчасово.

Наприклад, аналізуючи забезпеченість населення певної території житлом, беруть до уваги лише постійне населення, а оцінюючи можливості транспорту, торговельної мережі, готельного комплексу тощо, ураховують усе наявне населення. Такі дані особливо важливі, коли йдеться про населені пункти зі значною кількістю тимчасових мешканців (курортна місцевість, селища з вахтовим методом роботи й т. ін.).

3.3. Соціально-демографічна структура населення. Соціальна статистика, вивчаючи соціальні явища і процеси, використовує дані не лише про загальну чисельність населення, а й про його склад. Досліджувати соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, а також виробляти й здійснювати ефективну соціальну політику, спрямовану на стимулування демографічного розвитку й забезпечення належного рівня життя всього населення, неможливо без знання потреб, економічної, суспільно-політичної активності та інших характеристик, притаманних різноманітним соціально-демографічним групам населення, тобто без знання, насамперед, соціальної структури суспільства.

Соціальна структура суспільства — це стійкий зв'язок елементів у соціальній системі, який означає об'єктивний поділ суспільства на окремі прошарки (класи, верстви та групи) і зумовлює різний стан людей щодо одногого за численними критеріями. Соціальна структура суспільства є частиною соціальної системи й поєднує в собі:

- a) соціальний склад — набір елементів певної структури, до яких належать різноманітні за типом соціальні прошарків та групи;
- б) соціальні зв'язки — набір зв'язків між елементами структури, які різняться як за сферою поширення їх дії, так і за їх значенням у характеристиці соціальної структури суспільства на певному ступені його функціонування та розвитку.

Досліджуючи склад і характеристики населення, будують структурні, типологічні та аналітичні угруповання за різними ознаками — соціальними статусами, до яких належать, насамперед, демографічні, етнічні, родинні, економічні, професійні, територіально-поселенські, політичні, релігійні та інші.

Залежно від цілей і завдань дослідження розглядають різні соціальні структури населення: соціально-класову, професійну, сімейну (структура домогосподарств), за статусом зайнятості, за джерелами засобів існування та за рівнем доходу (споживання). Соціальні структури вивчаються на різних рівнях:

- *соціально-груповий рівень* — у рамках усього суспільства, а також окремих великих його складових (територіальних, адміністративних, соціальних);
- *соціально-корпоративний рівень* — у секторах економіки, об'єднаннях, підприємствах, суспільних та політичних організаціях і т.ін.;
- *соціально-особистісний рівень* — стосовно окремої людини, сім'ї і домогосподарства.

Соціальні структури вивчаються як щодо всього населення, так і за статтю, віком, національністю, рівнем освіти місцевістю (міською чи сільською), за різними регіонами та територіями.

Найважливішими демографічними характеристиками населення є його віковий і статевий склад. Ці показники не лише відбивають процеси

відтворення населення в минулих періодах, а й становлять основу для оцінювання перспектив його подальшого відтворення.

Групуючи населення за віком, найчастіше беруть одно-, п'ятирічні вікові інтервали. У соціальній статистиці широко застосовують також збільшені вікові угруповання населення:

- a) *за віком демографічних поколінь* — діти (0—14 років), батьки (15—49 років) і прарабатьки (50 і більше років);
- b) *за віком працездатності* — населення у віці, меншому за працездатний (0—15 років), працездатному (чоловіки — 16—59, жінки — 16—54 років) і більшому за працездатний (чоловіки — 60 років і більше, жінки — 55 років і більше).

Перше угруповання дозволяє оцінити тип вікової структури населення: прогресивний (діти — 40 %, батьки — 50 %, прарабатьки — 10%), стаціонарний (відповідно, 27, 50 і 23%) і регресивний тип (20, 50 і 30 %). Скажімо, на початок 2008 року вікова структура населення України була типово регресивною: діти становили 19,2 %, батьки — 50,3 % і прарабатьки — 30,5 %, що свідчить про старіння населення і скорочення можливостей з його відтворення.

Угруповання населення за віком працездатності дозволяють діставати складніші узагальнюючі показники, які характеризують його віковий склад — так звані коефіцієнти *демографічного навантаження населення працездатного віку*. Розрізняють три такі коефіцієнти: *коефіцієнт навантаження дітьми*, *коефіцієнт навантаження населенням у віці, що перевищує працездатний*, і *сумарний коефіцієнт демографічного навантаження*. Обчислюють зазначені коефіцієнти як відношення відповідної кількості непрацездатних осіб до 1000 працездатних, скільки непрацездатного населення припадає на 1000 працездатних осіб.

Віковий склад населення характеризується такими узагальнюючими показниками, як *середній, модальний і медіанний вік* усього населення або окремих його категорій. Ці показники обчислюють на підставі інтервальних рядів розподілу на-

селення за віком, застосовуючи відповідні формули, де за варіанти взято середини інтервалів, а за ваги — чисельність або частки кожної вікової групи.

Найважливіші угруповання населення за віком будують, розглядаючи як усе населення, так і окремо чоловіків і жінок. Крім абсолютних даних застосовують відносні показники у вигляді часток або відсотків різних статевих і вікових груп у загальній чисельності населення, а також показники, що характеризують співвідношення між різними групами населення. Наприклад, 1970 року у складі населення України було 45% чоловіків і 55% жінок, тобто на кожну 1000 чоловіків припадало 1211 жінок. За станом на початок 2017 року це співвідношення дещо поліпшилося: відповідні частки становили: 46,2 і 53,8% (на 1000 чоловіків — 1150 жінок).

Статево-вікові піраміди.

Для аналізу складу населення за статтю і віком у демографії часто використовують графічний метод. Найбільш поширені *гістограми* (для конкретного населення), *крива розподілу* (для теоретичного населення) та перетворена гістограма — *піраміда статево-вікової структури*. Піраміда є спільною гістограмою, на якій чоловіки і жінки подані окремо, але на одній ординаті.

На статево-віковий склад населення впливають зміни як соціально-економічних умов життя, так і закономірності демографічних процесів природного відтворення населення.

Зміни в житті суспільства є основною причиною зміни демографічних режимів. Вони впливають на склад населення опосередковано, через перебудову демографічних процесів. Проте досить відчутний безпосередній вплив на статево-віковий склад населення можливий у тому випадку, якщо умови життя або соціальний статус зазнають значних змін.

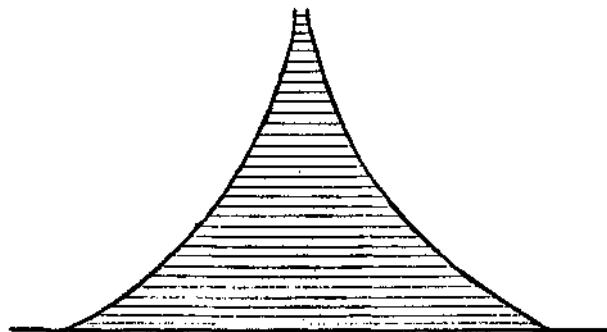
Статево-вікова піраміда є двосторонньою смуговою діаграмою, побудованою в звичайній системі координат. По осі ординат в довільному масштабі відображається шкала вікових груп, по осі абсцис — чисельності населення певного віку. Чисельність чоловічого населення відкладається зліва від осі ординат, чисельність жіночого — справа. Кожна вікова група відображається у

вигляді горизонтальної смуги, площа якої пропорційна чисельності населення відповідного віку.

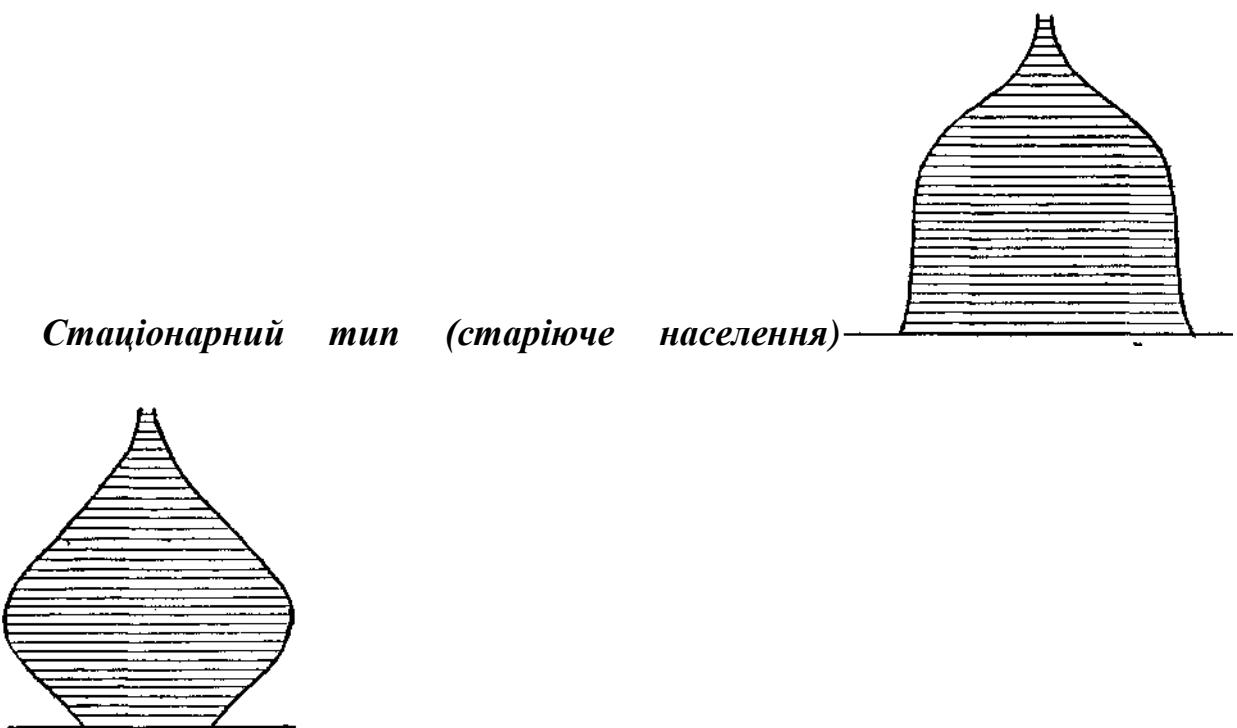
Вікові піраміди будуються або в однорічних вікових угрупуваннях, або в п'ятирічних. Переважно, звичайно ж, однорічні піраміди, вони набагато виразніші та інформативніші п'ятирічних.

Чергування підйомів і падінь народжуваності в результаті яких-небудь соціальних катаклізмів викликає так звані «демографічні хвилі» на віковій структурі (піраміді), що повторюються з інтервалом у 20–30 років (коли ті, хто народилися в період однієї хвилі – спаду або підйому – стають батьками і їх діти створюють собою нові хвилі, які поступово затухають на протязі майже 100 років).

Зв'язок вікової структури з режимом відтворення населення. Вікова структура грає активну роль не тільки в демографічних, але у всіх соціальних процесах. Як вже мовилося, вікова структура тісно взаємодіє з характеристиками відтворення населення. Розрізняють три типи такої взаємодії (див. рис.1):

Примітивний тип(молоде населення)

Регресивний тип(вимираюче населення)

Рисунок 3.1 – Типи вікової структури, відповідні режиму відтворення населення

1. Тип відтворення населення, що характеризується високою народжуваністю і смертністю. Вікова піраміда такого населення має широку підставу (яке утворює висока частка дітей в населенні) і вузький шпилеподібний верх (мала частка тих, що доживають до похилого віку). Бічні сторони такої піраміди мають видувігнутих парабол. Такий тип відтворення населення можна назвати «**примітивним**» (по багатьом параметрам, і не тільки демографічним, таке найменування йому цілком підходить).

2. Промисловий і соціальний розвиток суспільства має серед своїх результатів також і зниження рівнів смертності і народжуваності. Зростання чисельності населення сповільнюється і врешті-решт припиняється. Вікова структура приймає форму дзвону. Такий тип можна назвати **нерухомим**, або **стаціонарним**.

3. Подальший розвиток за певних умов призводить до стану, коли зниження смертності сповільнюється або припиняється (смертність, на жаль, не

може скорочуватися нескінченно), тоді як зниження народжуваності продовжується. Починається депопуляція, вимирання населення.

Першим досліджував це явище і розробив типологію структури населення шведський демограф Густав Зундберг (1847—1918). Він проаналізував розвиток населення Швеції за 150 років (1750—1900) (демографічний перехід у Швеції почався значно раніше, ніж в Україні). Г.Зундберг залежно від частки дітей, батьків і прарабатьків виділив три основні типи вікової структури населення: прогресивний, стаціонарний і регресивний.

Зміст терміна «*прогресивна структура*» не треба розуміти як «передова». Це означає динамічну структуру населення, що швидко збільшується, оновлюється через високу народжуваність і смертність, із великою часткою дітей і невеликою — літніх людей. *Стаціонарний* тип статево-вікової структури передбачає, що у віковій структурі урівноважується частки дітей і прарабатьків. При *регресивному* типі структури прарабатьки помітно перевищують дітей. Покоління в такому населенні змінюються повільно.

Еволюція статево-вікової структури під час демографічного переходу від традиційного до сучасного типу відтворення населення є закономірністю демографічної революції, що підтверджується статистично.

Поряд із групуванням за статтю і віком застосовують поділ населення на міське і сільське. Це пояснюється тим, що міське і сільське населення має різні умови та спосіб життя, різні джерела формування доходів. Okрім того соціальна інфраструктури в міській і сільській місцевості розвинена вельми не однаково.

Важливим для вивчення процесів національного відродження є групування населення за національним складом і рідною мовою. Джерелами цієї інформації є переписи населення, за допомогою яких визначають чисельність населення кожної національності в цілому і за типами населених пунктів; чисельність осіб, які вважають рідною мовою державну або мову своєї національності; чисельність громадян України та осіб без громадянства. Крім абсолютних значень показників переписи дозволяють обчислювати відповідні частки в загальній чисельності населення, а також співвідношення між чисельністю українців і

осіб інших національностей, темпи зміни чисельності і частки осіб різної національності й осіб, які вважають рідною мовою українську.

Структура населення за джерелами засобів існування в переписах 1970, 1979 і 1989 років визначалася за такими категоріями: 1) зайняте населення, крім зайнятого в особистому підсобному господарстві; 2) зайняте населення в особистому підсобному господарстві; 3) особи, які одержують стипендії; 4) пенсіонери та інші особи, які перебувають на державному забезпеченні; 5) утриманці окремих осіб; 6) особи, котрі мають інше джерело засобів існування.

Нині, із переходом на міжнародні статистичні стандарти, населення за джерелами засобів існування поділяється на розглянуті далі групи. їх становлять особи:

- які працюють за наймом — на підприємствах, в організаціях, установах, селянських (фермерських) господарствах, з обслуговування домогосподарства, в окремих громадян;
- робота не за наймом — на власному підприємстві, у власному селянському (фермерському) господарстві, на індивідуальній основі, на сімейному підприємстві, в особистому підсобному господарстві;
- одержують дохід від власності;
- одержують державне забезпечення: стипендії, пенсії, допомогу (крім допомоги з безробіття), допомогу з безробіття і т. ін.;
- перебувають на утриманні інших людей;
- мають інші джерела засобів існування.

Для вивчення рівня життя населення, його соціальної та економічної диференціації в соціальній статистиці використовуються й інші групування населення: за статусом в зайнятості, за видами економічної діяльності, за становищем в занятті, за рівнем доходів або споживчих витрат і т. ін.

3.4. Соціальна мобільність і зміни структури населення. Склад населення, а отже, і його структура під впливом демографічних і соціально-економічних чинників постійно змінюються. Відбувається це насамперед тому,

що будь-які характеристики кожної людини мають різний ступінь сталості. Усі соціально-демографічні показники особистості за ступенем їх сталості класифікують так:

- стабільні характеристики — стать, час і місце народження, соціальне походження, національність;
- змінні характеристики — місце проживання, родинний стан, освіта, професія, рід занять та інші соціально-економічні характеристики, особливо на ранніх етапах життєвого циклу особистості, а також у передпенсійний період;
- абсолютно змінна характеристика — вік, який, починаючи від народження і до смерті людини безперервно змінюється.

Статистичні групування населення за віком є основою для обчислення середніх та відносних показників.

А саме, визначаються частки окремих вікових груп, контингентів, демографічних поколінь у загальній чисельності населення, у межах окремої статі та за місцем проживання.

До цих показників належить **коєфіцієнт старіння населення**, що характеризує частку осіб, які досягли і перетнули перший поріг старості (60 років) у загальній чисельності населення (d_{60+}).

В Україні за даними 2017 р. $d_{60+} = 20,1\%$, що згідно з оціночною шкалою Россета відповідає рівню надзвичайно старого населення ($d_{60+} > 20\%$). За рівнем старіння Україна наздогнала такі країни Європи, як Франція (20,3%) та Велико-Британія (20,5%). Втім, найстарішим у світі залишається населення Італії та Греції, де $d_{60+} = 22,3\%$.

Співвідношення окремих поколінь характеризують коєфіцієнти **демографічного навантаження**, які подаються в розрахунку на тисячу населення, тобто у промілле (%):

- загальний коєфіцієнт демографічного навантаження

$$K_{\text{н. заг}} = \frac{S_{0-14} + S_{60+}}{S_{15-49}} \cdot 1000;$$

- коєфіцієнт навантаження дітьми

$$K_{\text{н.д.}} = \frac{S_{0-14}}{S_{15-49}} \cdot 1000;$$

- коефіцієнт навантаження особами старше працездатного віку

$$K_{\text{н.с.}} = \frac{S_{60+}}{S_{15-49}} \cdot 1000.$$

Так, в Україні на кожних 1000 осіб покоління «батьків» припадає 768 дітей та осіб, старших працездатного віку.

Сімейний склад населення вивчається з метою визначення умов для відтворення населення, шлюбної ситуації, соціальної політики захисту багатодітних сімей, одинаків, а також як інформаційна база для обстеження бюджетів домогосподарств. Статистика досліджує дві сукупності: сім'ї та одинаки. Сім'ю вважається сукупність людей, які проживають спільно й пов'язані крівною спорідненістю чи своячтвом, а також спільним бюджетом.

Джерелом інформації про сімейний склад є дані перепису населення, який фіксує не тільки юридичні (зареєстровані) шлюби, а й фактичні.

Сімейний склад населення досліджується за такими ознаками: число членів сім'ї, їх родинні відношення, кількість дітей віком до 18 років.

За цими ознаками визначається: кількість сімей, частка одинаків, а також частка сімей з однією дитиною або частка багатодітних сімей; співвідношення дітів та бездітних сімей; середній розмір сім'ї, середнє число дітей у сім'ї. Складаються групування сімей за числом членів сім'ї, числом дітей до 18 років, за типами жилих приміщень — у територіальному плані та за видами поселень, визначаються абсолютні та відносні показники варіації розміру сімей і числа дітей у сім'ї.

Статистичне вивчення **національного складу та громадянства** має соціально-політичне значення, особливо в країнах, що переживають національне та етнолінгвістичне відродження.

В Україні проживає більше 100 націй та народностей. Тому зі статистичної точки зору важливо дослідити рівень соціально-економічного, культурного, освітнього розвитку та особливостей демографічних процесів національностей, що її заселяють.

Статистика вивчає населення за національністю, рідною мовою та громадянством. Джерелом інформації є дані перепису населення на підставі самовизначення національності та мови, яка вважається рідною.

Результати перепису дозволяють визначити чисельність та частку населенняожної національності в цілому та за видами поселень і регіонами країни; чисельність та частку громадян України й осіб без громадянства; співвідношення чисельності корінного населення та інших національностей або чисельності з мовою своєї національності чи українською.

На підставі структурних та типологічних групувань здійснюється аналіз змін у національному та лінгвістичному складі населення за міжпереписний період — тобто визначаються структурні зрушенні.

Виправленню існуючих етнолінгвістичних диспропорцій сприятимуть заходи Уряду щодо впровадження державної мови, особливо в закладах освіти, засобах масової інформації тощо.

Склад населення за *суспільними групами* є одним з головних серед соціальних розрізів. На відміну від демографічних ознак соціальні є такими, що знають змін залежно від форми устрою країни та форми власності. У період переходу до ринкової економіки виникають і стають вагомішими нові суспільні групи, змінюються сутність існуючих. Так, органами державної статистики вживаються суспільні групи за *статусом зайнятості*: працюючі за наймом (робітники та службовці); роботодавці (підприємці, власники, які мають постійних найманих працівників); члени колективного підприємства, кооперативу; безоплатно працюючі члени сім'ї на сімейному підприємстві; самозайняті (працюючі за патентом, ліцензією). У міжнародній статистиці вирізняють такі групи: підприємці-роботодавці; особи, що працюють у своєму господарстві; робітники чи службовці, що працюють як наймані; члени сімей, які допомагають без оплати.

По-новому утворюється склад населення за *джерелами засобів існування* за такими групами: робота за наймом (на підприємстві, в організації, установі, селянському (фермерському) господарстві, в окремих громадян); робота не за

найом (на власному підприємстві, на індивідуальній основі, у власному селянському (фермерському) господарстві, на сімейному підприємстві без регулярної оплати праці, в особистому підсобному господарстві, отримують прибуток від власності, одержують пенсію, стипендію, допомогу (крім допомоги з безробіття), інший вид державного забезпечення; на утриманні інших осіб, інші джерела).

Інформація про розподіл населення за зазначеними соціальними групами використовується при вивчені економічної структури населення, соціального та майнового його розшарування, зайнятості населення, при формуванні бюджетів домогосподарств тощо.

Джерелом інформації є переписи населення, вибіркові спостереження, моніторинги окремих соціальних груп (фермерів, підприємців, кооператорів, осіб, що мають статус постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи тощо).

Статистичне вивчення соціального складу населення ґрунтуються на визначені чисельності, частки та співвідношення окремих соціальних груп; на побудові розподілів населення за суспільними групами, джерелами засобів існування залежно від статі.

Важливим питанням статистики населення є вивчення характеру його *розміщення по території*, а також інтенсивності розміщення.

Аналіз розміщення населення виконується на підставі даних переписів населення та матеріалів поточного обліку міграційних потоків.

Розміщення населення розглядається статистикою у двох напрямах: з погляду розселення його за окремими регіонами та видами поселень, а також з погляду концентрації населення в кожному регіоні.

Процес розселення відбувається розподіли чисельності населення країни за адміністративно-територіальними одиницями; за найбільш заселеними пунктами. Останнім часом у науково-практичних статистичних дослідженнях використовується типологічне групування чисельності населення за демографічними зонами. *Демографічні зони* — регіони, що мають специфічну демографічну си-

туацію, а також спільні умови формування та прояву демографічних процесів. Вирізняють 5 демографічних зон України: столична (м. Київ та Київська область); центральна (Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); південно-східна (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська та Харківська області); південна (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області); західна (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька області).

Важливим є поділ населення за видом поселення на міське та сільське. **Міським населенням** є населення, що мешкає в населених пунктах (міста та селища міського типу, включаючи робітничі та курортні селища), з чисельністю населення та часткою зайнятих у несільськогосподарських галузях не нижчими за встановлену межу.

За даними розподілів обчислюють частку й співвідношення міського та сільського населення, співвідношення населення окремих зон чи регіонів, темпи зміни чисельності та частки населення регіонів, зон та видів поселення.

Окреме місце посідає показник **щільноти (густоти)** населення, осіб/км², що відбиває ступінь концентрації розміщення населення по території. Щільність населення розраховується як відношення чисельності населення регіону до загальної площини території.

Щільність населення в межах окремих регіонів, поселень істотно відрізняється, тому цей показник використовується в порівняльному та динамічному аналізі. Проте щільності міського та сільського населення порівнюватися не можуть, оскільки площа території цих поселень визначається за різною методикою. Якщо щільність міського населення розраховується на площину, обмежену кордонами міста, то щільність сільського населення — на всю площину сільськогосподарських угідь, а не тільки на територію пунктів проживання.

На підставі щільності населення окремих районів складають статистичні групування, визначають частку густозаселених або обезлюднених регіонів; обчислюють показники локалізації та концентрації.

Визначають також середній розмір населених пунктів за чисельністю мешканців, а також середню щільність населення окремих зон або країни в цілому.

В Україні триває процес концентрації населення у високоурбанізованих регіонах: збільшується щільність населення столичної зони (154,9 осіб/км²), де зосереджується виробничий та діловий світ. За рахунок міграційних процесів насичується південна зона (повернення кримських татар). Поповнюються величі міста з чисельністю понад 50 тис. осіб, підвищується частка міського населення (з 66,9% у 1989 році до 67,9% у 1999 році). Водночас спустошуються деякі регіони, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи. Найбільшу частку переселеного населення складають мешканці Житомирської (66,7%), Рівненської (10%) та Київської (9,9%) областей. Усі ці зміни відбуваються у соціальному та демографічному складі населення, призводять до деформації його статево-вікової структури, а тим самим впливають на процеси відтворення населення та природного руху.

Статистика вивчає природний рух населення з метою визначення його абсолютних розмірів, оцінки рівнів та ступенів поширення серед окремих контингентів населення, тенденцій зміни природного руху та його складових, а також порівняння інтенсивності цих процесів у регіональному аспекті.

Індекс людського розвитку набуває значень у межах від 0 до 1. При визначені рівня соціально-демографічного розвитку країн використовуються такі його градації: високий рівень (0,8 і більше), середній (0,5—0,799) та низький (0,5 і менше). Протягом останніх 9 років Україна зсунулась з високого рівня на середній.

Для оцінювання загальної зміни складу населення беруть *абсолютні показники збільшення чи зменшення чисельності соціальних груп* за досліджуваний період, а також *відносні показники динаміки цих змін*. Інтенсивність збільшення (зменшення) чисельності соціальної групи можна оцінити за допомогою *коefіцієнта змін*:

Цей коефіцієнт може набувати як більших (у разі зростання чисельності соціальної групи), так і менших (у разі спадання чисельності) від нуля значень. **Якщо коефіцієнт змін за абсолютною величиною перевищує 10 %, вважається, що чисельність розглядуваної соціальної групи змінилася істотно.**

Зміна соціально-економічних статусів тягне за собою не лише зміни складу населення, а й зміни соціального стану окремих осіб, тобто зумовлює соціальну мобільність населення.

Соціальна мобільність — це зміна особою або групою осіб соціального статусу, а відповідно і місця, займаного в соціальній структурі суспільства.

Розрізняють такі види соціальної мобільності: усередині покоління і між поколіннями. Соціальна **мобільність усередині покоління** — це зміна статусу осіб протягом їхнього життя. **Мобільність між поколіннями** — зміна статусів дітей щодо статусів їхніх батьків. Соціальна мобільність може мати різні напрямки: горизонтальний (соціальне переміщення), угору соціальними сходами (соціальний підйом) і вниз (соціальне переміщення вниз або деградація).

Кількісна оцінка ступеня соціальної мобільності, особливо між поколіннями, є характеристикою відкритості класів і соціальних груп суспільства. Якщо мобільність велика, це означає, що члени суспільства незалежно від соціального походження мають реальну можливість завдяки власним зусиллям підвищити свій соціальний стан при народженні. Навпаки, мала мобільність між поколіннями свідчить про глибинну нерівність у суспільстві, через яку і шанси окремої особи посісти високе становище в суспільній ієрархії залежать не стільки від неї самої, скільки від її «стартового положення».

Статистичні характеристики соціальної мобільності можна дістати лише на підставі спеціальних вибіркових обстежень населення, під час яких фіксуються соціальні статуси вибіркової сукупності населення: для мобільності всередині покоління на початок і кінець досліджуваного періоду, для мобільності між поколіннями — статуси дітей і статуси батьків. Статуси батьків фіксуються для віку, в якому перебувають їхні діти на момент обстеження.

Здобута в результаті обстеження інформація застосовується для розрахунку показників соціальної мобільності, до яких належать:

- питома вага (частка) осіб, котрі змінили свій соціальний статус, в ідентичних прошарках населення за станом на дві дати (початок і кінець досліджуваного періоду) у розбитті за віковими групами на початок періоду, статтю, освітою, а також за міськими і сільськими районами;
- середня кількість змін статусу на душу населення за той самий період;
- частка синів або дочок, які належать не до тієї соціальної групи (класу), в якій перебували їхні батьки або матері в тому самому віці, у розбитті за віковими групами синів або дочок, міськими і сільськими районами, соціальними групами (класами);
- процентне відношення кількості синів або дочок у віці 25 років і старших, котрі мають закінчену освіту, до відповідної кількості батьків або матерів.

Класи в досліженні визначаються за статусом у занятті. Розглядають вісім таких класів.

Клас I — професіонали найвищого рівня кваліфікації, зайняті у сфері керування та влади; керівники, адміністратори й менеджери великих промислових підприємств; великі власники.

Клас II — професіонали нижчого рівня кваліфікації, зайняті у сфері керування та влади; адміністратори й менеджери невеликих промислових підприємств; керівники середнього рівня, які виконують управлінські функції стосовно зайнятих не фізичною працею найманих працівників.

Клас III — працівники не фізичної праці, представники середньої ланки адміністративних органів, сфери торгівлі, обслуговування, комерції (технічний персонал державних установ і місцевих органів влади, секретарі, касири, контролери, оператори ЕОМ та ін.).

Клас IV — дрібні приватні власники, а також особи, котрі здійснюють індивідуальну трудову діяльність; фермери.

Клас V — технічний персонал без вищої або середньої професійної освіти, а також керівники нижчої ланки, котрі здійснюють управлінську діяльність щодо

зайнятих фізичною працею найманих робітників — бригадирів, виконробів, майстрів та ін.

Клас VI — кваліфіковані працівники фізичної праці у промисловості, будівництві, на транспорті.

Клас VII — малокваліфіковані і некваліфіковані працівники фізичної праці у промисловості.

Клас VIII — малокваліфіковані і некваліфіковані працівники фізичної праці в сільському господарстві.

Населення України характеризується інтенсивною класовою мобільністю між поколіннями.

Дані показують, що від 65 (класи I і II) до 98 % (клас IV) дітей змінили класову позицію, на якій перебували їхні батьки, причому перемістилися діти, здебільшого, до класів, суміжних із класами їхніх батьків, тобто на «короткі дистанції». Наприклад, серед дітей — вихідців із класу VIII, лише близько 17 % характеризуються висхідною мобільністю — переміщенням до класів I і II, близько 21 % спинили свій рух у класах III—V, а понад 42 % перемістилися до двох суміжних класів кваліфікованої і некваліфікованої праці — VI і VII. Майже аналогічна картина спостерігається й щодо інших класів, із тієї лише різницею, що в них соціальній мобільності був притаманний як висхідний, так і низхідний напрям.

Отже, статистичні методи дають змогу аналізувати різні види соціальної мобільності населення й виявити основні фактори, що впливають на неї, а також оцінювати їх роль.

Контрольні питання.

1. Що таке структура населення?
2. Які основні види структури населення існують та за якими критеріями виділяються групи?
3. Що таке та які типи відтворення населення існують

4. Що таке вік балансування та які фактори впливають на його рівень?
 5. Чим відрізняються основні типи відтворення населення?
 6. Який тип відтворення населення є характерним для сучасної України?
7. Які фактори впливають на стабільність сім'ї?

**Тема № 4 «Статистика розселення населення
та навколишнього середовища».**
(4 години)

Цільова настанова: метою лекції є ознайомлення з поняттям розселення населення, адміністративно територіальний устрій, навколишнього середовища, статистичних показників водних, атмосферних та земельних ресурсів.

Ключові слова: розселення населення, щільність (густота) розселення населення, адміністративно територіальний устрій, граничнодопустимий вміст шкідливих речовин, види земельних ресурсів.

План

- 4.1. Адміністративно територіальне розселення населення.**
- 4.2. Завдання статистики навколишнього середовища.**
- 4.3. Статистика водних ресурсів.**
- 4.4. Статистика стану атмосферного повітря.**
- 4.5. Статистика земельних ресурсів.**

4.1. Адміністративно територіальне розселення населення. Під розселенням населення розуміють процес його розподілення по певній території в межах географічного, адміністративного або економічного її поділу. Розселення населення відбувається під впливом багатьох факторів: природних умов, історичного розвитку, економічної і соціальної привабливості території та ін.

Розміщення населення на тій чи іншій території характеризується його щільністю на ній. Показник щільності населення дає оцінку населеності відповідної території і подається відношенням чисельності населення, яке мешкає на цій території, до її площі у квадратних кілометрах:

Отже, вимірюється щільність населення кількістю осіб, яка припадає на 1 км^2 .

Так, щільність населення України на початок 2009 року становила 82 особи на 1 км² ($S = 49,7 \text{ м}^2 = 49700 \text{ тис. км}^2; S_{mep} = 603,7 \text{ тис. км}^2; P = 49700/603,7 = 82$).

Важливим показником розселення населення є *потенціал поля розселення*, що характеризує відносну можливість населення, яке мешкає в певний точці деякої території, взаємодіяти або контактувати з рештою населення цієї території. Розглянутий показник відбиває потенційну «вагу» кожного населеного пункту певної території серед усіх інших розташованих на ній поселень і залежить від чисельності населення цього пункту та від його місцезнаходження.

Істотною характеристикою розселення населення є *оцінка рівномірності розміщення* населених пунктів у межах певної території. Для її відшукання застосовують *метод аналізу найближчого сусідства*, сутність якого полягає в обчисленні середньої відстані між кожним населеним пунктом і найближчим до нього населеним пунктом на даній території.

Кількісну оцінку ступеня нерівномірності розселення по території дас—коєфіцієнт концентрації населення.

Вважають, що коли коефіцієнт концентрації становить від 0 до 20 %, спостерігається рівномірне розселення населення по території, а коли він дорівнює 20 % і більше, населення розселене по території нерівномірно. Розрізняють такі градації: *нерівномірне розселення* ($K_n = 20—25 \%$); *значно нерівномірне* ($K_n = 25—30 \%$); *істотно нерівномірне* ($K_n = 30—50 \%$); *різко нерівномірне* ($K_n — понад 50 \%$).

Вивчаючи територіальне розміщення населення, виокремлюють міське і сільське населення. В основу поділу населення на міське і сільське покладений адміністративний поділ. До міського населення відносять жителів міст і селищ міського типу. Залежно від кількості жителів міста поділяються на *малі* — до 50 тис., *середні* — від 50 до 100 тис., *великі* — від 100 до 250 тис., *значні* — від 250 тис. до 1 млн і *найбільші*, де мешкає понад 1 млн. осіб. Коли розробляють матеріали вибіркових обстежень умов життя домогосподарств, застосовують такий поділ міст за кількістю населення: до *великих* відносять міста з кількістю населення 100 тис. і більше, до *малих* — з кількістю населення менш як 100 тис.

Населені пункти, які в законодавчому порядку не віднесені до міст, вважаються сільськими, і їх жителі становлять сільське населення. Поділ населення на міське і сільське не слід змішувати з поділом за зайнятістю в промисловому і аграрному секторах економіки. До міського і сільського населення належать ті, хто мешкає відповідно в міських поселеннях і в сільських населених пунктах. В Україні частка міського населення в період з 1939 по 2000 рік зросла з 33,6 до 68,0 %. Останніми роками процес збільшення частки міського населення дещо сповільнився.

На початок 2009 року населення України мешкало в 28 739 сільських населених пунктах, 894 селищах міського типу й у 448 містах, із котрих 170 мали державне, республіканське та обласне значення.

На території України є 27 регіонів (одна автономна республіка, 24 області і два міста центрального підпорядкування), які об'єднані у 8 економічних районів.

1. *Східний економічний район* — Полтавська, Сумська і Харківська області.

2. *Донецький економічний район* — Донецька і Луганська області.

3. *Придніпровський економічний район* — Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області.

4. *Причорноморський економічний район* — Одеська, Миколаївська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим і місто Севастополь.

5. *Подільський економічний район* — Вінницька, Тернопільська і Хмельницька області.

6. *Центральний економічний район* — Київська і Черкаська області, місто Київ.

7. *Карпатський економічний район* — Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька області.

8. *Поліський економічний район* — Волинська, Житомирська, Рівненська і Чернігівська області.

4.2. Завдання статистики навколошнього середовища. Навколошнє середовище — це частина земної природи і штучних елементів, створених людиною, з якими суспільство безпосередньо взаємодіє у своєму житті і виробничій діяльності.

Навколошнє середовище містить у собі природні елементи: атмосферу, гідросферу, літосферу (грунт, підземні води і корисні копалини), флору і фауну, змінені під впливом багатовікової діяльності людського суспільства. Усі елементи навколошнього середовища пов'язані між собою і взаємодіють, тому будь-які зміни у стані однієї зі складових спричиняються до змін у стані інших.

Сукупність усіх цих елементів і їх стан визначають умови проживання людей, впливають на їхнє здоров'я, працездатність, емоційний стан і, нарешті, на тривалість і зміст життя.

Населення розміщене на території України нерівномірно. Його середня щільність – 80 осіб/км². Це набагато менший показник від країн Західної Європи (110-380 осіб/км²), але більший від країн Східної та Центрально-Східної Європи (40-70 осіб/км²), він наближений до рівня балканських держав (Греції, Болгарії). Про розподіл населення по території України свідчать показники щільності всього та сільського населення (табл. 17).

Ці показники дозволяють виділити регіони із найвищою, середньою і найнижчою щільністю населення. Вищі від пересічноукраїнських ці показники у високоіндустріальних областях Придніпров'я, Прикарпаття та Київської області. Близькі показники щільності населення до середньоукраїнських у областях лісостепової зони, це – основна смуга розселення в Україні, яка має найкращі умови для життя і діяльності людей (помірно-континентальний клімат, родючі (переважно чорноземні) ґрунти, густу річкову мережу та ін.). Найрідше заселені північні та південні регіони України. Північна частина України – це край боліт та лісів, в окремих регіонах щільність населення знижується до 15 осіб/км². Південні області України мають дещо гірші умови для життя та діяльності людей, ніж середня частина: посушливий клімат,

дефіцит води. Вони ще й до того пізніше заселені від решти регіонів (XVII-XIII ст.), це все відбилося на показниках людності.

Розподіл населення по областях України дозволяє стверджувати, що ці регіони мають значні відхилення показників. Це зумовлено різними величинами території, щільністю населення. Понад 1/4 населення України проживає на території трьох областей – Донецької, Дніпропетровської та Київської – великих за територією і найрозвиненіших у соціально-економічному відношенні. Вищу від пересічноукраїнської (4%) частку населення мають тільки 8 регіонів (див. табл. 17). Найменша кількість населення проживає у північних та західних областях, що є наслідком невеликих розмірів їх території та не дуже високими показниками щільності населення.

Існують значні відмінності у розселенні сільського населення. Найбільша його щільність склалась у лісостепових областях, передусім подільських та західних. Це зумовлено сприятливими умовами для життя та землеробства у цих регіонах, смуга лісостепу історично є зоною давньої землеробської культури. На північ та південь від неї показники щільності сільського населення значно нижчі, а найнижчі вони у високоурбанізованих регіонах – Донецькому та Придніпровському, передусім у Луганській області.

Внаслідок депопуляції сільського населення показники його щільності дедалі меншують, причому значно швидшими темпами, ніж всього населення. Особливо це характерно для традиційно “сільських” регіонів – Полісся, Поділля, західних, північно-східних та центральних областей України.

Значно вищими є показники щільності міського населення (їх розраховують не на всю площину регіону, а тільки на площину міських поселень). Вони залежать від багатьох факторів, передусім величини території поселення і особливостей його забудови. Найвищі вони у Одеській, Миколаївській, Херсонській областях (3500-3700 осіб/км²), Вінницькій, Львівській, Харківській областях та м.Києві (3000-3500 осіб/км²). Якщо ж рахувати щільність міського населення, як частку від його чисельності і площі регіону (аналогічно до показника щільності сільського населення), то показники змінюються від 172

осіб/км² (Донецька обл.) до 23 осіб/км² (Чернігівська обл.), досягаючи в середньому в Україні 56.7 осіб/км². Звичайно, що найвищими ці показники є у регіонах з високим рівнем урбанізації, а найнижчими – т.зв. сільських регіонах.

Як складовий елемент національного багатства природні ресурси потребують докладного статистичного аналізу. Розвиток науки і техніки зумовлює зростаючий вплив людини на природу. Ураховуючи те, що такий вплив має переважно негативний і невиправданий характер, це спонукає дбайливіше ставитися до навколошнього середовища. Тому, поряд із завданнями обліку, розрахунку структури та вивчення використання в народногосподарських інтересах природних ресурсів метою статистичного дослідження постає також вивчення характеру техногенного впливу людини на довкілля, облік кількісних та якісних змін у ньому. Масштаби антропогенного (тобто зумовленого господарською діяльністю людини) впливу на природу величезні. Щороку під час переорювання полів, провадження гірничовидобувних робіт та різного будівництва переміщаються, у середньому, 4 тис. км³ ґрунтів, з надр землі видобувається 100 млрд т руди, паливних копалин та будівельних матеріалів, на поля вноситься близько 300 млн т отрутохімікатів, на господарські потреби забирається 12% річкового стоку.

Комплекс питань, пов'язаних зі станом природи, постає на різних рівнях і часто має міжнародний, планетарний характер. Цю проблему нині вивчають багато важливих авторитетних міжнародних організацій — ООН та її підрозділи (ЮНЕСКО, ФАО), Міжнародна рада наукових союзів (МРНС), Всесвітня організація охорони здоров'я та інші.

Взаємостосунки людини і природи мають будуватися на засадах раціонального природокористування. Масштаби освоєння людською діяльністю природних ресурсів не повинні перевищувати швидкості їх оновлення, а засвоєння природних комплексів має враховувати стійкість їх внутрішньої структури. Відходи, що виникають у виробництві, мають нейтралізуватися або ліквідуватися так, аби не забруднювати середовище, а також необхідно використовувати корисні компоненти, що є у відходах. Отже,

раціоналізація природокористування передбачає розгляд природних процесів і виробничої діяльності як єдиної біоекономічної системи.

Істотне погрішення якості навколишнього середовища, яке значною мірою зумовлене зростанням масштабів антропогенного впливу, зумовило потребу формування **статистики навколишнього середовища**, дані якої мають забезпечити об'єктивне уявлення про обсяги природних ресурсів, якість навколишнього середовища, інтенсивність та напрямки техногенного навантаження на природу.

Місцями проживання і діяльності людей є населені пункти. В сучасній географічній науці виділяють два їх типи – міські і сільські поселення. При їх виділенні враховуються кількість населення, структура його зайнятості у галузях господарства, історико-географічні умови формування.

Містом у найзагальнішому розумінні вважається населений пункт, жителі якого зайняті переважно у несільськогосподарських галузях виробництва. Однак, як підкреслює Г.М.Лаппо, містом населений пункт стає тоді, коли він досягне певного рівня складності своєї функціональної структури¹. Поселення лише у тому випадку можна вважати містом, коли воно здійснює регулювання будь-яких функцій спілкування в межах певної території. Як регулювальний центр системи спілкування місто стає вузлом зосередження найважливіших видів діяльності людей – адміністративних, економічних соціальних, інформаційних. Міста, як відзначає Д.Александер, не виникають самі собою, їх створюють навколоїні сільські території для виконання функцій вузлових пунктів². Визначну роль міст щодо навколоїніх територій підкреслював М.М.Баранський: “міста плюс транспортна мережа, це кістяк, на якому все інше тривається, це кістяк, який формує територію, надає їй певної конфігурації³.

Критерії, за якими виділяють міста, постійно змінюються і тому важко порівняти кількість міських поселень і населення, що проживає у них, у динаміці.

Перші міста в Україні виникли ще 2.5 тис. тому. Це були поселення, засновані грецькими колоністами, на місці яких знаходяться теперішні Сева-

стополь (кол. Херсонес), Керч (кол. Пантікапей), Феодосія (кол. Теодосія), Ялта (кол. Яліта), Білгород-Дністровський (кол. Тіра), Євпаторія (кол. Керкінітіда), а також зниклі міста Ольвія, Німфей, Тірітака. В них велася жвава торгівля, розвивалися ремесла (ювелірство, гончарство, каменярство, ткацтво та ін.), рибальство і виноробство. Вони були центрами культури (храми, бібліотеки, театри). Занепад цих міст стався у 3-4 ст., до остаточної загибелі їх призвела навала гуннів. окрім з античних міст відродилися і пізніше відіграли значну роль у розвитку південної частини нашої країни.

Про зародження міст вже засвідчують антські городища (6 ст.), які були осередками племінної організації. Більшість з них мали значне розташування, до них напливало населення, яке займалося торгівлею і ремеслами. Ці городища (“гради”) були осередками майбутніх міст, що особливо поставали у часи Київської Русі. Загальна кількість відомих міст цієї держави досягала 300. Серед них найбільшими і найвидатнішими були Київ, Чернігів, Переяслав, Іскоростень, Ізяслав, Луцьк, Теребовля, Новгород-Сіверський, Галич, Глухів, Канів, Корсунь, Львів, Бахота, Коломия, Крем’янець та ін. Більшість міст були невеликими, але окрім з них у часі свого розквіту досягали 50-100 тис. жителів (Київ, Переяслав, Чернігів). Міста за часів Київської Русі були центрами торгівлі, ремесел, освіти і культури, вони також виконували оборонну функцію. Міста цього часу значно відрізнялися за своїм виглядом і планувальною структурою від сільських поселень. В них виділялась центральна частина (фортеця на горбі) та пригороддя (“посад” або “поділ”, де проживали купці та ремісники). За свою економікою і культурою міста Київської Русі рівнялися до передових міст тогочасного світу. Але внаслідок татаро-монгольської навали ці міста занепали і почали розвиватись знову у XV-XVII ст. У цей час виникають нові міста, серед них – Чигирин, Біла Церква, Тульчин, Берестечко, Тернопіль, Ізмаїл, Очаків, Кременчук, Коростишів, Сімферополь та ін. У середині XVII ст. в Україні вже було близько 1000 поселень з титулом міста чи містечка. Розвитку багатьох міст у цей час сприяло надання їм т. зв. магдебурзького права, яке передбачало міське самоврядування, виділення міських жителів у окремий стан

(це право було скасоване у Галичині у 1786 р., а на решті території України – у 1831 р.).

У XVII-XIX ст. міста виникають як пограничні фортеці для забезпечення південних кордонів Російської імперії – Єлизаветград (теп. Кіровоград), Олександрія, Павлоград, Херсон, Миколаїв, Одеса, Севастополь та ін., або як промислові центри – Чугуїв, Харків, Луганськ, Донецьк, Алчевськ, Юзівка (Донецьк), Дебальцеве, Стрий, Борислав, Дрогобич, Катеринослав (Дніпропетровськ), Кам'янське (Дніпродзержинськ) та ін. Ліквідація кріпосного права, розвиток транспорту та гірничобудівної промисловості сприяли швидкому зростанню людності міст та їх кількості. Вже на кінець XIX ст., у центральній і східній (підросійській) частині було 118 міст, у яких проживало понад 3 млн. жителів.

Статистика навколошнього середовища є міжгалузевою за своїм характером. Її інформація використовується для розробки та оцінки виконання соціально-економічних програм, вирішення питань економічної політики. Вона описує стан та тенденції зміни навколошнього середовища, до якого належать повітря, вода, ґрунт/земля, біота, що містяться в цих компонентах, а також населені пункти.

У 1972 році на засіданні Генеральної Асамблеї ООН уперше були визначені головні напрямки та принципи діяльності різних держав і закладені основи для розвитку міжнародного співробітництва в галузі статистики навколошнього середовища. Крім того, була заснована спеціальна програма ООН з навколошнього середовища (ЮНЕП), одне з довгострокових завдань якої полягало в розробці загальної системи показників статистики навколошнього середовища, яка узагальнила б досвід різних країн і забезпечила б порівняння національних даних.

Побудова системи показників статистики навколошнього середовища ґрунтуються на використанні моделі «навантаження—стан—реакція», згідно з якою стан навколошнього середовища та окремих його компонентів визначається впливом соціально-економічної діяльності людини і реакцією

суспільства, яка спрямована на запобігання та зменшення наслідків цієї діяльності. Зазначена система показників складається з таких підсистем:

- 1) показники навантаження;
- 2) показники стану навколошнього середовища;
- 3) показники реакції суспільства;
- 4) показники запасів та фондів окремих компонентів навколошнього середовища.

Показники навантаження поділяються на показники антропогенного та природного навантаження. Щоб оцінити антропогенне навантаження на довкілля, застосовують показники:

- видобутку (збору врожаю) окремих природних ресурсів;
- що характеризують кількість викидів і скидів забруднюючих речовин та відходів у атмосферне повітря, водні ресурси та в землю;
- що характеризують кількість використовуваних біохімічних речовин (природних та хімічних добрив, пестицидів) за розміром площин та інтенсивністю їх використання.

Природне навантаження на компоненти навколошнього середовища вивчається за допомогою показників, що відбивають масштаби та інтенсивність природних явищ і стихійного лиха, такого як засуха, повінь, землетрус, які негативно впливають на навколошнє середовище.

Показники стану навколошнього середовища використовують для характеристики наслідків антропогенного та природного впливу на довкілля:

- показники, що відбивають кількісні зміни в природних ресурсах, а саме біологічних, відновлюваних та невідновлюваних. До них належать показники зміни площин посівів сільськогосподарських культур, популяції домашніх тварин, окремих популяцій рибних запасів, видів флори та фауни тощо. Для розрахунку таких показників застосовується підхід, що базується на оцінці зміни запасів;
- показники якості навколошнього середовища визначають фактичні якісні властивості повітря, води та землі, які виражуються показниками

концентрації окремих видів забруднюючих речовин. Для такої оцінки використовується підхід, що полягає в порівнянні рівнів фактичної концентрації забруднюючих речовин зі значеннями їх нормативних показників — гранично допустимих концентрацій (ГДК), перевищення яких призводить до різних порушень стану здоров'я людей, негативно впливає на умови існування тварин і рослин;

- показники стану здоров'я населення, такі, наприклад, як захворюваність. Особлива увага приділяється вивченню стану здоров'я дітей та немовлят, які найбільше потерпають через погіршення стану навколошнього середовища.

Показники реакції суспільства на наслідки впливу соціально-економічної діяльності та природних явищ на навколошнє середовище характеризують реакцію, що має на меті змінити спрямованість несприятливих тенденцій завдяки досягненню рівноваги у співвідношенні діяльності суспільства, підтримання здоров'я екологічних систем та сталості у використанні природних ресурсів. Ці показники поділяються на такі групи:

- показники, що безпосередньо описують заходи з охорони навколошнього середовища;
- показники витрат на реалізацію заходів з охорони навколошнього середовища.

До заходів, спрямованих на охорону навколошнього середовища, належать:

- 1) заходи з відновлення деградованого довкілля та окремих його компонентів;
- 2) проведення досліджень із проблем забруднення навколошнього середовища та спостереження за забрудненням;
- 3) заходи із захисту та збереження природи;
- 4) заходи, пов'язані зі створенням державних структур для контролю за забрудненням.

Показники запасів і фондів окремих компонентів навколошнього середовища та кадастру екосистем дають оцінку запасів природних ресурсів та фондів населених пунктів і їх зміни внаслідок соціально-економічної діяльності суспільства. Ці показники будуть розглянуті під час вивчення окремих видів природних ресурсів.

Статистика навколошнього середовища не є завершеною. З появою різноманітних проблем, що пов'язані зі станом, розвитком окремих компонентів навколошнього середовища, а також постійним зростанням розмірів соціально-економічної діяльності суспільства, статистика навколошнього середовища постійно вдосконалюється.

Оскільки окремі види природних ресурсів значно різняться між собою як за натуральною формою, так і рівнем та напрямками залучення до народного-підарського обороту, статистичні показники, необхідні для їх оцінки та характеристики, є вузькоспеціалізованими. Єдиної загальноприйнятої класифікації природних ресурсів у статистиці не існує. Нині вони вивчаються в розрізі укрупнених груп: 1) земельні фонди; 2) багатства надр; 3) водні ресурси; 4) лісові ресурси; 5) гідроенергоресурси.

З огляду на це при вивченні системи показників статистики природних ресурсів розглядаються окремі підрозділи цієї системи.

На початку ХХ ст. в мережі міст України чітко виділились великі міста Одеса (404 тис. осіб), Київ (248 тис. осіб), Львів (206 тис. осіб), Харків (174 тис. осіб), Катеринослав (120 тис. осіб), та середні міста – Миколаїв, Єлизаветград, Кременчук, Бердичів, Полтава, Житомир, Херсон. У цих містах проживала майже половина міського населення України. На цей час існувало багато невеликих міст і містечок, які вже традиційно склалися як міські поселення, та нових, що виникали навколо промислових підприємств. У 1925 р. у Радянській Україні назву “містечко” було ліквідовано, а населені пункти, які її мали, стали селищами міського типу (смт). Уже в 1926 р. було впорядковано перелік міських поселень, вони були представлені 91 містом і 328 селищами міського типу (місто нараховувало понад 10 тис. жит., а смт понад 2 тис. жит.).

У 1956-1965 рр. в Україні ще існували т.з. “робітничі селища” (з людністю понад 500 осіб, більшість із них – робітники і службовці), населення яких відносилося до групи міських жителів.

Активний розвиток міст спостерігався впродовж всього ХХ ст. Збільшилась значно їх кількість та чисельність населення. Найбільше нових міст виникло у міжвоєнні роки та відразу після Другої світової війни. Це було зумовлено як масштабною індустриалізацією країни, так і впровадженням нової схеми адміністративно-територіального устрою. З цим пов’язане також надання статусу селище міського типу великим селам. Найбільше міст виникає у цей час у Придніпровському та Донецькому регіонах, серед наймолодших – Зелено-дольськ, Верхньодніпровськ, Апостольське, Вишневе, Світловодськ, Сєверодонецьк, Теплодар, Червонозаводське, Славутич, Прип’ять, Бурштин, Енергодар та ін. У ХХ ст. статус міста набули 350 населених пунктів, з них два міста – Чорнобиль і Прип’ять цей статус втратили внаслідок відселення з них мешканців після аварії на Чорнобильській АЕС.

Сучасні міста відрізняються від сільських поселень передусім й людністю, в Україні до міст відносять всі поселення, що мають понад 10 тис. осіб. Крім них, до категорії міст належать і менші за людністю поселення, які історично склалися як міста. При цьому враховуються як заняття населення, так і спосіб їх життя. Ознаками міського способу життя є вищий благоустрій поселень (наявність централізованого водопостачання, теплопостачання, впорядкованих вулиць, зон відпочинку та ін.), особливе (міське) управління, вищий рівень забезпеченості населення об’єктами соціальної інфраструктури, наявність міського житлового фонду, багатоповерховість забудови та ін.

Міста займають певну територію, яка забудована різними за призначенням спорудами. Територія цих поселень використовується по-різному, залежно від цього в межах міста можна виділити окремі функціональні зони. В проектах планування і забудови міст виділяються такі зони: сельбищна (житлові райони), промислова (промислові підприємства і об’єкти, які з ними пов’язані), транспортна (пасажирські та вантажні станції, парки міського транспорту, депо,

шляхи та ін.), рекреаційна (парки, лісопарки, пляжі та ін.), інші території (резервні площі, територія підсобних підприємств та ін.). Ці зони формуються на основі загальних принципів містобудування, найкраще вони виділяються у великих містах. У малих містах їх перелік може бути неповним, нерідко в межах сельбищної території житлові масиви чергуються з промисловими і складськими підприємствами, зеленими насадженнями.

Крім міст, до міських поселень в Україні відносяться ще й селища міського типу (смт). До них, згідно з “Положенням про порядок вирішення питань адміністративно-територіального поділу Української РСР”, затвердженим указом Президії Верховної Ради від 12 березня 1981 р., відносяться населені пункти, розміщені при промислових підприємствах, будовах, залізничних вузлах, гідротехнічних спорудах, підприємствах по виробництву і переробці сільськогосподарської продукції, а також населені пункти, на території яких розташовані вищі та середні спеціальні навчальні заклади, науково-дослідні установи, санаторії та інші стаціонарні лікувальні та оздоровчі заклади, що мають державний житловий фонд, з чисельністю населення понад 2 тис. осіб, в яких не менше двох третин становлять робітники, службовці та члени їх родин. В окремих випадках до категорії селищ міського типу відносять населені пункти з людністю менше 2000 осіб, але більше 500 осіб, якщо вони мають близьку перспективу економічного і соціального розвитку, збільшення кількості населення. Селища міського типу, як і міста, організовують виробничу діяльність, забезпечують культурно-побутове обслуговування населення навколоїшньої сільської місцевості.

За своїми функціями і структурою зайнятості населення селища міського типу дуже подібні в сучасних умовах із містами, що мають менше 10 тис. жит. Відмінності між ними найбільше стираються у регіонах з аграрно-промисловим типом освоєння. Селища, які є центрами адміністративних районів, іноді мають функціональну структуру господарства, подібнішу до міст, ніж малі міста, які таких функцій не виконують. Нерідко в селищах міського типу частка населення, яке зайняте у несільськогосподарських галузях, євищою, ніж в окремих ма-

лих містах. Критерії, за якими розрізняють міста і селища міського типу, не витримуються, тому, на нашу думку, малі міські поселення з кількістю жителів менше 10 тис. осіб і селища міського типу доцільно об'єднати єдиною назвою “містечка”.

Міські поселення концентрують значно більший соціально-економічний потенціал, ніж сільські і в силу цього стають центрами “притягання” для навколошньої території, вузлами різноманітних зв’язків.

Міста мають свою ієрархію, вони взаємно підпорядковані, кожен виконує певні функції, формує свій радіус впливу і притягання.

В науковій літературі з географії населення існують різні спроби встановити ієрархію населених пунктів, в т.ч. міських. Значного поширення за кордоном набула концепція В.Кристаллера, названа “теорією центральних місць”. Згідно з нею, робилися спроби встановити ієрархію населених пунктів залежно від їх просторового розташування в системі розселення. Міста різної величини розглядались як “центральні місця” для навколошніх територій (у сфері торгівлі, ділових і фінансових операцій, лікарської допомоги, культурного та побутового обслуговування). В.Кристаллер намагався встановити ідеальну схему взаєморозташування міст різних ієрархічних рівнів, обумовлюючи цю ієрархію зосередженням в кожному з них певного набору функцій обслуговування населення. Основним недоліком цієї теорії є абстрактна математизація і підміна географічного простору (з усім його наповненням однорідним) геометричним простором. Однак, незважаючи на дані недоліки, вчені використовують цю теорію, знаходячи нові критерії для визначення “центральності” населеного пункту. Все більше при цьому переважає думка про те, що міста є фокусами суспільного виробництва, а не тільки обслуговування населення. Виходячи з цього, замість виведення функцій міст із їх “центральності”, вчені встановлюють ієрархію міст залежно від функцій, яку вони виконують.

Функції міст визначаються рівнем розвитку і структурою їх економічної та соціальної бази. В складі такої бази виділяються містоформувальні і містообслуговувальні галузі. До перших відносять ті види діяльності, продукція

чи послуги яких переважно реалізуються поза межами даного населеного пункту. Залучені у ці галузі необхідні ресурси забезпечують існування і розвиток міста, процес розширеного суспільного відтворення. Ті ж галузі, основна продукція яких не виходить за межі міста, відносять до містообслуговувальних. Нерідко розділити галузі на ці дві групи буває надзвичайно важко і навіть неможливо, бо одне і те ж підприємство (установа) може одночасно випускати продукцію (надавати послуги) для населення іншого міста чи навколоишньої сільської місцевості. Тому доцільно виділяти галузі, які складають економічну і соціальну базу міста, підкреслюючи при цьому їх містоформувальні і містообслуговувальні функції. Це підтверджується і тим, що містоформувальними можуть бути як галузі виробництва, так і соціальної сфери (рекреація, наука та ін.).

Показники статистики земельного фонду.

Існування й розвиток людського суспільства незалежно від його соціально-економічного устрою нерозривно пов'язані з землею — цим найважливішим компонентом зовнішнього середовища, роль якого в житті людей багатогранна. Зокрема, земля є головним засобом виробництва в сільському господарстві, а також виконує функцію територіального базису і в інших галузях народного господарства. Більш того, земля є загальною основою існування людини, оскільки земля — це не тільки матерія, тобто земні території, а й вода, надра, рослинність і т. ін. Уся земельна площа країни або певного регіону, включаючи внутрішні води, становить **земельний фонд**. Сукупність даних про правовий, природний та господарський стан землі має назву **земельного кадастру**. Структура кадастру передбачає той необхідний набір статистичних показників, кількісна інформація про які наповнює земельний кадастр конкретним змістом. Нині сфера кадастрового обліку обмежена землею сільськогосподарського призначення. Тому статистика земельних ресурсів є одним з розділів сільськогосподарської статистики. Докладну інформацію про земельні ресурси містить Державна земельна книга району (або міста). У ній зазначені землекористувачі (підприємства, організації або окремі особи), струк-

тура земель за якістю, за аграрно-виробничими групами з урахуванням фізико-хімічних особливостей, що дозволяє обчислити питому вагу найважливішої частини земельних ресурсів — оранки — з урахуванням того, яка частина з них у цей час використовується в сільському господарстві, а яка — ні.

Крім характеристики складу і структури земельного фонду показники земельних ресурсів також виражають динаміку включення в господарський оборот нових земель, трансформацію освоєних земель та їх рекультивацію. Особливо велике значення для контролю за використанням земельних ресурсів мають показники їх трансформації, причому найбільший інтерес становлять показники відводу продуктивних земель з різною несільськогосподарською метою.

Зміна якості земель також може бути оцінена в динаміці. При цьому вирізняють зміни, які відбуваються під впливом натуральних процесів та результатів господарської діяльності людини. Це пов'язано з тим, що виробнича сила землі як засобу виробництва, її цінність з промислового, рекреаційного та інших поглядів є категоріями, не сталими в часі. Якість земельних ресурсів може поліпшитися завдяки цілеспрямованому впливу на них людської діяльності, але може й погіршитись через значне забруднення землі. Таке погіршення якості земельних ресурсів має кількісно відбиватися у зниженні **показника економічної оцінки**, що буде мірою втрат, які нанесені народному господарству забрудненням цього найважливішого компонента зовнішнього середовища.

Цінність такого показника полягає в тому, що, по-перше, він дозволяє цілеспрямовано планувати витрати на землеохоронні заходи і спрямовувати їх передовсім на охорону тих земель, втрати від забруднення яких особливо великі; по-друге, дає можливість раціональніше розв'язувати питання розміщення промислових підприємств, уникаючи їх концентрації в районах з високим показником втрат від забруднення землі.

Показники статистики лісових ресурсів. Значення лісів велике і багатогранне. Як найважливіший планетарний акумулятор живої речовини ліси

підтримують вуглеводневий та кисневий баланс землі, впливають на біологічний кругообіг ряду хімічних елементів. Ліси значно впливають на кліматичні умови різних географічних зон, на циркуляцію тепла в атмосфері, на запас вологи в ґрунті, води в ріках та озерах. Лісові насадження значною мірою не дають змоги розширюватись водній та вітровій еrozії.

Ліси мають велике санітарно-гігієнічне значення: крони дерев не тільки затримують тверді пильові частинки, а й детоксують різні газоподібні інгредієнти. Зі зростанням урбанізації підвищується культурно-естетичне значення лісів: вони все більшою мірою стають місцем відпочинку та туризму, а позитивний вплив лісу на здоров'я та зростання працездатності людини загальновідомий. У лісі багато ягід, лікарських рослин, горіхів, він є місцем проживання цінних промислових тварин та птахів.

Статистика лісового господарства, котра має інформацію про наявність, кількісний та якісний стан лісових ресурсів і їх охорону, розглядає ліси передусім як економічний ресурс. На підставі показників лісового господарства розробляють плани розвитку лісового господарства та лісової промисловості, організують лісогосподарське виробництво і лісоексплуатацію. Багато в чому виконання цих завдань визначається породним та віковим складом лісонасаджень. Саме тому облік лісів проводять залежно від їх народногосподарського призначення, місцезнаходження та виконуваних природоохоронних функцій. Розрізняють три групи лісів.

До першої групи належать ліси, що мають таке значення:

- водоохоронне (заборонені зони вздовж водних об'єктів, а також заборонені смуги лісів, що зберігають нерестилища цінних промислових риб);
- захисне (лісові смуги вздовж шляхів, протиерозійні ліси);
- санітарно-гігієнічне та оздоровче (зелені зони навколо міст, курортів та джерел водопостачання), а також заповідники, національні та природні парки, приальпійські ліси.

До другої групи належать ліси районів з розвиненою мережею транспорту, великою кількістю населення, тобто ті, що мають обмежене експлуатаційне значення.

Третя група об'єднує ліси багатолісівих районів.

Для лісів різних груп установлено різний режим користування. Так, у лісах першої групи вирубування насаджень обмежене, а ліси третьої групи здебільшого мають задовольнити потреби народного господарства щодо деревини без втрат захисних якостей лісів.

Найдокладніша інформація про кількісний та якісний стан лісових масивів міститься в матеріалах періодичного обліку лісового фонду. Під **лісовим фондом** розуміють землі, що вкриті або не вкриті лісами, але призначені для потреб лісового господарства, тобто площі, на яких мають бути вирощені ліси: вигорілі ділянки, площі загиблих лісів, галевини, розрідженні частини лісових насаджень тощо. Такий облік провадиться, як правило, один раз на 5 років. При цьому весь лісовий фонд поділяється за категоріями земель на лісову та нелісову площі; остання включає в себе невикористані в лісовому господарстві площі усередині лісового фонду (шляхи, канави, болота, яруги і т. ін.) з виокремленням груп та категорій лісів. Запаси лісонасаджень класифікують за віковими групами та переважними породами (хвойні, м'яколистяні, твердолистяні), класами та категоріями стигlostі (молоді, приспілі, спілі та перестійні ліси).

На базі цих показників можуть бути розроблені важливі узагальнюючі характеристики території та лісу:

- лісистість території: відношення площі лісу до площі регіону;
- лісові насадження на душу населення, m^3 ;
- вкрита лісом площа зеленої зони на одну особу, га;
- загальний середній приріст лісу — усього, у тому числі за групами порід, тис. m^3 ;
- середній приріст на 1 га вкритої лісом площі, $m^3/\text{га}$.

Отже, статистика лісових ресурсів дозволяє характеризувати наявність, склад, стан, рух, відтворення і використання лісового фонду.

На відміну від інших видів природних ресурсів корисні копалини не відновлюються, а потреба щодо них безперервно збільшується. Це потребує дбайливого ставлення до багатьох надр.

Показники статистики корисних копалин. Головне завдання обліку корисних копалин — отримання повних та достовірних даних про стан мінерально-сировинної бази підприємства, галузі та країни на початок кожного року, рівень розвіданості та підготовленості родовищ до промислового засвоєння, забезпеченість гірничодобувних підприємств розвіданими запасами. Запаси корисних копалин обліковуються згідно з класифікацією, за якою залежно від народногосподарського значення вони поділяються на дві групи, що підлягають роздільному обліку — балансові та позабалансові.

Балансові — це запаси, використання яких економічно доцільне і які відповідають кондиціям, що встановлюються для підрахунку запасів у надрах. До **позабалансових** належать запаси, використання яких при досягнутому технічному рівні економічно недоцільне через їх малу кількість, малу потужність покладів, низький вміст цінних компонентів, але які згодом можуть стати об'єктом промислового засвоєння.

Облік наявності і руху запасів відбувається статистикою в **балансі запасів**, що складається для кожного виду корисних копалин. У них ураховується наявність запасів на початок року з розподілом за рівнем розвіданості, придатності для промислового використання. Рух запасів характеризують показники видобутку та втрат корисних копалин за рік, зміни запасів за рік у зв'язку з розвідувальними роботами, зміною кондицій, переоцінюванням та з інших причин. У балансах ураховується забезпеченість діючих, а також тих, що будуються або проектуються, гірничодобувних підприємств розвіданими запасами мінеральної сировини.

Показники статистики водних ресурсів. *Водні ресурси* — це запаси поверхневих та підземних вод, а також інших водних об'єктів. Державний фонд

водних ресурсів країни включає ріки, озера, водосховища, ставки, канали, підземні ріки.

Статистика водних ресурсів має забезпечити урядові органи, органи управління та планування необхідною інформацією, що відбиває водозабезпеченість окремих районів країни, водоспоживання (забір води), використання води в розподілі за галузями, призначенням, видами водних об'єктів, характеризувати обсяг скинутих стоків за водокористувачами і рівень забрудненості стоків, а також заходи щодо захисту водних ресурсів від забрудненості й ефективність цих заходів. Інакше кажучи, статистика водних ресурсів за допомогою системи показників має характеризувати наявність і використання водних ресурсів, а також зміну їх стану, що виникає під впливом господарської діяльності людини і заходів щодо охорони водних ресурсів.

Показники, що характеризують водозабезпеченість конкретної території і якість води, обчислюються на підставі даних спеціальних обстежень. Головні серед них такі:

- запас води, тис. м³, усього та за видами поверхневих стоків рік;
- запас води в розрахунку на одну особу, на 1 км² території.

Критерій чистоти поверхневої води встановлюється за сумою якісних показників, що використовуються для оцінки придатності її для різних водокористувачів.

Показники інших розділів статистики водних ресурсів обчислюються за даними статистичної звітності. Для характеристики водоспоживання встановлюють загальний забір води та її використання за напрямами використання, а також втрати. Обсяг стоків розраховується за якістю очищення, а також кількістю забруднювачів (у тонах), за окремими інгредієнтами в стоках. Провадиться також облік кількості, потужності та ефективності роботи очисних споруд. Статистичні дані розробляються як у територіальному, так і галузевому розрізах. При цьому широко використовується метод угруповань.

Узагальнючими показниками в статистиці природних ресурсів можуть бути тільки вартісні показники. Даючи економічну оцінку природних ресурсів,

застосовують два методи: затратний (оцінювання в ресурсі результатів праці) та рентний (оцінювання можливих доходів від ресурсу), а також різні їх комбінації.

Основи трудового (затратного) методу закладені були С. Т. Струміліним, хоча він і обмежився лише встановленням розміру витрат на первинне освоєння ресурсів без урахування витрат на підтримання їх відтворення в процесі експлуатації. Тобто обчислювалась сукупність затрат праці на освоєння природного ресурсу. При використанні цього методу зберігається єдність підходу до оцінювання всіх елементів національного багатства як споживчих вартостей, що беруть участь у відтворенні. Але водночас вони не дістають вартісного вираження, необхідного для обміну на ринку. Найважливішими джерелами інформації про прямі та непрямі затрати праці є міжгалузеві баланси.

Сутність рентного методу полягає в установленні доходів від природного ресурсу на базі розробки диференційованої ренти. Цей метод почав застосовуватися ще в 30-ті роки для оцінювання сільськогосподарських угідь та інших природних ресурсів у балансі народного господарства колишнього СРСР за 1923—1924 pp. Розрахунки виконувались розкладанням приросту національного доходу з виділенням доходів від цих природних ресурсів. На цих самих принципах виконано більшість повоєнних переоцінок, які дозволили оцінити роль природного фактора в реальних фінансових операціях. Тут на допомогу прийшла інформація кадастрів ресурсів, про які йшлося раніше.

Але й перший, і другий методи оцінювання природних ресурсів потребують у нашій країні подальшого розвитку та докладної розробки.

Споживання населенням Землі сировинних ресурсів і одночасне забруднення навколошнього середовища відходами його життєдіяльності практично досягли нині меж можливого самовідтворення і самоочищення природи. Річний об'єм викидів найбільш шкідливих забруднюючих речовин в атмосферу досяг 350 млн. т, у водойми потрапляє до 10 млн. т нафти. Щороку на кілька мільйонів гектарів скорочується площа ґрунтів, придатних для землеробства. В Україні непоправної шкоди навколошньому середовищу завдала аварія на Чорнобильській атомній

електростанції. Усе це разом призводить до появи багатьох необоротних процесів, які погіршують довкілля, а отже, і умови життя населення.

Предметом вивчення статистики навколошнього середовища є кількісний бік масових явищ і процесів у сфері взаємодії природи і суспільства на даному етапі його за конкретних умов часу і простору.

Сфера статистики навколошнього середовища охоплює всі компоненти довкілля і населені пункти. Ця статистика характеризує якість і наявність природних ресурсів, діяльність людини та природні явища, що впливають на навколошнє середовище, оцінює наслідки цієї діяльності і явищ, а також заходи, що їх вживає суспільство для уникнення або послаблення цих наслідків.

У системі соціальної статистики основна увага приділяється узагальненню та аналізу інформації, що характеризує якість навколошнього середовища як одну з основних умов життя людини,

Первинна інформація про навколошнє середовище за своїми статистичними властивостями та іншими характеристиками значно відрізняється від аналогічної інформації про соціально-економічні явища. Ці відмінності зумовлені як природою інформації, так і способами її отримання. Інформація про стан навколошнього середовища ґрунтується, як правило, на показах вимірювальних приладів або результатах лабораторних аналізів, пов'язана із застосуванням фізичних одиниць маси, об'єму, площин, концентрації і т. ін.). Під час статистичних спостережень і вибіркових обстежень використовують, здебільшого, просторові одиниці, межі яких визначати важче, ніж адміністративні межі в разі побудови вибірок для обстеження домашніх господарств. Щоб виявити зміни стану навколошнього середовища, спостереження мають бути тривалими порівняно зі спостереженнями за соціальними процесами.

Комплексна система показників статистики навколошнього середовища містить у собі такі підсистеми показників:

- показники стану, використання та охорони водних ресурсів; показники стану та охорони повітряного середовища;
- показники стану, використання та охорони земельних ресурсів;

- показники стану, використання та охорони лісових ресурсів;
- показники стану та охорони заповідних територій;
- показники використання й охорони тваринного світу;
- показники охорони надр і раціонального використання мінеральних ресурсів;
- показники утворення, вилучення та утилізації промислових відходів;
- показники утворення побутових відходів і охорони навколишнього середовища від забруднення побутовими відходами;
- показники основних фондів з охорони навколишнього середовища.

Кожна з підсистем показників має специфіку, зумовлену особливостями об'єктів дослідження, але підходи до побудови показників ґрунтуються на єдиних принципах, згідно з якими кожна підсистема містить у собі характеристики наявності і стану компонентів довкілля; оцінки впливу антропогенної діяльності та природних явищ на кількісні і якісні зміни складових навколишнього середовища; показники, що характеризують заходи з охорони і поліпшення навколишнього середовища та витрати на них; узагальнюючі показники якісного стану середовища в окремих пунктах і регіонах.

Оцінювати стан і якість навколишнього середовища почали із середини 60-х років ХХ сторіччя, коли в суспільстві виникло занепокоєння щодо промислового і хімічного забруднення земельних площ, води і повітря. Вибір статистичних показників визначається, в основному, потребами в них, обмеженнями щодо використання технологій їх отримання, а також витратами на збір інформації.

Якість навколишнього середовища оцінюється порівнянням фактичного її стану з прийнятими нормами та стандартами. Для контролю стану довкілля та його впливу на здоров'я людини застосовують такі нормативні поняття: *гранично допустима концентрація шкідливої речовини, максимально допустиме навантаження на людину, гранично допустимий викид (скидання), гранично допустиме навантаження на навколишнє середовище*. Ці нормативи мають законодавчу силу і є основою для організації санітарного контролю за станом навколишнього середовища.

Границно допустима концентрація (ГДК) — максимальна кількість конкретної шкідливої речовини в одиниці об'єму або маси води, повітря або ґрунту, яка практично не має безпосереднього впливу і не викликає віддалених наслідків для здоров'я людини.

На людину одночасно впливає цілий комплекс негативних факторів, пов'язаних із забрудненням навколошнього середовища. Максимальна інтенсивність дії всієї сукупності факторів навколошнього середовища, які не мають прямого або побічного впливу на здоров'я людини і не погіршують санітарних умов життя, називається *максимально допустимим навантаженням*.

Границно допустимий викид шкідливих речовин в атмосферу (ГДВ) — максимальна кількість шкідливих речовин, яка може бути викинута в атмосферу з конкретного об'єкта за одиницю часу за умови, що їх концентрація в повітрі в межах санітарної зони об'єкта не перевищує ГДК.

Границно допустиме скидання шкідливих речовин у воду (ГДС) — максимальна кількість шкідливих речовин у стічних водах, яка є допустимою для скидання в даному пункті водяного об'єкта за одиницю часу і не порушує якості води в заданому створі (ділянці водосховища).

Границний розмір господарського або рекреаційного навантаження на природу, що встановлюється з метою охорони навколошнього середовища від забруднення, виснаження та руйнування і визначається з урахуванням його здатності до саморегуляції і відтворення, називається *границно допустимим навантаженням* (ГДН).

Міста можна представити як єдність трьох підсистем: а) господарської основи; б) виробничої і соціальної інфраструктури; в) населення з його трудовим потенціалом. Ці підсистеми взаємопов'язані, вони забезпечують функціонування одна одної.

Найпоширенішими в Україні є сільські населені пункти, в них населення, яке веде сільський спосіб життя і займається переважно с/г виробництвом. На території України нараховується понад 28.7 тисяч сіл, 448 міст та 897 селищ міського типу. В них проживає 34.3 млн. міських та 16.2 сільських жителів.

Співвідношення між міщенами (жителями міст) і селянами (жителями сіл) постійно змінюється внаслідок природного і механічного руху. Якщо ж на початку ХХ ст. в Україні було трохи більше 16 % міського населення, то вже зараз – майже 68%. Міське населення постійно поповнювалось за рахунок селян, які приходили у міста на заробітки, навчання. Такий процес носить назву урбанізації. Але урбанізація – це не тільки збільшення кількості і частки міського населення (це вузьке розуміння даного процесу), але й зростання значення міст у суспільстві, поширення міського способу життя, формування специфічних форм розселення. У процесі урбанізації можна виділити три фази (за Є.І.Шиповичем і С.С.Мохначуком): 1) власне урбанізація (процес росту міст і збільшення міського населення); 2) субурбанізація (розмивання ядер міст, формування міст-супутників); 3) рурбанізація (урбанізація сільських поселень в межах урбанізованої зони) 1. Розглянемо особливості урбанізації в Україні впродовж ХХ ст. Її найвищі темпи спостерігалися у 40-70 роки цього століття (див.табл.18), коли відбувалися процеси індустріалізації. У передвоєнний період міське населення збільшувалось приблизно на 0.8 млн. чол. щорічно, відразу після війни – на 0.4 млн.осіб, а у 60-ті роки – на 0.5 млн.осіб. Відповідно збільшувалась частка міських жителів (див. табл. 18), вже у 60-их роках вона перевищила половину населення країни, повільно збільшуючись до кінця 90-х років. Сучасні процеси депопуляції населення в Україні, пов'язані із тривалою демографічною кризою, а також припиненням потоку мігрантів із сільської місцевості, що спостерігався у попередні роки. Це привело спочатку до сповільнення темпів зростання чисельності і частки міського населення, а вже наприкінці століття – до стабілізації цих показників. В умовах загальної економічної кризи відбувається значний відтік міських жителів на заробітки за межі своїх поселень (переважно за кордон), а також повернення колишніх вихідців із сіл назад до своїх сільських жител (т.з. “деурбанізація”, правда обсяги її ще не дуже великі, але такий процес вже намітився в Україні). Це, а також зниження показників природного приросту населення у міських поселеннях, є

основними причинами зменшення кількості і частки міського населення в останні роки ХХ ст.

Збільшення кількості і густоти міст, різке зростання чисельності населення у великих містах, розширення взаємозв'язків між міськими поселеннями зумовили субурбанізацію, наслідком якої є виникнення міських агломерацій.

Агломерація являє собою систему близько розміщених міських поселень, що з часом зростаються, які об'єднані між собою інтенсивним переплетенням народногосподарських, трудових, культурних, соціально-культурних взаємозв'язків [П.С.Коваленко, 1980]. Вона може утворюватись внаслідок посилення взаємозв'язків між приміськими поселеннями і великим містом (Київська, Одеська, Харківська, Львівська), або внаслідок активного розвитку двох великих міст (Дніпро-петровсько-Дніпродзержинська, Донецько-Макіївська), або посилення взаємозв'язків у групі близько розташованих міст і селищ міського типу, які мають приблизно однакову людність (Горлівсько-Єнакіївська, Лисичансько-Рубіжнянська, Стаканово-Комунарська). Всього в Україні 19 агломерацій, в них проживає понад 16 млн. осіб.

Критеріями формування міської агломерації можуть бути: 1) наявність великого міста (як правило, понад 100 тис. жит.) – ядра агломерації, 2) висока щільність міського населення, значна щільність поселень, 3) значна інтенсивність трудових та культурно-побутових зв'язків населення між центральним та іншими поселеннями.

Важливою рисою урбанізації є також поширення міського способу життя у прилеглій до міст сільській місцевості (розвиток несільськогосподарського виробництва у сільській місцевості, міські риси у планувальній структурі поселень та ін.).

У сучасних умовах загальної економічної кризи в Україні все більше проявляються риси деурбанізації. Вона, звичайно, не виявляється у зменшенні кількості міст та їх площі (площі міст стабілізувались) основні її риси: зменшення кількості міських жителів (за 1989-2000 роки на 0.8 млн. осіб), збільшення кількості людей, які повертаються із міста в село (реміграція) і тих

міських жителів, що займаються сільськогосподарським виробництвом (переважно вирощуванням овочів, фруктів, розведенням кролів, птиці, свиней у дачних господарствах).

Процеси урбанізації (як і тепер – деурбанізації) мають значні територіальні відмінності, що виявилися у різній кількості і густоті міських поселень, чисельності і частці міського населення, у функціонально-планувальній структурі міських поселень та ін.

Найбільша кількість міських поселень, як і міського населення, характерна для областей Придніпров'я і Донбасу. Тут на кожні 10 тис.км² території припадає 70-50 міських поселень (в Україні – 21 поселення). У Донецькій і Луганській областях зосереджено $\frac{1}{4}$ всіх міських поселень країни. Найрідша мережа міст та селищ міського типу – у західних областях України (27-35 на кожні 10 тис.км² території). Тільки у Київській, Донецькій і Дніпропетровській областях проживає понад 1/3 міських жителів України, а у всіх західних областях України – менше, ніж в одній Донецькій. Невисока частка у міському населенні України також північних та південних областей.

Найвищі рівні урбанізації мають області з найвищим рівнем промислового розвитку. Вищий від середньоукраїнського цей рівень у Донецькій, Дніпропетровській, Київській, Луганській, Харківській, Запорізькій областях, найнижчий – у Закарпатській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях (див. табл. 20).

Характерною рисою урбанізації у агропромислових регіонах України поряд із низькими показниками урбанізації та урбанізованості є значна концентрація міського населення у обласних центрах. Це зумовлено зосередженням у них найбільших промислових і соціальних об'єктів цих областей. У центрах окремих областей, як видно із табл. , проживає більше половини міського населення регіону. Це зовсім не є характерним для високорозвинених індустриальних регіонів, що мають густу мережу міських поселень (Донецька, Луганська області) та для тих областей, на території яких є ще хоч би одне велике чи декілька середніх міст (Закарпатська, Хмельницька, Полтавська,

Сумська, Волинська та ін.) Внаслідок негативних тенденцій у демографічній ситуації, які склалися в останньому десятиріччі, у міських поселеннях України поступово знижуватиметься кількість населення, але частка його не зменшиться внаслідок менших темпів падіння чисельності міського, ніж сільського населення.

На території України є 1345 міських поселень, які відрізняються за зовнішнім виглядом, розмірами, адміністративним статусом, функціями та ще іншими ознаками. Більшість із них становлять селища міського типу (64% міських поселень), але в них проживає тільки 13.2% міського населення.

Сучасна мережа міст в Україні відзначається нерівномірною їх концентрацією у різних регіонах (див. табл.). Її характеризують показники кількості міст, їх щільноті. Найбільше міст – у високоурбанізованих регіонах (Донецька, Луганська області), у них, а також у західних (крім Закарпатської), Харківській Київській, Запорізькій областях є найвищою щільністю міст (в 1.5-2.7 раза вища, ніж в середньому в Україні). Найрідша міська мережа спостерігається у південних та північних областях, Закарпатті (в 2.4-1.3 раза менша щільність поселень від середноукраїнської, див. табл.).

4.3. Статистика водних ресурсів. Водні ресурси — це запаси води внутрішніх і територіальних морів, озер, рік, водоймищ, підземних вод, льодовиків, ставків, каналів та інших поверхневих водойм.

Для оцінювання запасів води та її використання у статистиці застосовують такі показники:

- загальні запаси води; запаси води на один квадратний кілометр території і на одного жителя, у тому числі води питної якості, а також мінеральних вод;
- довжина рік і каналів та довжина берегової лінії природних озер і водоймищ — усього і за категоріями води;
- загальний забір води з природних джерел і з водопроводів;
- кількість (об'єм) використаної води — усього, у тому числі на побутові і виробничі потреби;

- кількість використаної мінеральної води — усього, у тому числі для пиття, бальнеологічного лікування та на промислово-комунальні потреби.

Критерії якості води ґрунтуються на висновках про те, які мають бути властивості води, щоб у процесі її використанні зводилися до мінімуму можливі негативні наслідки. Якість води визначається численними біологічними, хімічними, фізичними та бактеріологічними характеристиками і вимірюється багатьма показниками. До них належать:

- показники фізичних і хімічних властивостей, у тому числі такі, що характеризують скаламученість, мінералізацію, кислотність і провідність;
- показники концентрації хімічних забруднювачів, органічних речовин і хвороботворних організмів;
- показники вмісту у воді живильних речовин, наприклад хлорофілу.

Якість води характеризується вмістом у ній шкідливих речовин, а також властивостями, які визначають її придатність для використання з різною метою. Різний кількісний вміст тих чи інших елементів у воді є основою для розробки класифікацій якості води. Прикладом такої класифікації є міжнародного стандарту може бути класифікація якості прісної води, яка розроблена спеціалістами Європейської економічної комісії¹. За цією класифікацією виокремлюють п'ять класів якості прісної води: *перший — відмінна якість, другий — добра, третій — задовільна, четвертий — незадовільна, п'ятий — погана*.

Головною причиною погіршення якості води є її використання як мийного засобу і «приймача» промислових і комунальних відходів. Основними джерелами забруднення водойм є такі:

- стічні води промислових і комунальних підприємств;
- відходи від розробок рудних та інших родовищ;
- води рудників, шахт і нафтопромислів;
- відходи деревини під час заготівлі та сплавляння лісу;
- відходи від первинної переробки технічних культур (льон, конопля тощо);
- викиди шкідливих речовин і нафтопродуктів від водного транспорту.

Отже, якість води істотно залежить від ступеня очищеності стічних вод, що скидаються у водойми.

Стічні води — це води, що скидаються у водойми після використання в будь-яких процесах, під час яких вода тією чи іншою мірою забруднюється. Розрізняють три категорії стічних вод: *нормативно-чисті*, *нормативно-очищені* і *забруднені* (недостатньо очищені і без очищення).

До *нормативно-чистих стічних вод* відносять усі види виробничих і комунальних стоків, які під час скидання без очищення у природні водойми не погіршують нормативних якостей води в заданій ділянці водойми.

Нормативно-очищені стічні води — це ті виробничі та комунально-побутові стоки, що потрапляють у природні водойми після очищення на відповідних спорудах водоочищення. При цьому вміст забруднюючих речовин у таких стоках не повинен перевищувати встановлених гранично припустимих скидів (ГПС).

До забруднених стічних вод відносять усі виробничі та комунальні стоки, що скидаються у природні водойми після недостатнього очищення або взагалі без очищення, із вмістом забруднюючих речовин, що перевищує затвердженні гранично припустимі скидання.

Кількість і якість стічних вод оцінюється розглянутими далі статистичними показниками:

- об'єм стічних вод, що скидаються у природні водойми, у тому числі:
- забруднені (без очищення або недостатньо очищені);
- нормативно-чисті (без очищення);
- нормативно-очищені на спорудах очищення (біологічного, фізико-хімічного, механічного очищення);
- кількість забруднювачів у забруднених стічних водах, що скидаються у водойми (по окремим інгредієнтам).

Характеризуючи рівень забруднення води, порівнюють фактичний вміст того чи іншого забруднювача з його гранично припустимою концентрацією.

Турбота суспільства про охорону водних ресурсів характеризується показниками капітальних і поточних витрат на заходи з охорони та раціонального використання водних ресурсів. До них належать: показники витрат на спорудження для очищення виробничих і комунальних стічних вод із різними видами очищення; на системи оборотного водопостачання; на установки зі збору нафти, сміття та інших рідких і твердих відходів з акваторій рік, водойм і внутрішніх морів; показники витрат на утримання та експлуатацію споруд для охорони водяних ресурсів і очищення стічних вод.

Основною ознакою міст, від якої залежать всі інші, є людність. За цією ознакою всі міста поділяються на такі класи: малі (до 50 тис. осіб), середні (50-100 тис. осіб), великі (100-500 тис. осіб), дуже великі (500-1000 тис. осіб) та міста-мільйонери (мільйонники) – понад 1 млн. осіб). В кожну з цих груп входять міські поселення, які дуже подібні за функціями, способом життя людей, економічними та соціальними проблемами, екологічною ситуацією тощо.

Найбільшу серед цих груп в Україні складають малі міста – понад 74.5% від усіх міст. Однак у цей клас об'єднуються надто різні поселення як за людністю (м. Угнів із 1.2 тис. осіб та Каховка із 42.6 тис. осіб), так і за рівнем соціально-економічного розвитку, роллю в системах розселення. Тому в межах цього класу можна виділити групи міст, які є подібними між собою за цими ознаками, зокрема: до 3 тис. осіб, 3-5 тис. осіб, 5-10 тис. осіб, 10-20 тис. осіб, 20-50 тис. осіб.

Розподіл міст України по групах з різною людністю ілюструє табл. 20. Із неї видно, що найчисельнішою серед малих міст є група поселень з людністю 10-20 тис. осіб та 20-50 тис. осіб (82.0%). Кількість міст цієї групи постійно збільшується (за 1939-2002 рр. – на 137 міст) внаслідок переходу до неї поселень із нижчих за людністю груп. Незначне місце серед міських поселень займають міста, які за свою людністю не досягають офіційного статусу міста (менше 10 тис. осіб), але є або традиційними містами (за магдебурзьким правом), або отримали статус міста недавно внаслідок інтенсивної розробки корисних копалин. Вони становлять 13.8% від кількості міст (в 1939 р. – 26.8%),

серед них такі міста, як: Угнів (1.2 тис.осіб), Берестечко (1.9 тис.осіб), Підгайці (3.9 тис.осіб), Галич (6.9 тис.осіб), Почаїв (8.7 тис.осіб) та ін. У малих містах проживає четвертина населення країни (в 1939 р. – 33.4%).

Малі міста як форми розселення людей і місця їх діяльності мають специфічні риси, які відрізняють їх від інших міст (особливо це стосується груп поселень з людністю до 20 тис.осіб). Це, передусім те, що жителі таких міст зайняті переважно в галузях, які пов’язані з освоєнням місцевих природних ресурсів (мінеральних, лісових, сільськогосподарських). Для таких містечок характерною є єдність функціонування процесів життя, подібний рівень і якість життя людей. При цьому риси подібності тим більші, чим подібніший є вид господарської освоєності території. Сфери прикладання праці, умови праці, рівні споживання матеріальних і культурних благ будуть неоднаковими, наприклад, у регіонах з гірничо-промисловим і аграрно-промисловим типами освоєння. Але вони будуть подібними у малих містах одного регіону.

У малих містах нижчий, ніж у великих, рівень споживання матеріальних і духовних благ, соціальні потреби задовольняються менше. У таких містах обмежені умови для праці, для реалізації населенням свого працересурсного потенціалу, але кращі екологічні умови для життя людей.

Найбільша кількість малих міст в Україні знаходитьться у регіонах, де їх мережа формувалась впродовж століть (західні області), та у тих, де їх виникнення і розвиток пов’язаний із розвитком промисловості, передусім гірничодобувної. Окремі з таких поселень збільшували свою людність внаслідок розвитку в них інших галузей (транспорту, соціальної сфери) і поступово перейшли у клас середніх міст.

Середні за людністю міста становлять 11.8% від кількості міст України. Вони об’єднують дуже різні за функціями міста, це курортні центри – Ялта, Феодосія, промислові міста – Нововолинськ, Жовті Води, Марганець, Артемівськ, Шахтарськ, Енергодар, транспортні центри – Фастів, Стрий, Іллічівськ та ін. Їх, як правило, є по 2-4 міста у кожній області, тільки трохи більше – у Донецькій та Луганській, а у Волинській, Рівненській,

Тернопільській, Чернівецькій таких міст немає зовсім. У середніх містах проживає 12% населення країни (у 1939 р. – 13.6%).

До групи великих міст (8.7% від всіх міст) відносяться більшість обласних центрів України, а також ряд промислових центрів (Лисичанськ, Сєверодонецьк, Кременчук, Біла Церква, Макіївка, Горлівка та ін.). До цієї групи належать також портові міста Севастополь, Керч, Феодосія, Мелітополь. Кількість міст даної групи збільшилась за 1939-1999 рр. у 2.4 раза, а частка – на 3.1%.

Є на території України також дуже великі міста (Львів, Миколаїв, Кривий Ріг і Запоріжжя) та міста-мільйонники (Київ – 2620.9 тис. осіб, Харків – 1521.4 тис. осіб, Дніпропетровськ – 1122.4 тис. осіб, Донецьк – 1065.4 тис. осіб, Одеса – 1027.4 тис. осіб). Всі ці міста є ядрами (центрими) міських агломерацій, в них проживає понад третина міського населення країни.

В сучасних умовах, коли демографічна ситуація у містах погіршилася та зменшився притік до них людей із сільської місцевості, людність багатьох із них зменшується або майже не змінюється впродовж останніх років. Це особливо характерно для міст-мільйонників та великих і дуже великих міст.

Деяке збільшення (але не дуже невелике) кількості населення за останні роки мають міста Тернопіль, Хмельницький, Івано-Франківськ, Вінниця та ін. Але і в них у найближчі роки кількість жителів зменшиться. На території України є т.з. “мертві міста” – Прип'ять і Чорнобиль, які стали безлюдними внаслідок аварії на Чорнобильській атомній станції (у них проживало у 1986 р. відповідно близько 22 і 13 тис. осіб).

Міста відрізняються між собою також за площею та планувальною структурою. Найбільшу територію займають міста Київ (825 км²), Кривий Ріг (412 км²), Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ і Харків (300-350 км²), найменшу – Угнів, Бібрка, Новояворівське, Рахів, Берестечко, Енергодар та ін. (1.8-2.5 км²).

Міста можуть мати різний адміністративний статус. Це – міста державного, обласного, районного підпорядкування. Державне підпорядкування мають

Київ і Севастополь (вони розглядаються як обласні регіони). Обласне підпорядкування мають в Україні 167 міст, це, передусім всі великі міста та важливі соціально-економічні центри. Районне підпорядкування мають 279 міст, це переважно центри адміністративних районів та малі міста, що таких функцій не виконують.

Величина міст та їх адміністративний статус не зовсім повно відображають їх положення у системах розселення і соціально-економічних системах. При оцінці розвитку міст необхідно враховувати не його окремі ознаки, а їх систему, особливо враховуючи їх функції.

Функціональна типологія міст полягає у виявленні характерних особливостей у діяльності населення, визначені ролі поселень у соціально-економічних системах та ін. Критеріями визначення функціонального типу населення вважалися донедавна співвідношення зайнятих у місто-утворювальних та містообслуговуючих галузях господарства, структура та напрями соціально-економічних зв'язків. За цими критеріями було здійснено ряд типізацій міст України у працях радянських вчених С.О.Ковальова, Б.С.Хорєва, К.О.Константинова, Г.М.Лаппо та ін. Українські вчені – П.С.Коваленко, Л.М.Корецький, А.В.Степаненко, Ю.І.Пітюренко та ін. – до цих критеріїв запропонували ще додати людність міста, його районоутворючу роль та адміністративний статус, розробивши свої схеми типізацій міст України. Розглянемо одну із них, у якій найповніше враховані запропоновані ознаки. Це типізація Л.М.Корецького, яку він обґрунтував у 1982 р., в ній автор виділив 9 типів міст:

Столиця країни – м.Київ.

Найбільші і великі багатофункціональні міста (всі обласні центри і міста, які не є такими, але мають понад 500 тис.жителів): підтип а) – найбільші адміністративно-політичні, економічні, організуючі та культурні центри (всі міста з людністю понад 500 тис.осіб); підтип б) – великі адміністративно-політичні, індустриальні і культурні центри (18 обласних центрів з населенням менше 500 тис.жит.).

Промислові центри – до них віднесено автором 203 міста (частина з них поєднує свої функції з функціями центрів агропромислових комплексів): підтипи: а) багатогалузеві; б) малогалузеві; в) одногалузеві міста. В їх складі великі, середні і малі міста з переважанням обробної або добувної промисловості.

4.4. Статистика стану атмосферного повітря. Забруднення атмосфери в результаті життєдіяльності людини становить незначну частину від загального забруднення природними явищами (вивержень вулканів, лісових пожеж, курних бур і т. ін.), але саме воно є найшкідливішим і сильно впливає на навколишнє середовище та людину. Забруднення повітря промисловістю і транспортом призводить до розвитку в населення багатьох хронічних захворювань. Через велику рухливість повітряних мас проблеми забруднення мають планетарний характер і потребують загальних зусиль для зберігання атмосферного повітря придатним для життєдіяльності людей.

Критеріями якості атмосферного повітря є показники концентрації в ньому шкідливих домішок, короткочасний або тривалий вплив яких на організм людини здатний призвести до погрішення здоров'я.

Для контролю якості повітря застосовують такі нормативи:

- *максимальна одноразова гранично допустима концентрація шкідливих домішок* — максимально можлива кількість шкідливих речовин у повітрі, яка в результаті разового впливу на людину (до 20 хв) не викликає у неї рефлекторних реакцій;
- *середньодобова гранично допустима концентрація шкідливих домішок* — максимально можлива кількість шкідливих речовин у повітрі, яка в разі дії на людину протягом тривалого часу не спровокає на неї загальнотоксичного, канцерогенного чи іншого негативного впливу.

Якщо фактична концентрація шкідливих домішок у повітрі перевищує встановлені норми, це негативно впливає на здоров'я людини. Деякі хімічні речо-

вини, одночасно перебуваючи в повітрі, мають властивість впливати на людину сильніше, ніж кожна з них зокрема.

Об'єктами статистичного спостереження за впливом життєдіяльності людини на атмосферу є безпосередньо повітря в районі населених пунктів, викиди шкідливих речовин стаціонарними джерелами й транспортом, що забруднюють повітря, уловлювання, знешкодження й утилізація таких речовин. Рівень забруднення атмосфери в результаті природних явищ має фоновий характер, він несуттєво змінюється в часі і статистичними спостереженнями не охоплюється.

До *стаціонарних джерел викидів шкідливих речовин в атмосферу* відносять непересувні технологічні агрегати (апарати, установки і т. ін.), які у процесі експлуатації виділяють шкідливі речовини. Розрізняють *організовані* і *неорганізовані стаціонарні джерела забруднення*.

Організовані джерела викидів шкідливих речовин в атмосферу — це стаціонарні джерела, від яких шкідливі речовини, що надходять в атмосферу, попередньо проходять через вентиляційні системи, димарі та інші системи повітроводів і газоходів, як правило, обладнаних пристроями для уловлювання пилу й очищення газів.

Неорганізовані джерела — це стаціонарні джерела, від яких шкідливі речовини безпосередньо потрапляють в атмосферу.

Сильним забруднювачем повітря в приземному шарі атмосфери є автомобільний транспорт, який, з одного боку, споживає кисень для роботи двигунів, а з іншого — забруднює повітря продуктами згоряння палива. Об'єми викидів шкідливих речовин в атмосферу автотранспортом визначаються розрахунками на підставі результатів випробувань на токсичність викидів з урахуванням конструкції транспортних засобів і умов їх експлуатації.

Серйозної шкоди навколошньому середовищу завдають різні залпові (аварійні) викиди на промислових підприємствах і на транспорті, а також неконтрольовані викиди зі свердловин під час добування нафти і газу.

Система статистичних показників стану, охорони та забруднення атмосфери складається з чотирьох груп.

До першої групи належать показники, що характеризують *джерела забруднення та їх викиди в атмосферу*. Це такі показники:

кількість стаціонарних джерел забруднення, у тому числі таких, що мають очисні споруди, і таких, що не мають їх. Серед джерел забруднення, які не мають очисних споруд, виокремлюють джерела, що потребують цих споруд, а серед джерел з очисними спорудами розглядають у тому числі й ті, в яких потужність цих споруджень недостатня для очищення викидів;

- кількість шкідливих речовин (за інгредієнтами), що викидаються від усіх стаціонарних джерел забруднення атмосфери, у тому числі таких, які викидаються без очищення, і таких, які викидаються з очисних споруд;
- кількість залпових (аварійних) викидів, їх сумарна тривалість і сумарна кількість викинутих речовин;
- кількість автомобілів із двигунами внутрішнього згоряння за класами та споживаним пальним, їх пробіг, кількість витраченого палива за марками автомобілів;
- загальна кількість викидів автотранспортом (за інгредієнтами);
- кількість квартир з індивідуальними системами опалення (з розбиттям за видами палива);
- викиди шкідливих речовин в атмосферу від житлового фонду з індивідуальними системами опалення (за інгредієнтами).

Друга група показників характеризує заходи, що їх вжито для захисту атмосфери. Вона об'єднує такі показники: кількість установок і апаратури для вловлювання газів і пилу, а також дані про ефективність їх роботи (частка, у відсотках, шкідливих речовин за інгредієнтами, що не потрапили в атмосферу); кількість заходів у звітному періоді, спрямованих на зменшення шкідливих викидів в атмосферу, і ефективність цих заходів; кількість контрольно-регульовальних пунктів з перевірки та зниження токсичності вихлопних газів автомобілів і кількість проконтрольованих ними автомобілів, у тому числі оснащених пристроями для нейтралізації й знешкодження вихлопних газів; відомості про те, в який спосіб організовано оповіщення підприємств про необхідність знижувати викиди в

атмосферу з огляду на несприятливі погодні умови, і кількість випадків такого оповіщення.

Третя група містить показники капітальних і поточних витрат на охорону атмосфери від шкідливих викидів.

Четверту групу утворюють показники стану атмосфери та організації його контролю. Це такі показники:

- кількість міст, де організовано контроль за станом атмосфери;
- поділ міст за кількістю вимірювань стану атмосфери, які припадають на кожну 1000 населення;
- поділ міст за ступенем забруднення атмосфери (припустиме забруднення, забруднення, що викликає побоювання, небезпечне і надзвичайно небезпечне);
- чисельність населення, що мешкає в межах санітарно-захисних зон підприємств.

Для всіх джерел забруднення розроблені гранично припустимі викиди (ГПВ), дотримання яких забезпечує нормативну чистоту атмосферного повітря в приземному шарі на рівні, що не перевищує гранично припустимих концентрацій шкідливих речовин.

4.5. Статистика земельних ресурсів. Статистика земельних ресурсів досліджує обсяг і стан земельного фонду, трансформацію земельних угідь, результати їх використання та заходи з їх відновлення й поліпшення.

Земельний фонд становлять землі сільськогосподарського призначення (сільськогосподарські угіддя), землі під населеними пунктами, природно-непродуктивні землі (льодовики, скельні виходи), площа лісового фонду, площа, зайняту водними об'єктами, заповідні і курортні землі; інші землі.

Землі сільськогосподарського призначення класифікуються за угіддями: орна земля, землі під багаторічними насадженнями, пасовища і сіножаті, землі під сільськогосподарськими будівлями, подвір'ями і прибудовами до них.

Лісові угіддя — це всі землі з лісовим покривом, площа якого становить не менш як 5 % усієї площі, у тому числі розплідники, використовувані в інтересах лісового господарства. До лісових угідь не належать парки і сади.

Забудовані і прилеглі землі (крім сільськогосподарських будівель) — це всі землі, зайняті населеними пунктами, транспортними магістралями і дорогами, шахтами і кар'єрами та будь-якими іншими спорудами, спеціально побудованими для життєдіяльності людини. До цих земель також відносять деякі види відкритих земель (не забудовані землі), що тісно пов'язані з діяльністю людини: побутові й технічні смітники, пустирі в забудованих районах, міські парки та сади і т. ін.

Рекреаційні землі — це землі, використовувані з рекреаційною метою. До них належать землі під спортивними комплексами, великими громадськими парками і зеленими зонами, громадськими пляжами й басейнами, кемпінгами, а також землі, що їх займають туристичні бази, дачі та інші не основні місця проживання.

Землі під населеними пунктами класифікують за категоріями: площа під забудовами, у тому числі міського і сільського типу, з виокремленням земель під зеленими насадженнями і садами, а також городами і кормовими угіддями; площа під промисловими об'єктами; гірничопромисловими розробками; під транспортними об'єктами; площи, використовувані для збереження і знешкодження твердих і рідких відходів.

До основних показників, що характеризують землекористування, відносяться: загальний земельний фонд і його структуру за видами землекористування; площу сільськогосподарських угідь у **розрахунку на одного сільського жителя і на одного зайнятого в сільському господарстві; забудовану площе в населених пунктах і площе рекреаційних територій у розрахунку на одного жителя.**

Трансформація земель характеризується розмірами їх площ, що вибувають із сільськогосподарського обороту для використання з різною метою та залучають-

ся до такого обороту в результаті рекультивації земель, освоєння боліт і лісових земель.

Класифікуючи землі за якісним станом, ураховуються ті з них, що потребують осушення; зруйновані процесами ерозії; деформовані, у тому числі такі, що були занесені піском; засмічені камінням, порослі чагарниками, засолені; затоплені в результаті спорудження гідротехнічних споруд; заболочені; забруднені землі.

До **забруднених** земель відносять землі, які під впливом життєдіяльності людини втратили початкову цінність і стали джерелами негативного впливу на навколошнє середовище. У забруднених землях вміст забруднюючих речовин перевищує гранично припустиму концентрацію. У статистиці враховується загальна площа забруднених земель, у тому числі забруднених радіоактивними речовинами, важкими металами, отрутохімікатами, біологічними забруднюючими речовинами, стічними водами і шкідливими компонентами атмосферних осадків, нафтопродуктами. Найбільш небезпечним є забруднення земель хімічними речовинами.

За ступенем забруднення розрізняють **сильно забруднені, середньо забруднені і слабко забруднені** землі. У слабко забруднених землях вміст хімічних речовин не перевищує норм гранично припустимих концентрацій (дод. 4), у середньо забруднених це перевищення є, але в розмірах, що не призводять до істотних змін властивостей землі. У сильно забруднених землях кількість забруднюючих речовин у декілька разів перевищує гранично припустиму концентрацію, що призводить до зниження продуктивності землі й істотної зміни її фізичних, хімічних і біологічних характеристик.

Статистичними характеристиками забруднення землі є **коєфіцієнти концентрації забруднення**, що подаються як відношення фактичного рівня забруднення до рівня гранично припустимої концентрації:

Забруднення земель з економічного погляду призводить до зниження цін на продукцію, отриману з цих земель.

Статистика земельних ресурсів крім їх складу, використання та забруднення вивчає заходи, спрямовані на підвищення якості сільськогосподарських земель,

до яких вдаються, застосовуючи різні види меліорації: водну, хімічну, біологічну й агротехнічну, а також витрати на охорону і раціональне використання землі.

Склад земельного фонду та його рух характеризуються натуральними, відносними і вартісними показниками.

Контрольні питання

1. Розкрийте показникі, що характеризують територіальне розселення населення.
2. Які основні критерії оцінювання стану навколошнього середовища?
3. В чому суть методичних прийомів розробки інтегральних показників якості навколошнього середовища?
4. Що таке щільність розселення населення?
5. Що таке рекреаційні землі? Наведіть приклади.
6. Розкрийте основні проблеми захисту навколошнього середовища в сучасній Україні.

Тема № 5 «Доходи населення». (2 години)

Цільова настанова: метою лекції є ознайомлення з поняттям доходів населення, основних видів та джерел доходів, статистичного виміру доходів населення.

Ключові слова: Доходи населення та їх статистичне вивчення. Види доходів. Джерела інформації про доходи та витрати населення. Показники, що характеризують доходи населення. Ресурси, що мають домашні господарства. Грошові доходи населення. Ціна як фактор динаміки реальних доходів населення. Індекс покупної здатності грошової одиниці. Індексація доходів населення. Основні напрямки вивчення заробітної плати та витрат на робочу силу. Завдання та система показників статистики споживання населенням матеріальних благ та послуг. Загальний обсяг споживання населенням матеріальних благ (послуг). Структура споживчих витрат населення. Прожитковий мінімум та мінімальний споживчий бюджет. Раціональні норми споживання.

План.

5.1. Види і склад доходів населення.

5.2. Показники доходів.

5.3. Соціально-економічна диференціація населення.

5.1. Види і склад доходів населення. Рівень життя населення у вирішально-му ступені обумовлений доходами домашніх господарств. Доходи, тобто ресурси в грошовому і натуральному виразі, які можуть бути використані на задоволення особистих потреб, податкові й інші обов'язкові і добровільні платежі, а також заощадження, становлять основу матеріального добробуту населення. Саме доходи є економічною основою задоволення населенням практично усіх своїх потреб.

Завдання соціальної статистики під час вивчення доходів полягає в одержанні кількісних характеристик загального обсягу доходів населення, їх структури, розподілу між окремими групами населення і за основними напрямками їх використання. Статистика вивчає склад і реальний зміст доходів, джерела їх одержання і на що вони використовуються. Особлива увага приділяється вивченю розподілу доходів між різними соціальними групами населення.

У новій Системі національних рахунків (СНР) ООН 1993 року поняття доходу ґрунтуються на концепції, запропонованій англійським економістом Дж. Хіксом. За цією концепцією, **дохід** визначається як **максимальна сума, яка може бути витрачена на споживання протягом деякого періоду за умови, що власний капітал домашнього господарства за цей період не зміниться**. Іншими словами, показники доходів показують, скільки домогосподарства можуть витратити на споживання, не стаючи при цьому біdnішими.

Вивчаючи доходи на макроекономічному рівні, використовують показники доходів, що обчислюються в СНР.

Первинні доходи домашніх господарств D_n — це доходи, які отримані домашніми господарствами в результаті первинного розподілу доходів. Вони містять у собі оплату праці за виконану за наймом роботу, інші змішані доходи, а також чисті доходи від власності й прибуток від житлових послуг, що надаються власником житла для власного споживання.

Чисті доходи від власності визначаються як різниця між сумою доходу, отриманого від власності, і сумою витрат на неї.

Валовий наявний дохід домашніх господарств D_p являє собою суму доходів D_n , отриманих домашніми господарствами в результаті первинного розподілу (первинний дохід домашніх господарств), а також тих, які є результатом: перевозподілу доходів у грошовій формі — поточних трансфертів T_a :

$$D_p = D_n + T_a.$$

Трансферт — операція, при якій товари, послуги або кошти даються в односторонньому порядку, без одержання натомість якогось еквівалента. До поточних трансфертів, які додаються до первинного доходу при визначенні на-

явного доходу, належать виплати соціального характеру (пенсії, стипендії, різні допомоги і т.ін.), страхові премії і відшкодування та ін. Трансферти, виплачувані домашніми господарствами у вигляді податків, штрафів, пені, відрахувань на соціальне страхування тощо, віднімаються від первинного доходу.

Трансферти можуть даватися домашнім господарствам не тільки в грошовій, але й у натуральній формі у вигляді товарів або безкоштовних послуг. Це так звані *соціальні трансферти в натурі* T_n . Якщо вартість цих трансфертів у грошовому виразі додати до наявного доходу, *то утвориться валовий скоригований наявний дохід* домашніх господарств:

$$D_{pc} = D_p + T_n,$$

Валовий наявний дохід і валовий наявний скоригований дохід обчислюються в поточних цінах. Для аналізу динаміки доходів в умовах зміни споживчих цін здійснюється їх перерахунок у порівняних цінах.

На початковому етапі використання наявного доходу домашніх господарств поділяється на витрати на *кінцеве споживання* і на *валове заощадження* домашніх господарств. У світовій практиці широко використовується макроекономічний показник — *норма заощадження* по сектору домашніх господарств, обчислювана як відношення суми заощаджень до валового наявного доходу. Вивчення факторів, що впливають на норму заощадження, є важливим завданням статистики і становить практичний інтерес під час розробки інвестиційної політики.

Вивчення доходів на макроекономічному рівні дає загальне уявлення про доходи населення, але цих даних не достатньо для всебічного аналізу рівня життя людей, на яке суттєво впливає рівень їх матеріального забезпечення.

Розподіл доходів у суспільстві відбувається під впливом безлічі факторів, сукупна дія яких призводить до нерівномірного розподілу доходів між членами суспільства, у результаті для пом'якшення цієї нерівності будь-яка держава виробляє і реалізує механізми соціального захисту менш забезпечених верств населення.

Для розробки ефективних заходів соціальної політики й адресної допомоги малозабезпеченим верствам населення необхідно мати інформацію про реальний розподіл доходів у суспільстві. Надходження такої інформації забезпечує статистика за допомогою диференційованого підходу до вимірювання рівня доходів за окремими групами населення і домашніх господарств, які мають різні соціально-демографічні характеристики та умови життя. Це завдання соціальна статистика вирішує за допомогою вибіркових обстежень умов життя домашніх господарств.

Мета цих обстежень така:

- а) одержання даних про розподіл населення за рівнем матеріального добробуту; про рівень споживання, грошових витрат і умови життя різноманітних соціально-економічних груп населення;
- б) одержання вагових показників для розрахунку індексів споживчих цін;
- в) забезпечення інформацією для упорядкування рахунків сектору домашніх господарств у системі національних рахунків.

З 1999 року такі обстеження в Україні проводяться щокварталу.

Доходи населення служать основним джерелом задоволення особистих потреб в споживчих товарах і послугах, тому з них починається система показників рівня життя. Статистика вивчає величину і склад доходів за напрямами їх отримання і використання. У статистичному вивченні доходів населення найважливіше значення має соціальний норматив - показник мінімального доходу, або прожиткового мінімуму. Прожитковий мінімум - рівень доходу, який дозволяє придбати мінімальний набір благ і послуг, необхідних для збереження здоров'я і підтримки життєдіяльності людини при певному рівні розвитку економіки. До нього включаються вартість продуктів харчування з розрахунку мінімальних обсягів їх споживання, витрати на непродовольчі товари та послуги, а також податки та обов'язкові платежі. При цьому розрахунку як структуру витрат береться структура витрат 10% сімей з найменшими дохода-

ми. Прожитковий мінімум розраховується на основі методичних рекомендацій, затверджених Міністерством праці України.

Сукупні доходи - це загальна сума грошових і натуральних доходів за всіма джерелами їх надходження з урахуванням вартості безкоштовних і пільгових послуг, що надаються населенню за рахунок соціальних фондів. Номінальна заробітна плата - це сума грошей, нарахована працівникам за виконану роботу. Номінальна заробітна плата є основним елементом грошових доходів. Наявні (кінцеві) доходи - це сума доходів, якими населення фактично має в своєму розпорядженні для кінцевого споживання товарів, послуг і заощадження. Поряд зі зведеними показниками доходів в статистиці застосовуються відповідні середньодушові показники доходів, які виходять розподілом зведеного показника доходу за рік на середню річну чисельність відповідної сукупності населення. Прикладом є середньомісячна нарахована заробітна плата. В умовах зміни цін важливо оцінити реальну цінність номінальних доходів як джерел задоволення потреб населення в товарах і послугах. Ця оцінка проводиться за допомогою показників купівельної спроможності доходів і показників реальних доходів. У соціальній статистиці застосовують два способи побудови показників рівня купівельної спроможності доходів. Відповідно до першого способу, рівень купівельної спроможності доходу вимірюється кількістю "споживчих кошиків" - певних представницьких наборів товарів і послуг, які можна придбати на даний доход. Отже, рівень купівельної спроможності доходу виходить розподілом його величини на вартість "споживчого кошика".

Основним показником матеріальної забезпеченості домашнього господарства є його загальний (*сукупний*) доход, який утворюється за рахунок доходів різних видів, одержуваних членами домогосподарства.

Загальний доход домашнього господарства містить у собі грошові доходи з усіх джерел надходження; вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за відрахуванням матеріальних затрат на її виробництво) і в порядку самозаготівель; вартість грошової допомоги та подарованих

родичами й іншими особами продуктів харчування, алкогольних напоїв і тютюнових виробів; суму пільг і субсидій на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого і рідкого палива; суму пільг на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту та зв'язку.

Грошові доходи як складова частина загального доходу домашнього господарства складаються із суми грошових та натуральних надходжень (у грошовій оцінці), отриманих членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за винятком прибуткового податку та обов'язкових відрахувань); доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості; доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів; надходжень від продажу нерухомості, особистого і домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства і продуктів, отриманих в порядку самозаготівель; соціальних допоміг, пенсій, стипендій, грошових допоміг від родичів та інших осіб; інших грошових доходів.

Крім грошових і загальних доходів під час вибіркового обстеження умов життя домогосподарств розраховуються *сукупні ресурси домогосподарства*, до складу яких включаються суми загальних доходів, використаних заощаджень, приросту в обстежуваному періоді позик, кредитів і боргів, узятих домогосподарством, а також suma повернутих домогосподарству боргів. Цей показник відображає потенційні ресурси домогосподарства, отримані в обстежуваному періоді незалежно від джерел їх надходження.

Доходи домашніх господарств обчислюються в грошовому еквіваленті. Доходи, що отримані домогосподарствами у вигляді натуральних продуктів і послуг, розраховуються за кожним видом продукту (послуги) у цінах його продажу. Серйозна проблема постає з обліком у складі сукупного доходу домашніх господарств безкоштовних соціальних трансфертів у натурі (у сфері освіти, медичного обслуговування, соціальних послуг і т. ін.), що враховуються в СНР під час розрахунку скоригованого наявного доходу домашніх господарств. Ця проблема пояснюється складністю визначення частини сукупного доходу конк-

ретного домашнього господарства, яка утворюється за рахунок безкоштовних послуг соціального характеру, оскільки для цього необхідно знати не лише те, якою мірою дане домогосподарство користувалося конкретними послугами, а й реальну вартість наданих їйому послуг.

Одним із завдань статистики є вивчення рівня, структури, розподілу і використання доходів. За класифікаційні ознаки під час вивчення рівня, розподілу і використання доходів найчастіше застосовуються такі: все населення (домашні господарства), населення окремих регіонів, міське і сільське населення, окремі соціальні або квантильні групи населення.

Під час вивчення структури доходів насамперед аналізуються джерела їхнього утворення. Усі джерела утворення сукупного доходу можна об'єднати у групи:

- а) оплата праці робітників усіх видів господарських одиниць за виконану за наймом роботу у вигляді коштів і продукції в натурі;
- б) соціальні трансферти у грошовій і натуральній формі;
- в) дохід від індивідуальної і підприємницької діяльності, що залишається в розпорядженні того, хто одночасно є власником капіталу і робітником;
- г) дохід від власності;
- д) інші доходи.

У рахунку утворення доходів СНР оплата праці включає:

- нараховану заробітну плату за відрядними розцінками, тарифними ставками, посадовими окладами або за середнім заробітком;
- доплати і надбавки до тарифних ставок і окладів; виплати за роботу в особливих умовах; доплати за понаднормову роботу і роботу в нічний час, вихідні і святкові дні;
- премії і винагороди, доплати за вислугу років; оплату щорічних і додаткових відпусток;
- виплати за участь у прибутках, передбачені трудовим договором;
- оплату праці в натуральній формі, вартість продукції, що видається в порядку натуральної оплати;

- витрати на відрядження та підйомні;
- вартість виданого спецодягу, спецвзуття і спецхарчування; витрати на доставку робітників на роботу і з роботи;
- витрати на навчання і підвищення кваліфікації робітників і т. ін. Сюди включаються і відрахування на соціальне страхування.

Соціальні трансферти у грошовій формі об'єднують у собі трудові і соціальні пенсії, стипендії учням, різноманітного роду допомоги і виплати із соціального за-безпечення. Соціальні трансферти в натурі містять у собі товари і послуги, які на-даються домашнім господарствам безоплатно установами охорони здоров'я, освіти, культури, добродійними фондами й іншими громадськими організаціями.

Дохід від власності утворюється у виді дивідендів, відсотків за вкладами, ре-нти тощо.

До інших доходів відносять, насамперед, доходи, які отримані від тіньової економіки. Вітчизняна статистика оцінює обсяги доходів від тіньової економіки за допомогою експертних оцінок, за даними бюджетної статистики, соціологічних обстежень і розрахунків, проведених за даними макроекономічної статистики.

Наявна інформація про склад доходів домашніх господарств дозволяє вивча-ти їх структуру за різними напрямками: формами власності джерел одержання до-ходів (державна, муніципальна, колективна, акціонерна, приватна); видами до-ходів (заробітна плата і прирівняні до неї доходи; прибуток від власності і підпри-ємницької діяльності, пенсії, стипендії, допомоги, доходи від цінних паперів, пози-чки, доходи від тіньової економіки); формами розподілу доходів (доходи від праці, від індивідуального і приватного підприємництва, від особистого підсобного господар-ства тощо).

5.2. Показники доходів. У статистиці рівня життя використовуються різнома-нітні показники доходів і, насамперед, абсолютні значення сукупних доходів до-машніх господарств і складових цих доходів у грошовому виразі.

Розрізняють *номінальні доходи* і *наявні доходи* населення (домашніх госпо-дарств). **Номінальні доходи** завжди характеризують суму нарахованих доходів, тобто суму доходів з урахуванням податків і обов'язкових платежів. **Наявні дохо-**

ди — це кінцеві доходи населення, які можуть бути використані на споживання і накопичення домашніми господарствами. **Після відрахування податків і обов'язкових платежів номінальні доходи стають наявними доходами.** Скажімо, нарахована заробітна плата робітникам за виконану роботу є номінальною (валовою) заробітною платою (у міжнародній статистиці праці цій заробітній платі відповідає поняття заробітку або винагороди «брутто»). Фактично виплачена (чиста) заробітна плата являється наявною заробітною платою або заробітком (винагородою) «нетто».

Під час аналізу динаміки рівня життя необхідно використовувати показники не лише наявних доходів, а й у реальному їх значенні, оскільки на обсяг товарів і послуг, які можуть бути придбані домашніми господарствами на одержувані ними доходи, значний вплив має зміна цін.

Реальні доходи населення — це наявні доходи населення з урахуванням змін споживчих цін. Реальні доходи характеризуються кількістю споживчих товарів і послуг, які можуть бути придбані на наявні доходи з метою задоволення своїх особистих потреб і накопичення. Отже, реальні доходи залежать не лише від розміру наявних доходів, а й від динаміки цін на споживчі товари і послуги. Вони підвищуються зі збільшенням наявних доходів при сталому рівні цін або знижуються за незмінного доходу і зростання цін.

Реальні доходи за період визначають як співвідношення наявних доходів за цей період та індексу споживчих цін. У статистичній практиці зазвичай широко використовуються відносні величини реальних доходів — *індекс реальних наявних доходів*.

Реальну можливість наявних доходів характеризує також такий показник, як *їх купівельна спроможність*, що вимірюється кількістю товарів (кожного окремо), яку можна було б придбати на суму середньодушового наявного доходу за середніми цінами покупки.

Показники доходів обчислюються як у цілому по всьому населенню, так і за основними соціальними групами населення. Для забезпечення можливості проведення порівняльного аналізу до-, ходів населення за окремими регіонами, галузями

економіки або соціальними групами використовуються показники середніх доходів на душу населення або на одне домашнє господарство. Середні значення доходів розраховуються діленням відповідних доходів за певний період (як правило, за рік) на середню чисельність населення (середню кількість домашніх господарств) за цей же період. Середнє значення може розраховуватися не лише для загальних показників доходів, а й для показників їх складових частин.

На практиці найширше застосовують такі середні показники рівня доходів: середньодушовий сукупний дохід; середня номінальна і реальна заробітна плата; середня пенсія; середня стипендія; середня допомога і т. ін.

Середньодушовий сукупний дохід визначається як відношення всього сукупного доходу до середньорічної чисельності населення.

Середня номінальна заробітна плата працівників окремих підприємств, галузей, регіонів і країни в цілому розраховується за нарахованим фондом оплати праці і відповідною середньою чисельністю зайнятого населення. Реальна середня заробітна плата визначається відніманням від середньої номінальної заробітної плати податків і обов'язкових платежів з урахуванням індексу споживчих цін на товари і послуги.

Середня пенсія за період обчислюється як відношення суми нарахованих пенсій за віком, інвалідністю, втратою годувальника, за вислугу років, соціальних пенсій та ін., з урахуванням компенсаційних виплат, до середньої чисельності пенсіонерів за цей період.

При визначенні *середнього розміру стипендії* враховуються всі види стипендій, які виплачуються за рахунок державного і місцевих бюджетів, а також коштів організацій і підприємств.

Середню допомогу визначають, виходячи із суми виплати усіх видів допомог і одноразових виплат та середньої чисельності населення, яке користується цими допомогами.

Оскільки доходи є економічною основою рівня життя, держава визначає, виходячи з досягнутого рівня соціально-економічного розвитку країни, мінімальні доходи населення або соціальні гарантії. Розміри цих доходів визначаються в зако-

нодавчому порядку. Вони не є статистичними показниками, але як соціальні гарантії є базою порівняння для оцінювання досягнутого рівня життя. До таких соціальних гарантій, обумовлених у законодавчому порядку, належать: *прожитковий мінімум, мінімальна заробітна плата і мінімальна пенсія за віком*.

Прожитковий мінімум — це вартісний розмір достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць в середньому на одну особу, а також окремо для тих, хто належать до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років; дітей віком від 6 до 18 років; працездатних осіб; осіб, що втратили працездатність. Розмір прожиткового мінімуму для кожного домашнього господарства визначається з урахуванням його фактичного складу як сума відповідних показників для його членів Набір продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, необхідних для збереження здоров'я людини і забезпечення її життєдіяльності, становить *мінімальний споживчий кошик*. Основу мінімального споживчого кошика утворює набір продуктів харчування (*мінімальний продовольчий кошик*), який формується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері охорони здоров'я з використанням нормативів фізіологічної потреби організму людини у продуктах харчування з огляду на їх хімічний склад та енергетичну цінність, з урахуванням рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я. У регіонах, виходячи з місцевих можливостей, для розробки і реалізації регіональних соціальних програм, можуть встановлюватися регіональні прожиткові мінімуми, розмір яких не може бути нижчим від загальнодержавного прожиткового мінімуму.

Мінімальна заробітна плата — це нижня її межа, яка встановлюється за найменш кваліфіковану, просту працю. Її розмір лежить в основі розрахунку всіх інших ставок заробітної плати.

Мінімальна пенсія являє собою відповідно її нижню межу, яка встановлюється нормативними актами.

5.3. Соціально-економічна диференціація населення. Процес соціально-економічного розшарування суспільства має у своїй основі цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних причин. З переходом до ринкових відносин в економіці цей процес ще більше посилився за рахунок нерівномірного розподілу доходів. Це пояснюється тим, що доходи різних категорій населення істотно відрізняються як за обсягом, так і за структурою джерел надходження. Різниця в доходах зумовлюється фізичними та інтелектуальними здібностями людини виконувати певну роботу, її склонністю до ризику і можливостями організувати власний бізнес або працювати за наймом.

Тому для повноти характеристики рівня життя населення поряд із зведеними макроекономічними показниками доходів і споживання, середніми показниками доходів та витрат населення, отриманими в результаті обстежень умов життя домогосподарств, широко використовуються показники диференціації населення за рівнем його матеріального добробуту. При цьому завданням статистики є не лише оцінювання масштабів розшарування домашніх господарств за рівнем матеріального достатку, а й виявлення основних факторів та аналіз їх впливу на процеси диференціації.

Все наше людство існує і розвивається відповідно до закону соціальної диференціації, тобто поступовим збільшенням кількості та якості різних соціальних спільнostей: класів, станів, каст, груп, професій, спеціальностей, партій і т. д.

Диференціація - це розподіл суспільства на спільності, фрагментація людської життєдіяльності на безліч відносно обмежених культурних просторів, конкретних функцій і соціальних занять. Іншими словами, соціальна диференціація - це процес появи функціонально спеціалізованих інститутів і поділу праці.

Ще в давні часи люди виявили, що розподіл функцій і праці підвищує ефективність суспільства. Саме з цього абсолютно у всіх суспільствах існує поділ статусів і ролей. Всі члени товариства розподіляються всередині

соціальної структури таким чином, що всі різні статуси заповнюються і виконуються всі відповідні їм ролі.

У різні історичні проміжки часу існували і різні критерії відмінності індивідів. Спочатку це були антропологічні та демографічні відмінності. Суспільство поділялося за ознаками статі, віку, раси, етносу і т. д. Пізніше з'явилися відмінності соціального характеру, тобто поділ суспільства на класи, касти, стани, за приналежністю до тієї чи іншої професії і т. д.

Соціальна ріvnість - характеристика певного суспільного стану, складова частина багатьох соціальних ідеалів. Вимоги політичної і соціальної ріvnості грали активну, часто революційну роль в історичному процесі. Стойцизм виробив поняття ріvnості всіх людей, що корениться в їх загальній розумній природі. Теоретики природного права затверджували ріvnість як рівноцінність і рівноправ'я всіх людей, в т.ч. ріvnість всіх перед законом. В Ж.-Ж. Руссо ріvnість (в т.ч. ріvnість виховання) виступає необхідною передумовою свободи; в протилежність цьому А. Токвіль вважав, що установка на ріvnість соціальних умов життя веде до деспотичного егалітаризму і втрати особистої свободи. З критикою обмеженості юридичної ріvnості і вимогами майнової, економічної ріvnості як реалізації соціальної справедливості виступали представники різного перебігу соціалістичної думки 19-20 вв. У сучасній суспільній думці піддаються критиці примітивні принципи зрівняльного розподілу і встановлення повної ріvnості; найбільшого поширення набули концепції, в яких обґруntовується необхідність забезпечення ріvних умов старту для вступаючих в життя поколінь.

Головними показниками, що впливають на диференціацію населення є зайнятість, безробіття, бідність, розподіл доходів та заробітної плати, рівень життя та інші.

Диференціація доходів населення

Однією з найважливіших проблем соціальної політики держави є політика доходів населення, яку можна визначити як напрям соціально-економічної політики, який забезпечує в цілому зростання реальних доходів

всіх громадян країни з метою забезпечення нормальних умов розширеного відтворення людини, покращення якості життя і розвитку творчої особистості кожного члена суспільства.

Основними каналами доходів населення є:

- трудові доходи робітників (заробітна плата, премія і т.д.);
- доходи від підприємництва (прибуток);
- доходи від власності (рента, відсотки і т.д.);
- доходи від індивідуальної трудової діяльності;
- інші надходження (спадщина, аліменти, гонорар).

Отже, під доходами населення розуміємо суму грошових засобів і матеріальних благ, які отримані або створені громадянами за певний проміжок часу. Роль доходів визначається тим, що рівень споживання населення прямо залежить від рівня доходів. Їх можна поділити на грошові і натуральні доходи.

Грошові доходи населення включають усі надходження грошей у вигляді оплати праці працюючих осіб, доходів від підприємницької діяльності, пенсій, стипендій, різних допомог, доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, ренти, сум від продажу цінних паперів, нерухомості, продукції сільського господарства, різних виробів, доходів від наданих різних послуг та ін. Натуральні доходи включають перш за все продукцію, вироблену домашніми господарствами для власного споживання.

Частина доходів населення поступово перетворюється на предмети споживання і різноманітні послуги. Саме на стадії споживання виявляється диференціація доходів.

Диференціація доходів - (лат.differential - різниця) - різниця в рівні грошових доходів різних класів, верств і груп населення, зумовлена не однаковим відношенням до засобів виробництва, створеного продукту, економічної та політичної влади тощо

Диференціація доходів населення - важливий елемент внутрішньої політики держави, і тому вона має контролювати цей процес, щоб забезпечити

соціально безпечний рівень у суспільстві. Диференціація доходів визначається розвитком продуктивних сил і виробничих відносин і залежить від економічних, демографічних і соціальних чинників. Основною метою державного розподілу і перерозподілу ринкових доходів є зменшення різкої диференціації доходів населення за рівнем доходів і капіталу. Зміни у доходах в умовах переходної економіки зумовлені стрімким падінням реальних доходів населення, змінами в їх структурі, зростанням диференціації доходів населення.

Диференціацію доходів можна наочно показати через співвідношення рівнів матеріальної забезпеченості 10 % найзаможніших і 10 % найменш забезпечених груп населення (**децільний коефіцієнт**).

Розрізняють **прожитковий мінімум** фізіологічний і соціальний. Перший розрахований на задоволення тільки головних найелементарніших потреб в товарах і послугах. Другий, окрім мінімальних норм задоволення фізичних потреб, включає витрати на мінімальні духовні і соціальні запити.

Гарантований прожитковий мінімум - це офіційно затверджений рівень мінімальної заробітної плати, пенсії, допомоги. Він не може бути нижчим за фізіологічний прожитковий мінімум і не може перевищувати вартісну величину мінімального споживчого бюджету.

Мінімальний споживчий бюджет як верхня межа бідності виражає в грошовій і натуральній формах той обсяг споживання життєвих благ, що мінімально достатній для фізіологічного і розумового розвитку людини. Він визначається суспільством як необхідний для збереження більш-менш допустимого рівня життя.

Розрахований прожитковий мінімум забезпечує можливість придбання найнеобхідніших товарів та одержання послуг (200 видів товарів). Розраховується також оптимальний (раціональний) споживчий бюджет. Він відображає ту величину і структуру споживання матеріальних і духовних благ, які забезпечують найповніше й розумне задоволення потреб людини за даного рівня розвитку продуктивних сил.

Реальні доходи включають реальну заробітну плату і надходження із суспільних фондів

Особливе місце в системі оплати праці посідає мінімальна заробітна плата, що являє собою законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, годинну норму праці (обсяг робіт). До мінімальної заробітної плати не включаються доплати, надбавки, заохочувальні та компенсаційні виплати. Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності та господарювання.

Мінімальна заробітна плата є основою для визначення державних тарифів у сфері оплати праці, пенсій, стипендій, допомоги та інших соціальних виплат.

Стан соціальної диференціації в Україні та світі. В Україні на початку ХXI століття накопичилося безліч гострих проблем, без вирішення яких неможливий подальший розвиток нашої держави. Серед них проблеми:

- надзвичайно низького рівня доходів і рівня життя основної частини населення, поширення масової бідності, відсутності середнього класу;
- депопуляція, скорочення чисельності населення України внаслідок перевищення смертності над народжуваністю;
- масової міграції найбільш талановитих та кваліфікованих працівників за межі України;
- масового прикритого та прихованого безробіття;
- погіршення здоров'я населення, скорочення тривалості життя;
- зниження якості освіти, погіршення якісних характеристик людського потенціалу України;
- низького рівня соціального захисту та соціальних гарантій для населення України;
- наростання відставання України по основних параметрах людського розвитку від розвинених країн;

– надмірної централізації соціальної політики.

У країнах колишнього СРСР, у тому числі в Україні, переважає тип зайнятості, що відповідає технологічному способу виробництва, який базується на ручній та механізованій праці. Це переважання промислової та сільськогосподарської діяльності з широким застосуванням простої фізичної праці (понад 40% загальної кількості працюючих). Розвинуті країни світу пройшли цей етап у 40-50-ті роки ХХ ст. Нині там активно формується інформаційний тип зайнятості, тобто переважання у складі працюючих осіб, пов'язаних з відтворенням людини, збиранням, переробкою та наданням інформації у сфері виробництва й обігу та ін. Зростають витрати на підготовку якісної робочої сили у високотехнічних галузях промисловості. У СІНА, наприклад, проходять перепідготовку 75-85% керівників, спеціалістів, робітників. У приватному секторі щороку навчається майже третина зайнятих.

У сучасних умовах здійснюється активне регулювання ринку робочої сили. Держава впливає на попит робочої сили через розвиток державного підприємництва, створення й реалізацію програми громадських робіт (будівництво доріг, мостів тощо), надання премій підприємцям за створення робочих місць в економічно відсталих районах, підготовку та перепідготовку кадрів та ін. Регулювання державою пропозиції робочої сили здійснюється через скорочення тривалості робочого дня, розвиток освіти, охорони здоров'я, допомогу безробітним, їх перекваліфікацію, створення бірж праці тощо.

На сьогоднішньому етапі необхідна розробка єдиного закону про соціальне забезпечення виходячи з широкого тлумачення цього терміну, тобто закону, який регулює коло відносин та норм по забезпеченням, в першу чергу матеріальному, літніх, непрацездатних людей, сімей з дітьми з наступною конкретизацією програм соціального страхування.

Підсумовуючи вищезазначене, можна окреслити основні напрями політики подолання бідності на сучасному етапі:

– створення економічно-правових умов для збільшення доходів і зростання економічної активності працездатних громадян через розвиток малого і се-

реднього бізнесу, проведення ефективної державної протидії монополізму на ринку праці у сільській місцевості, а також активізацію вторинного ринку цінних паперів як ефективного засобу перерозподілу;

– боротьба з успадкованою бідністю, яка здебільшого притаманна сільському населенню, шляхом створення мережі дорадчих служб (правова освіта), підтримки нових виробничих відношень, обумовлених зміною форм власності на землю, покращення соціальної інфраструктури села;

– підвищення ефективності соціальної підтримки уразливих груп населення шляхом реформування системи соціального захисту, посилення цільової орієнтації соціальних програм, запровадження замість пільг адресної соціальної допомоги згідно з критерієм забезпеченості;

– удосконалення статистики бідності в напрямку розширення репрезентативності інформаційної бази;

– політика подолання бідності має поєднуватися з політикою становлення середнього класу як важливого чинника економічного та соціального прогресу.

Диференціація населення за рівнем доходів — це об'єктивно зумовлений існуючою системою виробничих відношень результатом розподілу доходів, який виражає ступінь нерівномірності розподілу благ і виявляється в різниці часток національного доходу, одержуваних різними групами населення. Диференціація є складний і багатоступінчастий процес, який відчуває вплив економічних, демографічних, соціальних і географічних факторів, що діють у різних напрямках. Диференціація доходів фактично викликає розбіжність у споживанні благ і послуг різних соціальних груп населення, а отже, у рівні їх життя.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте показники, що використовуються на макроекономічному рівні в системі національних рахунків.
2. Які існують джерела утворення доходів домашніх господарств?
3. Розгляньте види статистичних угрупувань, що використовуються при аналізі розподілу населення за рівнем доходів.
4. Охарактеризуйте методи вимірювання ступеня нерівності населення

за рівнем доходів.

Тема № 6 «Статистика споживання».

(4 години)

Цільова настанова: метою лекції є дати основні поняття, що стосуються споживання населенням основних матеріальних благ та соціальних послуг, а також розглянути основні коефіцієнти розрахунку споживчих можливостей населення в цілому, окремих його груп та індивідів.

Ключові слова: рівень і структура споживання, особисті потреби, соціально-економічні потреби суспільства, споживчий комплекс, чинники, що визначають рівень споживання, цільові нормативи споживання, раціональні нормативи, соціальні гарантії, кінцеве (невиробниче) споживання товарів і послуг, фактичне кінцеве споживання, закон Енгеля.

План

- 6.1. Потреби і попит, споживчі комплекси.**
- 6.2. Нормативи споживання і споживчі бюджети.**
- 6.3. Показники споживання.**
- 6.4. Диференціація споживання.**

6.1. Потреби і попит, споживчі комплекси. Рівень і структура споживання матеріальних благ і різноманітного роду послуг, як матеріального так і не матеріального характеру, є найважливішими характеристиками рівня життя населення. Вихідним моментом споживання є прагнення людини, окремих соціальних груп і суспільства в цілому до задоволення своїх потреб. Фізичні, психологічні, інтелектуальні і соціальні розходження людей зумовлюють суттєву різницю в особистих потребах, для задоволення котрих необхідні блага і послуги, які є різними як за обсягом споживання, так і за якістю.

Цільові нормативи визначаються показниками рівня життя тих груп населення, в яких рівень споживання випереджає відповідні рівні інших груп

населення. Такі нормативи використовуються як цільові орієнтири економічного розвитку.

Раціональні нормативи — це нормативи, що є науково обґрунтованими стосовно системи суспільних та особистих потреб.

Соціальні гарантії — нормативи, що визначають доступність певних матеріальних благ і послуг у гарантованому обсязі. Соціально-економічні нормативи використовують для оцінки якості життя. Вони являють собою вартісне вираження встановленого набору товарів та послуг — споживчого кошика.

Споживчий кошик — це натурально-речовинний склад споживчого бюджету — набір продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, призначених для потреб населення на відповідному нормативному рівні. Загальний споживчий кошик складається з продовольчого, непродовольчого та кошика послуг. Їх вартість оцінюється за середніми або мінімальними цінами купівлі за умов різних форм реалізації. При вивченні споживання найчастіше використовують такі споживчі бюджети: бюджет прожиткового мінімуму, раціональний і фактичний споживчі бюджети.

Бюджет прожиткового мінімуму — це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини і збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Даний бюджет вважається нижньою межею вартості життя, за якою починається злидennість.

Раціональний споживчий бюджет — це вартість товарів і послуг, обсяг та структура яких відповідає науково обґрунтованим нормам споживання і нормативам задоволення раціональних потреб людини. Оптимальна структура раціонального бюджету складається з витрат на продукти харчування, які не повинні перевищувати 30 %; витрат на непродовольчі товари — 47 %, у тому числі на одяг і взуття — 20, предмети культури і побуту — 18; витрат на інші товари — 9 %; витрат на всі послуги — 23 % [53].

Фактичний споживчий бюджет — це набір товарів і послуг, фактично споживаних населенням. Отже, якщо споживчий кошик — це певний набір товарів і послуг, то відповідний йому бюджет — загальна їх вартість.

Система показників споживання включає показники на макро- та мікрорівнях.

На **макрорівні** в якості узагальнюючих використовуються показники:

- кінцеві споживчі витрати;
- фактичне кінцеве споживання;
- кінцеве (невиробниче) споживання товарів і послуг.

Кінцеві споживчі витрати характеризують ту частину валового наявного доходу, яку суспільство витрачає на споживання.

Фактичне кінцеве споживання являє собою реальний розмір кінцевого споживання інституціональними одиницями. Джерелами його забезпечення є наявний дохід та соціальні трансфери у натуральній формі, що надаються населенню державними та некомерційними організаціями. Кінцеве (невиробниче) споживання товарів і послуг характеризує витрати суспільства на продукти і послуги, які безпосередньо використовуються для задоволення потреб.

Усі споживчі витрати на кінцеве споживання складаються з таких груп:

- витрати домашніх господарств за рахунок особистих бюджетів населення;
- витрати державних установ за рахунок Державного бюджету;
- витрати некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, за рахунок добровільних внесків членів цих організацій, доходів від їхньої власності тощо.

Кінцеве споживання складається з індивідуального фактичного кінцевого споживання домашніх господарств і колективного кінцевого споживання сектору загального державного управління.

Всі потреби діляться на соціально-економічні потреби суспільства й особисті потреби населення.

Соціально-економічні потреби суспільства зумовлені необхідністю за-
безпечення умов для його функціонування і розвитку. До них належать:

1. виробничі потреби,
2. потреби в управлінні,
3. обороні,
4. охороні навколошнього середовища тощо.

Особисті потреби — соціально-економічна категорія, що виражає об'єктивну суспільну необхідність у певній сукупності тих чи інших благ і умов життя з метою підтримання життєвого рівня і всебічного розвитку людини. Вони характеризують потенційні прагнення індивідів, окремих соціальних груп і суспільства в цілому до споживання життєвих благ у певних кількостях і відповідної якості.

Особисті потреби визначають сукупність суспільних відносин і створюють спонукальні мотиви до споживання. Вони не лише стимулюють життєву, соціальну і трудову активність людей, а і самі є прямим продуктом життя і діяльності людини. Чим сильніше розвинені особисті потреби, багатша і різноманітніша їх сукупність, тим більш містким стає коло людської діяльності, більш різноманітним, змістовним і насиченим стає життя людини і, відповідно, у разі їх задоволення зростає рівень життя.

Усі потреби можуть бути класифіковані з використанням різних критеріїв: за цільовим призначенням; за рівнем споживання, засобами і формами задоволення; за термінами існування; за співвідношенням потреб із досягнутим рівнем розвитку економіки.

За цільовим призначенням особисті потреби поділяються на фізіологічні (природні), соціально-економічні та інтелектуальні (духовні).

Фізіологічні (природні) потреби є об'єктивно необхідними потребами. Вони виражают потреби людини як біологічної істоти в повітрі, воді, їжі, одязі, взутті, житлі, відпочинку і т. д., і можуть кількісно визначатися нормативами споживання.

Основним показником споживання служить рівень індивідуального споживання. Він визначається як середній розмір споживання визначених товарів і послуг на душу населення. Розраховується діленням річного обсягу конкретного виду товару або послуги на середньорічну чисельність населення. Рівень індивідуального споживання обчислюється як в цілому, так для окремих груп населення.

Оскільки споживання, як правило, здійснюється в домашньому господарстві (сім'ї), варто враховувати загальновідомий факт, що витрати сім'ї на споживання зростають не прямо пропорційно до зростання кількості членів сім'ї, а повільнішими темпами. Так, сім'ї з двох дорослих осіб потрібно менше коштів на забезпечення однакового рівня споживання, ніж двом сім'ям, кожна з яких складається з однієї дорослої людини. Тому у статистиці споживання, крім розрахунку показників на душу населення, застосовують поняття споживання на еквівалентного споживача або на умовну споживчу одиницю.

Для розрахунку кількості еквівалентних споживачів використовуються спеціальні коефіцієнти. У міжнародній практиці найширше застосовують коефіцієнти Організації економічного співробітництва і розвитку, так називану Оксфордську шкалу. За цією шкалою першому дорослому члену сім'ї присвоюється коефіцієнт, що дорівнює 1, кожному наступному дорослому — 0,7 і кожній дитині — 0,5. Отже, у разі використання цих коефіцієнтів сім'я з 4 осіб (батьки і двоє дітей) розглядається не як 4, а як 2,7 споживчі одиниці.

Інтелектуальні і соціально-економічні потреби відносяться до набутих (суб'єктивних) потреб і дуже сильно залежать від рівня розвитку людини і суспільства.

Соціальні потреби пов'язані з функціонуванням людини в суспільстві — це потреби в економічній та суспільно-політичній діяльності, у спілкуванні, самовираженні, забезпеченні соціальних свобод, прав і гарантій. Вони зумовлюються бажаннями та прагненням людей мати певні блага й ресурси для забезпечення всебічного розвитку та активного, вільного й безпечного життя.

Інтелектуальні потреби охоплюють потреби в освіті, творчій діяльності, культурному і духовному розвитку, які породжуються внутрішнім станом людини.

Інтелектуальні та соціальні потреби прямого кількісного оцінювання не мають, вони багато в чому залежать від стану культури в суспільстві, загально-го рівня і якості життя населення. Умови для їх задоволення характеризуються ступенем розвитку соціально-культурної інфраструктури і бюджетом часу населення.

За рівнем споживання потреби поділяються на раціональні (розумні) та іrrаціональні. Раціональні потреби відповідають науковим уявленням про споживання благ і послуг, необхідних для підтримки здорового способу життя людини і гармонійного розвитку особистості. Іrrаціональні потреби виходять за рамки розумних норм споживання, набирають іноді спотворених форм.

За ступенем розвитку потреб і можливостями їх задоволення розрізняють абсолютні, фактичні, реальні, платоспроможні і нагальні потреби.

Абсолютні потреби — це максимально можливі у відношенні до конкретних споживчих вартостей потреби, які зумовлюють ідеальні спонукальні мотиви споживання. Це теоретично можливі потреби людей у їжі, в одязі, у житлі, духовному розвитку, в інформації, у засобах пересування, в умовах відпочинку і т. ін. Вони існують протягом всієї історії людства і є потужним стимулом до розвитку суспільного виробництва.

Фактичні, або дійсні, потреби мають відносний характер і відображають об'єктивну, тобто свідомо осмислену потребу людини в конкретних споживчих благах (предметах споживання і послугах), необхідних для розширеного відтворення робочої сили і всеобщого розвитку особистості. Вони характеризують загальні потенційні можливості споживачів, що об'єктивно зумовлені розвитком виробництва і культури, і не обмежуються досягнутими матеріальними умовами їхнього забезпечення.

Реальні потреби — це та сукупність фактичних потреб, які мають бути задоволені в кожний конкретний момент часу наявними можливостями економіки та соціальними умовами життя.

Платоспроможні потреби — це ті потреби, які в ринкових умовах можуть бути реально задоволені певними обсягами товарів і послуг, при даному рівні платоспроможного попиту населення. Ці потреби мають певні обсяги та структуру, які у кожний конкретний момент часу можуть бути забезпечені потенційними можливостями суспільного виробництва, соціальними умовами життя і реальними доходами населення. Іншими словами, це ті потреби населення, які можуть бути задоволені за рахунок коштів, наявних у його розпорядженні і призначених для вартісного покриття потреб споживання у процесі ринкового обміну.

Нагальні потреби визначаються обсягом засобів існування, які фактично забезпечують фізичне виживання людини.

Рівень життєвих потреб, ступінь їх задоволення у процесі споживання, а також шляхи і засоби, за допомогою яких можна досягти цього задоволення, значною мірою визначають спосіб життя людей, їх поведінку і відповідні вчинки. Чим більш розвинені потреби в населення, тим вищий, за інших однакових умов, і рівень їх життя. Необхідність реалізації тих чи інших потреб спонукає людей до активних дій, виробничої, творчої або підприємницької діяльності.

Основним показником споживання служить рівень індивідуального споживання. Він визначається як середній розмір споживання визначених товарів і послуг на душу населення. Розраховується діленням річного обсягу конкретного виду товару або послуги на середньорічну чисельність населення. Рівень індивідуального споживання обчислюється як в цілому, так для окремих груп населення.

Оскільки споживання, як правило, здійснюється в домашньому господарстві (сім'ї), варто враховувати загальновідомий факт, що витрати сім'ї на споживання зростають не прямо пропорційно до зростання кількості членів сім'ї, а повільнішими темпами. Так, сім'ї з двох дорослих осіб потрібно менше

коштів на забезпечення однакового рівня споживання, ніж двом сім'ям, кожна з яких складається з однієї дорослої людини. Тому у статистиці споживання, крім розрахунку показників на душу населення, застосовують поняття споживання на еквівалентного споживача або на умовну споживчу одиницю.

Потреби, як характеристика внутрішнього стану споживачів (окремих осіб, соціальних груп або суспільства в цілому), практично погано піддаються безпосередньому кількісному вимірюванню. У статистиці їх кількісне оцінювання здійснюється двома непрямими способами.

Перший спосіб полягає у вимірюванні кількості конкретних благ або послуг, необхідних для задоволення даної потреби. Наприклад, фізіологічна потреба людини в продуктах харчування характеризується необхідною кількістю поживних речовин, мінеральних солей, вітамінів і енергії, які повинні одержуватися людиною кожну добу, і вимірюється конкретним набором продуктів харчування. Тобто потреби в харчуванні оцінюються за допомогою нормативних наборів продуктів харчування, які здатні задовольнити цю потребу залежно від віку, умов праці людини і природно-кліматичних умов її життя. Потреби в непродовольчих товарах і в майні оцінюються обсягами їх запасів, тобто накопиченням їх у домогосподарствах у вигляді предметів тривалого користування і нерухомості, а також у суспільстві для спільноговикористання багатьма членами суспільства (житлово-комунальний фонд, основні фонди сфер обслуговування і соціально-культурного забезпечення).

Другий спосіб кількісної оцінки потреб полягає у вивченні попиту населення на різні товари та послуги. Попит — це соціально-економічна категорія, яка виражає потреби в певній кількості конкретних товарів і послуг, які населення бажає отримати і має необхідні кошти для їх придбання. Попит населення, з одного боку, є формою прояву конкретних потреб, а з іншого — визначає споживчі властивості товарів і послуг, тобто їх пріоритетність при задоволенні потреб. Але варто мати на увазі, що попит кількісно характеризує не всі існуючі потреби, а тільки ті з них, які можуть бути тією чи іншою мірою задоволені купівельною спроможністю доходів населення.

Особисті потреби визначають сукупність суспільних відносин і створюють спонукальні мотиви до споживання. Вони не лише стимулюють життєву, соціальну і трудову активність людей, а і самі є прямим продуктом життя і діяльності людини. Чим сильніше розвинені особисті потреби, багатша і різноманітніша їх сукупність, тим більш містким стає коло людської діяльності, більш різноманітним, змістовним і насыченим стає життя людини і, відповідно, у разі їх задоволення зростає рівень життя.

Усі існуючі особисті потреби можна згрупувати в споживчі комплекси.

Споживчий комплекс — це сукупність історично сформованих матеріальних, або соціальних потреб, до забезпечення яких прагне суспільство в цілому, соціальні групи й окремі індивіди.

Всі матеріальні і соціальні потреби можна згрупувати в такі споживчі комплекси:

- Потреби в збереженні і забезпеченні природних умов існування людського організму. Це, насамперед, потреби в повітрі для дихання і воді для життя. Ці потреби завжди повинні бути задоволені цілком. Якість повітря і води може знижуватися внаслідок забруднення, проте необхідний рівень задоволення потреби істотно знизиться не може і має залишатися на рівні, близькому до 100 %. Якщо з якихось причин цей рівень знизиться більш істотно, то незалежно від ступеня задоволення решти потреб існування людини стане неможливим. Звідси випливає ступінь важливості підтримки навколошнього середовища у стані, що забезпечує нормальну життєдіяльність людини.

- Потреби у продовольстві. Вони, як і потреби попереднього комплексу, є, насамперед, природними потребами, пов'язаними з забезпеченням функціонування живого організму.

- Потреби в тонізуючих засобах. Це негативні для здоров'я людини потреби в спиртних напоях, тютюні і наркотичних засобах. Відсутність їх задоволення не позначається на існуванні людини, але, оскільки вони в реальному житті існують, їх не можна не враховувати при вивчені споживання населенням матеріальних благ.

- Потреби в одязі і взутті. Це набуті потреби, які у значній мірі залежні від природно-кліматичних умов і моди, що впливає на їх швидкі зміни.

- Потреби в житлі і комунальних послугах. Один із найважливіших комплексів потреб населення, що також сильно залежить від природно-кліматичних умов і ступеня економічного і соціального розвитку суспільства.

- Потреби у предметах і послугах для домашнього господарства. Зростання задоволення потреб цього комплексу суттєво впливає на розвиток культурних потреб, оскільки використання сучасних технічних засобів полегшує роботи в домашньому господарстві і збільшує вільний час.

- Потреба в охороні здоров 'я. Одна з природних основних потреб людини. Для статистики це, мабуть, найскладніша потреба, оскільки вона важко піддається кількісному оцінюванню.

- Потреби в засобах пересування та комунікації. Це потреби в індивідуальних транспортних засобах і громадському транспорті, засобах зв'язку та інших засобах комунікації.

- Потреби в освіті. Одна з найважливіших потреб людини і суспільства, задоволення якої підвищує інтелектуальний, професійний і культурний рівень людини.

Потреби у відпочинку, зміцненні здоров 'я та культурному розвитку. Ці потреби стимулюють розвиток видовищних та ігрових комплексів (театрів, музеїв, клубів, бібліотек та ін.), спортивних і фізкультурних комплексів (стадіонів, басейнів, спортивних залів і площацок), а також місць для відпочинку й оздоровлення (курорти, санаторії, будинки відпочинку і т. ін.) Споживчі комплекси використовуються під час вивчення структури споживання і витрат на нього, оцінювання ступеня задоволення окремих груп потреб тощо.

6.2. Нормативи споживання і споживчі бюджети. Основними завданнями статистики споживання є вивчення фактичного стану і структури споживання населенням матеріальних благ і послуг, задоволення його потреб; аналіз

факторів і оцінювання їх впливу на рівень і структуру споживання; побудова та аналіз моделей споживання, виявлення притаманних їм закономірностей і тенденцій.

Для населення країни споживання населенням товарів і послуг вимірюється показником фактичного кінцевого споживання домашніх господарств (ДХ). Фактичне кінцеве споживання ДХ включає наступні елементи: витрати на кінцеве споживання домашніх господарств; витрати на кінцеве споживання державних установ, що надають домашнім господарствам індивідуальні послуги; витрати на кінцеве споживання некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства.

Інтегральними соціальними нормативами споживання населенням споживчих товарів та послуг є показники мінімального і раціонального споживчого бюджету. Мінімальний споживчий бюджет визначає мінімально допустимий рівень споживання людиною товарів та послуг, що забезпечує задоволення основних фізіологічних, соціально-культурних та інших його потреб. Раціональний споживчий бюджет визначає споживання товарів і послуг, які забезпечують людині нормальне відновлення його фізичних та інтелектуальних сил і нормальний рівень життя, тобто задоволення його раціональних (розумних) потреб.

Основним показником споживання служить рівень індивідуального споживання. Він визначається як середній розмір споживання визначених товарів і послуг на душу населення. Розраховується діленням річного обсягу конкретного виду товару або послуги на середньорічну чисельність населення. Рівень індивідуального споживання обчислюється як в цілому, так для окремих груп населення.

Оскільки споживання, як правило, здійснюється в домашньому господарстві (сім'ї), варто враховувати загальновідомий факт, що витрати сім'ї на споживання зростають не прямо пропорційно до зростання кількості членів сім'ї, а повільнішими темпами. Так, сім'ї з двох дорослих осіб потрібно менше коштів на забезпечення однакового рівня споживання, ніж двом сім'ям, кожна з

яких складається з однієї дорослої людини. Тому у статистиці споживання, крім розрахунку показників на душу населення, застосовують поняття споживання на еквівалентного споживача або на умовну споживчу одиницю.

Показники споживання можуть подаватися в натуральних величинах і у вартісному виразі. Натуральні показники споживання використовуються для оцінювання споживання основних продуктів харчування, одягу і взуття, товарів тривалого користування. Натуральні показники необхідні також для оцінювання вмісту в їжі поживних речовин (білків, жирів, вуглеводів, вітамінів, мікро-і макроелементів).

Аналізуючи споживання, розглядають групи населення, що відрізняються одна від одної за різними ознаками: статтю, віком, характером занять, рівнем доходу, розміром домогосподарства, місцем проживання тощо. Основним критерієм поділу населення на групи є модель споживання, притаманна тій чи іншій групі населення.

Розрізняють наступні види соціально-економічних нормативів споживання: цільові, раціональні нормативи і соціальні гарантії.

Цільові нормативи споживання визначаються показниками рівня життя, досягнутого групами населення, в яких споживання матеріальних благ і послуг випереджає споживання в інших групах населення. Такі групи мають найбільш розвинені потреби і можливості їх задоволення. Обсяг і структура їх споживання є тим зразком, особливо в області споживання послуг культури, котрого корисно дотримуватись іншій частині населення. Ці нормативи використовуються як цільові орієнтири економічного розвитку.

Раціональні нормативи споживання формуються з урахуванням наукових уявлень про систему суспільних і особистих потреб і раціональності тих чи інших їх видів, а також рівнів споживання і форм задоволення окремих потреб.

Соціальні гарантії являють собою нормативи на доступність споживання. Вони спрямовані на створення реальних умов, що забезпечують населенню можливість споживати ті чи інші блага і послуги в гарантованому обсязі. Такі нормативи узгоджують рівень розвитку потреб населення з фактичними умова-

ми їх задоволення, які виступають у якості ресурсних обмежень. Соціальні гарантії, виражають, по суті, зобов'язання держави забезпечити своїм громадянам мінімальну заробітну плату, мінімальні трудові і соціальні пенсії для літніх і непрацездатних громадян, мінімальну стипендію учням; право на одержання допомоги із соціального страхування (з тимчасової непрацездатності, з безробіття для працездатних осіб, вагітності і пологах, догляду за малолітньою дитиною і т. ін.), мінімальний набір загальнодоступних і безкоштовних послуг у галузі освіти, охорони здоров'я та культури.

Соціально-економічні нормативи споживання застосовуються як інструмент планування соціальної політики, а також як критерії оцінювання якості життя. Раціональні та цільові нормативи можуть бути взяті за еталони при оцінювання досягнутого рівня життя, а соціальні гарантії — за базу порівняння в разі поточного оцінювання рівня життя.

6.3. Показники споживання. Організація статистичного спостереження за споживанням повинна забезпечити всі зацікавлені сторони цього процесу необхідною інформацією з метою регулювання споживання на різних рівнях економіки і державного управління. Широке коло потреб, задоволення котрих необхідно для забезпечення нормальної життедіяльності населення і всебічного розвитку людини, різноманіття форм і методів їх задоволення, нерівномірність споживання, яка зумовлена багатьма чинниками, викликає необхідність використовувати багато різних статистичних показників, що характеризують процес споживання як на макрорівні, так і на рівні соціальної групи, домогосподарства або окремої людини.

Показники обсягу фактичного кінцевого споживання розраховуються як у цілому по всьому населенню, так і в розрахунку на душу населення. У такому вигляді він може використовуватися для міжнародних і міжрегіональних порівнянь, хоча останнім часом для цих цілей частіше використовується показник валового внутрішнього продукту на душу населення. Важливими характеристиками споживання є показники його структури. Аналіз структур важливий

не тільки для виявлення закономірностей динаміки споживання, а й для вирішення завдань прогнозування. Структура споживання, звичайно, визначається структурою його споживчих витрат. Структура споживчих витрат населення вивчається за матеріалами вибіркового обстеження умов життя домашніх господарств. У кожній групі населення, залежно від потреб і рівня доходів, своя структура і свій певний тип споживання. Структура споживання може вивчатися за укрупненими групами витрат і за більш детальними групами.

На макрорівні в системі національних рахунків у якості узагальнюючих показників, що характеризують витрати суспільства на споживання, використовуються показники «кінцеві споживчі витрати» і «фактичне кінцеве споживання». Вивчаючи споживання, слід ураховувати різницю між цими двома показниками. *Показник кінцевих споживчих витрат* характеризує ту частину валового наявного доходу, яку суспільство витрачає на споживання. *Показник фактичного кінцевого споживання* відбиває реальний розмір кінцевого споживання господарськими (інсти-туціональними) одиницями, що забезпечується як за рахунок наявного доходу, так і за рахунок соціальних трансфертів у натуральній формі, які надаються населенню (індивідуально або для колективних потреб) державними і некомерційними організаціями.

Кінцеве (невиробниче) споживання товарів і послуг — це показник, що характеризує витрати суспільства на продукти і послуги, які використовуються безпосередньо для задоволення помічних потреб суспільства. Він являє собою вартісну характеристику загального обсягу кінцевого споживання населенням матеріальних благ і послуг (фонд споживання). У розрахунку цього показника вартісна оцінка споживаних ринкових товарів і послуг і ціниться за фактичними цінами їх придбання з урахуванням субсидій і доплат із бюджету, коштів громадських організацій і соціальних фондів, а не ринкових послуг — за поточними витратами установ і організацій, які надають ці послуги.

Кінцеве споживання виконує економічні та соціальні функції. Економічні функції полягають у регулюванні обсягів і структури виробництва товарів і по-

слуг, що визначається рівнем розвитку потреб, і у відтворенні робочої сили як невід'ємної складової виробничого процесу. Соціальні функції кінцевого споживання полягають у формуванні всебічно розвиненої особистості, підвищенні добробуту населення і, як наслідок, поліпшенні рівня життя. Кінцеве споживання визначається рівнем соціально-економічного розвитку суспільства і рівнем розвитку потреб населення.

Витрати на кінцеве споживання домашніх господарств враховуються за ринковими цінами і визначаються фактичними витратами населення на купівлю товарів і послуг. Вартість спожитих товарів, отриманих населенням у натуральній формі, оцінюється за середніми цінами реалізації аналогічних товарів.

Витрати на кінцеве споживання державних установ, що обслуговують домашні господарства, визначаються вартістю безкоштовних (неринкових) послуг населенню в сфері освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури і мистецтва, фізкультури і спорту. Ці витрати включають поточні витрати зазначених установ за рахунок державного бюджету, з урахуванням споживання основних фондів. До цих витрат не включається продаж ними ринкових (платних) послуг, а також витрати на придбання товарів і послуг для передання домашнім господарствам як соціальних трансфертів у натуральній формі.

Фактичне кінцеве споживання домашніх господарств містить у собі іхні витрати на купівлю споживчих товарів і послуг за рахунок усіх джерел фінансування, а також вартість індивідуальних товарів і послуг, безоплатно отриманих домашніми господарствами від органів державного управління і некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, як соціальні трансфери в натуральній формі.

Інтегральний показник фактичного кінцевого споживання дає уявлення про загальний обсяг споживання в суспільстві, а складові цього показника — про джерела задоволення потреб у матеріальних благах і послугах.

Для вирішення завдань макроекономічного регулювання споживання крім загального показника кінцевого фактичного споживання використовується

така система статистичної інформації, що характеризує процес формування обсягу і структури фонду споживання населення в цілому і його окремих соціально-економічних груп:

- частка кінцевого особистого споживання у валовому внутрішньому продукті, що формує платоспроможність населення (у розвинених країнах ця частка становить 60—65% ВВП);
- співвідношення часток праці та капіталу у виготовленій продукції. Зниження частки труда у вартості продукції стримує попит населення на товари і послуги, а отже, і відповідну пропозицію на ринку. У розвинених країнах частка заробітку у вартості продукції досягає 60%;
- рівень рентабельності промислових підприємств, невиправданий ріст якого є однією з причин стагнації виробництва, неплатежів і заборгованості і, як наслідок, зменшення випуску споживчих товарів;
- характеристика джерел доходів населення;
- поділ домашніх господарств за рівнями середньодушових сукупних доходів та витрат (соціально-економічна диференціація населення);
- рівні доходів зайнятого населення в окремих галузях економіки (міжгалузева диференціація); поділ доходів на споживання і накопичення;
- структура платоспроможного попиту за товарами і послугами.

Статистичні органи України ведуть постійне спостереження за 22 найважливішими продуктами харчування з наступними місячними нормами їх споживання однією людиною без урахування її вікових особливостей.

Важливими характеристиками споживання є показники його структури.
НОРМИ СПОЖИВАННЯ НА МІСЯЦЬ НА ОДНУ ОСОБУ, КГ
ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ:

Борошно пшеничне вищого га- тунку	1,53
Хліб	8,1
Вермішель із пшеничного бо- рошна	0,5
Крупа манна	0,55
Яловичина	0,56
Свинина	1,1
Курятиня	0,93
Ковбаса варена	1,18
Молоко пастеризоване	10,14
Сир жирний	0,45
Сир твердий	0,14
Сметана	1,1
Масло вершкове	0,34
Яйця	25 шт.
Цукор-пісок	1,64
Рослинна олія	0,49
Картопля	10,17
Капуста	1,94
Морква	0,63
Буряк	0,63
Цибуля	1,27
Яблука	1,24

За даним набором продуктів визначаються мінімальні витрати на харчування. До цього переліку включено товари, які є у продажу по всій території країни. Це дозволяє більш об'єктивно аналізувати динаміку вартості набору продуктів і оцінювати міжрегіональні розбіжності в харчуванні.

Поряд із натуральними показниками споживання окремих продуктів харчування обчислюється його калорійність у середньому за добу в розрахунку на одну особу і встановлюється кількість харчових речовин у складі споживаних продуктів, вміст у них білків, жирів і вуглеводів.

У групі непродовольчих товарів виділяються: готовий одяг; тканини; взуття; галантерея; меблі, килими і килимові вироби; господарські побутові товари; культтовари; легкові автомобілі, мотоцикли і велосипеди; тютюнові вироби; будівельні матеріали; медикаменти, предмети санітарії і гігієни; мило і синтетичні мийні засоби; інші непродовольчі товари.

Обсяги споживання по кожній із груп непродовольчих товарів характеризуються в статистиці роздрібного товарообігу обсягами продажу відповідних товарів, а в статистиці бюджетів домашніх господарств — витратами на їх придбання.

Для характеристики матеріального добробуту населення широко використовуються показники забезпеченості домашніх господарств предметами тривалого користування, до яких відносять: телевізори, радіоприймальні устрої, магнітофони, відеомагнітофони, відеокамери, холодильники і морозильні камери, пральні і посудомийні машини, електропилососи, швейні і в'язальні машини, годинники, комп'ютери, легкові автомобілі, мотоцикли і моторолери, велосипеди і мопеди, фотоапарати тощо.

Забезпеченість населення товарами тривалого користування характеризується узагальнюючими показниками, які обчислюються за кожним видом товару в розрахунку на 1000 осіб або на 100 домогосподарств.

Рівень життя населення в сучасних умовах визначається не лише достатніми розмірами споживання продуктів харчування і забезпеченістю непродовольчими товарами, а й споживанням різноманітного роду послуг. Обсяг і

динаміка їх споживання є одним із важливих індикаторів рівня життя. Чим більше ресурсів населення може спрямовувати на задоволення своїх потреб у різноманітних послугах, задовольнивши попередньо першочергові потреби в їжі, одязі і взутті, житлі й основних предметах тривалого користування, тим вищим стає рівень його добропоту. У групі послуг виокремлюють оплату житла і комунальні послуги; побутові послуги; освітні послуги; транспортні послуги; послуги зв'язку; послуги дитячих дошкільних установ; послуги санаторно-курортних установ і будинків відпочинку; медичні послуги; послуги фізичної культури і спорту; послуги установ культури, мистецтва й інших установ дозвілля; правові послуги; страхові і фінансові послуги; туристсько-експкурсійні послуги; ритуальні послуги і т. ін.

Для розрахунку кількості еквівалентних споживачів використовуються спеціальні коефіцієнти. У міжнародній практиці найширше застосовують коефіцієнти Організації економічного співробітництва і розвитку, так називану Оксфордську шкалу. За цією шкалою першому дорослому члену сім'ї присвоюється коефіцієнт, що дорівнює 1, кожному наступному дорослому — 0,7 і кожній дитині — 0,5. Отже, у разі використання цих коефіцієнтів сім'я з 4 осіб (батьки і двоє дітей) розглядається не як 4, а як 2,7 споживчі одиниці.

Потреби, як характеристика внутрішнього стану споживачів (окремих осіб, соціальних груп або суспільства в цілому), практично погано піддаються безпосередньому кількісному вимірюванню. У статистиці їх кількісне оцінювання здійснюється двома непрямими способами.

Перший спосіб полягає у вимірюванні кількості конкретних благ або послуг, необхідних для задоволення даної потреби. Наприклад, фізіологічна потреба людини в продуктах харчування характеризується необхідною кількістю поживних речовин, мінеральних солей, вітамінів і енергії, які повинні одержуватися людиною кожну добу, і вимірюється конкретним набором продуктів харчування. Тобто потреби в харчуванні оцінюються за допомогою нормативних наборів продуктів харчування, які здатні задовільнити цю потребу залежно від віку, умов праці людини і природно-кліматичних умов її життя. Потреби в

непродовольчих товарах і в майні оцінюються обсягами їх запасів, тобто накопиченням їх у домогосподарствах у вигляді предметів тривалого користування і нерухомості, а також у суспільстві для спільногого використання багатьма членами суспільства (житлово-комунальний фонд, основні фонди сфер обслуговування і соціально-культурного забезпечення).

Рівень загальних споживчих витрат, а також витрати за окремими групами товарів і послуг обчислюють, як правило, у середньому на душу населення, на одне або на 100 домашніх господарств.

6.4. Диференціація споживання. Інтегральні показники споживання дають лише загальнене уявлення про обсяг і структуру споживання населенням матеріальних благ і послуг. Проте, як уже зазначалося, існує диференціація населення як за рівнем доходів, так і за ступенем розвиненості потреб. У зв'язку з цим, для одержання достатньо повної характеристики споживання доцільно вивчати не лише загальні показники споживання для всього населення, а й для різних соціально-економічних груп.

Аналізуючи споживання, розглядають групи населення, що відрізняються одна від одної за різними ознаками: статтю, віком, характером занять, рівнем доходу, розміром домогосподарства, місцем проживання тощо. Основним критерієм поділу населення на групи є модель споживання, притаманна тій чи іншій групі населення.

Так, за статтю і віком доцільно виокремлювати такі групи: діти віком від 1 до 3 років, від 4 до 6 років, від 7 до 10 років, від 11 до 13 років; від 14 до 17 років (окрім дівчата і юнаки); населення працездатного віку (чоловіки — від 18 до 59 років, жінки — від 18 до 55 років); населення непрацездатного віку (чоловіки — від 60 до 74 років, 75 років і більше, жінки — від 55 до 74 років, 75 років і більше). Залежно від завдань дослідження ці групи можуть бути об'єднані в більші значні групи або поділені на дрібніші.

Угрупують сім'ї залежно від кількості їх членів: одинаки, сім'я з 2, 3, 4, 5, 6 і більше осіб, або від кількості дітей віком до 16 років у них: сім'я з 1, 2, 3, 4 і більше дітей.

За видом занять і характером трудової діяльності виокремлюють 5 груп працівників:

- зайняті переважно розумовою працею (керівники усіх рівнів, спеціалісти, працівники культури і науки та ін.);
- зайняті легким фізичним трудом (робітники сфери обслуговування, медсестри, санітарі, продавці промислових товарів та ін.);
- зайняті середньою по важкості працею (водії, лікарі хірурги, працівники громадського харчування, продавці продовольчих товарів та ін.);
- зайняті важкою фізичною працею (будівельні робітники, сільськогосподарські робітники, теслярі, такелажники та ін.);
- зайняті особливо важкою працею (шахтарі, сталевари, лісоруби, грабарі, вантажники, труд котрих мало механізований, і т.д.).

Споживання цих груп населення відрізняється, насамперед, споживанням продовольчих товарів, оскільки характер їхньої праці потребує різноманітної кількості енергії, а отже, і різної за калорійністю їжі. Критичною нормою споживання у світовій практиці вважається приймання їжі з калорійністю 2000 ккал на добу або близько 8400 кілоджоулів (1 ккал = 4,184 кДж).

Вивчаючи споживання, застосовують різні угруповання матеріальних благ і послуг: за матеріальним складом, за джерелами фінансування споживання, за джерелами одержання, за призначенням матеріальних благ і послуг.

Основним показником споживання служить рівень індивідуального споживання. Він визначається як середній розмір споживання визначених товарів і послуг на душу населення. Розраховується діленням річного обсягу конкретного виду товару або послуги на середньорічну чисельність населення. Рівень індивідуального споживання обчислюється як в цілому, так для окремих груп населення.

Оскільки споживання, як правило, здійснюється в домашньому господарстві (сім'ї), варто враховувати загальновідомий факт, що витрати сім'ї на споживання зростають не прямо пропорційно до зростання кількості членів сім'ї, а повільнішими темпами. Так, сім'ї з двох дорослих осіб потрібно менше коштів на забезпечення однакового рівня споживання, ніж двом сім'ям, кожна з яких складається з однієї дорослої людини. Тому у статистиці споживання, крім розрахунку показників на душу населення, застосовують поняття споживання на еквівалентного споживача або на умовну споживчу одиницю.

Аналізуючи споживання у вартісному виразі, використовують поточні ціни, за якими були придбані товари і послуги. Для вартісного оцінювання отриманих населенням товарів і послуг у натурі використовують роздрібні ціни або ціни виробництва.

Структура споживчих витрат різних соціально-економічних груп населення істотно залежить від рівня доходів домашнього господарства. Статистична закономірність залежності споживчих витрат від рівня прибутків, відома як **закон Енгеля**, полягає ось у чому: чим нижче дохід, тим більша його частина витрачається на харчування, і, отже, знижуються витрати на задоволення інших потреб. Зі зростанням доходів домашнього господарства абсолютні витрати на харчування зростають, але їх частка в усіх витратах знижується, частка витрат на непродовольчі товари змінюється незначно за різкого зростання частки витрат на задоволення культурних потреб.

Контрольні питання

1. Класифікація споживчих витрат і статистичні оцінки структур споживання у різних соціальних груп населення.
2. Статистична оцінка ступеня задоволення потреб населення в товарах і послугах.
3. Які чинники впливають на споживчі витрати населення?
4. Які методи вимірювання зв'язку наявності і щільності та наявності і доходами застосовуються в соціальній статистиці?

Тема № 7 «Рівень життя населення».

(4 години)

Цільова настанова: метою лекції є ознайомлення з поняттям рівня життя населення, оволодіння навичками роботи з показниками рівня життя населення та характеристикою факторів, що впливають життєвий рівень населення.

Ключові слова: Соціальне значення та завдання статистичного вивчення рівня життя населення. Поняття «рівень життя» та його межі в статистичній практиці. Формування системи показників рівня життя населення. Критерій рівня життя. Індекс вартості життя (індекс споживчих цін). Макроекономічні показники життєвого рівня населення. Показники матеріального забезпечення населення та домогосподарств. Методики порівняння рівнів життя різних сімей, населення різних країн. Фактори, що впливають на рівень життя.

План

- 7.1. Зміст категорії „Рівень життя”.**
- 7.2. Системи статистичних показників рівня життя.**
- 7.3. Інтегральні показники рівня життя населення.**

7.1. Зміст категорії „Рівень життя”. Рівень життя населення — це складна соціально-економічна категорія, що характеризує можливості суспільства із забезпечення життя, діяльності та всебічного розвитку людини. Ця категорія виражається сукупністю суспільних відносин і умов, що характеризують життя, працю, побут та інтелектуально-культурний розвиток людей, їхню свободу й правову захищеність. Рівень життя характеризується ступенем задоволення різноманітних потреб населення (природно-фізіологічних, соціально-економічних, духовних), умовами його життя й діяльності, станом здоров'я та рівнем освіти, станом середовища існування, наявністю вільного часу. Зумовлюється цей рівень реальним розвитком економіки та соціально-правовими гарантіями забезпечення життєдіяльності населення. Підвищення

рівня життя населення, або соціальний прогрес, є головною метою суспільного розвитку.

Стан і розвиток суспільства визначається значною кількістю та складом його населення, його трудовими можливостями, рівнем та якістю життя. Показники кількості, складу, динаміки населення, рівня його життя дають змогу судити про можливості соціально-економічного розвитку країни, його тенденціях, вказують державі заходи, які необхідно вжити для розвитку народонаселення. Саме населення країни є джерелом ресурсів для праці, носієм конкретних економічних відносин.

За визначенням ООН, рівень життя - це сукупність таких показників:

здоров'я, в тому числі демографічні умови, їжа, одяг, фонди споживання і нагромадження, умови праці, освіта, в т. ч. письменність, житло, включаючи його благоустрій, соціальне забезпечення, тощо. Для характеристики рівня життя ООН використовує такий показник як «індекс розвитку людського потенціалу» (ІРЛП). Він включає в себе:

- тривалість життя населення - 25-85 років;
- рівень освіти - 0-100% (кількість років, які провів в режимі навчання
 - після 15 років середній громадянин);
 - обсяг ВВП на душу населення від 200 до 4000 \$ США;
 - ступінь задоволення матеріальних, духовних та соціальних потреб
 - людини.

Серед країн Європи Україна займає друге місце за територією, шосте - за кількістю населення, а за випуском ВВП - тільки 21-ше.

Основною причиною низького рівня життя населення в Україні є:

- відсутність оплачуваної роботи для частини працездатного населення,

- низька оплата праці працюючим громадянам, існування певних диспропорцій
- в заробітній платі, важкі умови праці, тощо.

Забезпеченню народного добробуту сприяє надання безкоштовних послуг закладами соціальної сфери (освіти, охорони здоров'я, культури).

Оскільки бюджетне фінансування недостатнє, а колективні джерела фінансування тільки почали створюватися, витрати населення на отримання цих послуг досить вагомі, що негативно впливає на рівень та якість життя народу. Показники рівня та якості життя населення України підтверджують, що міри які держава приймає для поліпшення життя (підвищення мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму, тощо) є недостатніми.

Українська держава в умовах відсутності достатніх фінансових коштів повинна створити такі умови, щоб працездатне населення змогло само реалізуватися та забезпечити якісне життя, а непрацездатне – отримало достойний соціальний захист.

Складне за своїм змістом поняття «рівень життя» можна умовно розчленувати на три взаємозалежні категорії, які доповнюють одна одну.

1. Умови життя (середовище існування). Ця категорія характеризується статистичними показниками, які описують розселення населення й екологію середовища існування, житлові умови, зайнятість населення та умови праці, розподіл бюджету часу, а також соціальну інфраструктуру, що охоплює охорону здоров'я, освіту, побутове та комунальне обслуговування, торгівлю, транспорт, зв'язок і системи комунікацій, культурне обслуговування населення.

2. Соціальний рівень життя населення, у вузькому його розумінні, що характеризується рівнем споживання матеріальних і нематеріальних благ і послуг, визначається, у свою чергу, економічним розвитком, розмірами та розподілом доходів у суспільстві.

3. Якість життя як ступінь відповідності умов і рівня життя науково обґрунтованим нормативам або певним стандартам. За такого підходу фактичні показники рівня життя, які характеризують споживання, а також тривалість

життя і вік активної працездатності, рівні захворюваності й інвалідності, рівні освіти, професійної і соціальної мобільності населення відбиватимуть ступінь їх відповідності суспільно необхідним вимогам.

Згідно з нормативами та стандартами споживання виокремлюють такі якісні рівні життя населення:

- а) **достаток** — це рівень життя, який дозволяє користуватися всіма благами, що забезпечують всебічний розвиток людини;
- б) **нормальній рівень життя** — рівень, який забезпечує раціональне споживання за науково обґрунтованими нормами, що дає людині змогу відновлювати свої фізичні та інтелектуальні сили;
- в) **бідність** — рівень життя, за якого споживання відбувається на рівні збереження працездатності як нижньої межі відтворення життєвих сил;
- г) **злиденності** — рівень життя, що забезпечує мінімально припустимий за біологічними критеріями набір благ і послуг, споживання яких дозволяє підтримувати лише життєздатність людини.

Рівень життя не піддається абсолютному та однозначному вимірюванню, оскільки визначається не лише наявним рівнем соціально-економічного розвитку держави, ефективністю економіки, суспільним національним багатством, реальними доходами й обсягами фактичного споживання населенням матеріальних і духовних благ і послуг, а й різними рівнями розвитку потреб населення в тих чи в інших життєвих благах, а також соціально-економічною його диференціацією. Проте за сучасних умов розвитку суспільства кількісні і якісні оцінки рівня життя населення необхідні для практичного забезпечення ефективного управління соціально-економічними процесами та порівняння рівнів життя різних суспільних верств.

Рівень життя — характеристика економічного добробуту населення, що вимірюється як реальний доход на душу населення та кількість населення за межею бідності. Часто також приймаються до уваги доступ до системи охорони здоров'я, економічна нерівність, рівень освіти, доступ до певних товарів, очікувана тривалість життя при народженні. Часто терміну

протиставляється термін «якість життя», що також приймає до уваги різноманітні неекономічні показники. Життєвий рівень населення залежить, з одного боку, від способу виробництва, який характеризується відносинами власності, рівнем розвитку матеріальної бази суспільства, сфери послуг та суспільною продуктивністю праці, а з іншого - від способу життя, що визначається загальними проявами життєдіяльності людини, а саме величиною потреб у різних життєвих благах та можливістю їх задоволення, виходячи з пропозиції товарів та послуг на ринку та реальних доходів населення. Отже, на рівень життя населення впливає ряд економічних, соціальних, політичних, культурних, інноваційних, екологічних та інших факторів.

Для аналізу й оцінки життєвого рівня населення використовують різні показники, такі як обсяг валового внутрішнього продукту, національного і реального доходу на душу населення, обсяг послуг на душу населення, середній рівень заробітної плати, забезпеченість житлом та інші. Окрім того, життєвий рівень населення країни характеризують показники середньої тривалості життя, народжуваності і смертності населення. Протягом останніх 18 років чисельність населення України зменшилась на 5,7 млн. осіб. Щорічні темпи скорочення населення становили за цей період 0,6-1%, в той час, як у розвинутих країнах світу його чисельність зростала зі швидкістю від 0,01% (Іспанія, Італія, Німеччина) до 0,04-0,07% (Данія, Франція, Нідерланди) у рік. Кількість народжених в Україні у 2016 році становила 67,7% від кількості померлих. Позитивним є те, що цей показник зросла зі порівняння з попереднім роком на 7%, що свідчить про підвищення народжуваності у нашій країні порівняно з попередніми роками, хоча й досі коефіцієнт смертності перевищує коефіцієнт народжуваності на 5,37. На жаль, за рівнем смертності Україна посідає перше місце в Європі.

Поняття рівня життя населення містить три ключові аспекти: добробут населення, рівень людського розвитку та нагромадження людського капіталу.

Інформація про рівень життя населення використовується для оцінювання змін і визначення бажаних досягнень у соціальній сфері. Вона потрібна також

для вивчення взаємозв'язків між макроекономічною політикою, здійснюваною в суспільстві, і тенденціями, які спостерігаються в демографічній і соціальній сферах, для розробки та втілення в життя ефективної стратегії і політики соціального розвитку. Порівнюючи рівні життя різних груп населення, оцінюють ступінь соціально-економічної диференціації суспільства, а завдяки порівнянню рівнів життя населення в різних регіонах або країнах виявляють різниці в рівні та умовах життя тамтешнього населення. Динаміка показників рівня життя об'єктивно характеризує ефективність соціально-економічних перетворень у суспільстві.

Для узагальнюючої характеристики рівня життя у статистичній практиці використовується також індекс споживчих цін (до 60-х років — індекс вартості життя), розраховувати який у нашій країні почали ще в 20-ті роки. Обчислюючи цей показник, визначають набір споживчих благ (споживчий кошик), типовий для структури видатків певної групи населення. Вартість цього набору визначається в поточних і базисних цінах, співвідношення яких дає шуканий індекс. Індекс споживчих цін характеризує зміну вартості життя залежно від динаміки цін на товари і послуги, що входять до складу споживчого кошика.

Більш змістовними є відносні показники. їх обчислюють на основі порівняння, здебільшого, доходів населення з показниками, що характеризують вартість життя. Під вартістю життя звичайно розуміють сумарну грошову оцінку вартості благ і послуг, які фактично споживаються в середньому домогосподарстві протягом певного проміжку часу в розмірах, що перевищують раціональних норм споживання. Показники вартості життя за нормативного споживання еквівалентні розмірам відповідних споживчих бюджетів.

За такі показники, що деякою мірою дають узагальнене уявлення про рівень життя, беруть:

- співвідношення середньодушового сукупного доходу і раціонального споживчого бюджету. Цей показник дозволяє оцінити можливий ступінь задоволення потреб і може використовуватися для оцінювання змін у рівні життя в часовому аспекті;

- відношення середньодушового сукупного доходу до прожиткового мінімуму;
- розмір умовно-вільної частини середньодушового сукупного наявного доходу. За умовно-вільну частину доходу беруть частину сукупного доходу, що залишається після відрахування від нього обов'язкових платежів і малоеластичних статей витрат, які можуть бути виражені через прожитковий мінімум. Цей показник характеризує ступінь свободи маневрування наявними фінансовими ресурсами, а отже, рівень і якість життя членів домогосподарств.

Другий напрямок робіт пов'язаний з розробленням інтегрального показника рівня життя на основі окремих показників із використанням різних статистичних методів.

Пропонується розраховувати узагальнюючий показник рівня життя як середню зважену величину з окремих показників або груп показників. Як ваги використовуються експертні оцінки, на основі яких визначається частка (вага) впливу кожного показника (групи показників) на рівень життя. Сума ваг при цьому береться такою, що дорівнює 1. При розрахунку таких узагальнюючих показників необхідно попередньо привести всі окремі показники до єдиної розмірності. З цією метою використовуються, як правило, відносні значення динаміки.

Прикладом такого узагальнюючого показника може бути показник «індекс соціальної напруженості». Розраховуючи його, використовують окремі показники, які характеризують ступінь забезпеченості населення споживчими товарами, рівень злочинності і ступінь невдоволення населення комплексом невирішених соціально-політичних, економічних і екологічних проблем. Градація значення цього індексу дозволяє судити про ступінь соціальної напруженості в суспільстві. Так, значення індексу від 0 до 0,4 свідчить про соціальну стабільність; від 0,4 до 0,8 — про соціальну напруженість; від 0,8 до 1,4 — про наявність у суспільстві окремих локальних конфліктів; від 1,4 до 2,0 — про масові конфлікти або окремі соціальні вибухи; понад 2,0 — про масові соціальні вибухи.

Ще одним прийомом побудови інтегрального показника, використованого для порівняння рівня життя в різних країнах або регіонах, є упорядкування країн (регіонів) за кожним окремим показником. За показниками-стимуляторами, тобто показниками, які характеризують позитивні соціальні процеси в суспільстві, країнам присвоюються ранги, починаючи з 1, зі зменшенням значень цього показника. За показниками-дестимуляторами, які характеризують негативні соціальні процеси, упорядкування здійснюється у зворотному порядку, тобто ранг 1 присвоюється країні, що має найнижче значення показника.

Чим менше значення середнього рангу, тимвищий рівень життя в даній країні (регіоні) за сукупністю окремих показників, використаних при визначенні середнього рангу. Недоліком цього методу є те, що середні ранги не відбивають фактичної різниці між рівнями життя населення різних країн, а дають лише уявлення про впорядкування країн за цим показником.

Інший підхід до ранжування регіонів за рівнем життя населення використовується в Управлінні соціальної статистики Держкомстату України. Ранг кожного регіону визначають на основі 25 показників, у тому числі п'яти дестимуляторів, що достатньо повно і всебічно характеризують регіон і його можливості із забезпечення рівня життя населення. Для нормування показників і приведення їх до єдиної шкали вимірювання використовується такий методичний прийом:

- a) для кожного показника знаходять розмір варіаційного розмаху як різницю між максимальним і мінімальним значеннями цього показника серед усіх регіонів;
- б) варіаційний розмах за кожним показником розбивають на 10 рівних інтервалів і визначають межі цих інтервалів, у результаті чого для кожного показника утворюється інтервальна шкала;
- в) фактичні значення конкретних показників кожного регіону розподіляються за інтервалами шкал вимірювання, які відповідають цим показникам;

в) щоб дістати єдину шкалу вимірювання для всіх показників, кожному інтервалу призначають певну кількість балів, починаючи з 1 бала для інтервалу з найнижчими межами, і до 10 балів — для верхнього інтервалу. У результаті для кожного показника утворюється однакова шкала вимірювання від 1 до 10 балів;

г) фактичні значення кожного показника в кожному регіоні переводяться в бали залежно від того, доки інтервалу потрапляють ці значення.

Після переведення фактичних значень показників кожного регіону в бали, ці бали підсумовуються (бали показників-дестимуляторів — зі знаком «мінус»). Сума балів за кожним регіоном є узагальнюючим показником — інтегральним композиційним індексом, що дозволяє ранжувати регіони за рівнем життя.

Добрі результати дає оцінювання рівня життя населення зіставленням досягнутого рівня життя з нормативними вимогами, тобто за ступенем задоволення потреб населення.

Головним завданням статистичного вивчення рівня життя є здобуття об'єктивних оцінок реального рівня життя населення на конкретні моменти часу та виявлення тенденцій його змін; комплексний аналіз впливу різних соціально-економічних чинників на ці зміни; розробка інтегральних показників рівня життя населення, придатних для порівняльного аналізу.

Велике значення має завдання оцінювання якості життя, що вирішується порівнянням досягнутого рівня задоволення потреб населення з раціональними нормами й стандартами споживання.

Джерелами інформації про рівень життя населення є звітність підприємств, організацій і установ, що його обслуговують; матеріали обстежень умов життя домашніх господарств, переписів населення; матеріали різних соціологічних досліджень умов життя та діяльності населення.

Обстеження бюджетів домашніх господарств є основною інформаційною базою для вивчення рівня життя населення, його добробуту. Програма обстеження бюджетів домашніх господарств передбачає збір інформації про їхні доходи і витрати, у тому числі про виробництво продукції сільського господарства

ва в особистих підсобних господарствах населення, за репрезентативною вибіркою домашніх господарств.

План обстеження передбачає проведення одного базового і чотирьох квартальних інтерв'ю, а також ведення протягом року вісімох тижневих щоденників згідно зі спеціальним графіком. Базове інтерв'ю проводиться в листопаді місяці року, що передує проведенню обстеження. Відіbrane домашні господарства обстежуються протягом одного року, а далі замінюються новою вибіркою.

Базове інтерв'ю — це перше знайомство з кожним новим домашнім господарством, що потрапило у вибірку. Воно використовується для впорядкування реєстру всіх членів домогосподарства, збору базової інформації щодо домашнього господарства в цілому і кожного його члена.

Анкета для базового інтерв'ю складається з двох розділів. Перший розділ містить запитання, що стосуються домогосподарства в цілому: житлові умови; наявність предметів тривалого користування, у тому числі легкового транспорту; наявність худоби та домашніх тварин; наявність і використання особистого підсобного господарства. Другий розділ передбачає збір інформації про кожного члена домашнього господарства: про освіту, зайнятість, стан здоров'я і користування медичними послугами за останній час, про спосіб життя (паління, заняття спортом і т. ін.).

Квартальні інтерв'ю передбачають збір інформації про доходи та великі витрати домашніх господарств. До анкети квартального інтерв'ю заноситься така інформація: про витрати на одяг, взуття, побутову техніку, легковий транспорт, меблі і т. ін., тобто про всі витрати, розмір яких перевищує умовно встановлену межу, а також про витрати на оплату житлових і комунальних послуг, освіту, лікування, на сплату аліментів, на допомогу родичам і знайомим; про зайнятість членів домашнього господарства та їхні доходи із зазначенням джерел одержання останніх; про прибуток від продажу продуктів особистого підсобного господарства і про прибутки, що стосуються домогосподарства в цілому (прибуток від власності, продажу нерухомості, допомога на дітей,

аліменти, допомога родичів і знайомих). До цієї самої анкети заносять інформацію про одержання і погашення кредитів, заощадження і повернення боргів.

Тижневі щоденники призначені для збору докладної інформації про дрібні витрати. До них заноситься інформація про продукти харчування, непродовольчі товари та послуги, придбані протягом дня; про спожиті, але не куплені продукти харчування (виготовлені в особистому підсобному господарстві або отримані в подарунок); про продукти, які спожиті за межами дому (на підприємствах громадського харчування).

Рівень життя населення країни в значній мірі характеризується структурою ВВП по використанню. Особливо важливий аналіз структури приватного кінцевого споживання (особистих споживчих видатків). Більша частка в споживанні товарів тривалого користування й послуг свідчить про більше високий рівень життя населення й, отже, більше високому загальному рівні економічного розвитку країни.

Аналіз рівня життя населення звичайно супроводжується аналізом двох взаємозалежних показників: **«споживчий кошик»** і **«прожитковий мінімум»**.

Рівень життя оцінюють також по показниках:

- ◆ стану трудових ресурсів (середня тривалість життя, рівень утворення населення, споживання на душу населення основних продуктів харчування в калоріях, у протеїновому втримуванні, рівень кваліфікації трудових ресурсів, чисельність учнів і студентів на 10 тис. чоловік населення, частка видатків на утворення у ВВП);
- ◆ розвитку сфери послуг (число лікарів на 10 тис. чоловік населення, число лікарняних ліжок на 1 тис. чоловік населення, забезпеченість населення житлом, побутовими приладами й т.п.).

В останні роки у світовій практиці для визначення якості життя стали користуватися показниками (або індексами) суспільного розвитку країни, що поєднують у собі багато економічних і соціальних показників, що включають

освітній рівень населення, тривалість життя, тривалість робочого тижня й ряд інших.

Обстеження умов життя домашніх господарств дає можливість дістати інформацію про структуру доходів і витрат домогосподарств і диференціацію населення за рівнем доходів і споживання; про особисте споживання продовольчих, непродовольчих товарів і послуг залежно від рівня доходів домогосподарства; про споживчі витрати окремих соціальних груп населення та зміни споживчого попиту; про чисельний склад домогосподарств і зайнятість їх членів. Матеріали обстеження є базою для обчислення індексу споживчих цін (індексу інфляції) і визначення деяких соціальних нормативів, а також для розробки механізмів соціального захисту населення.

Обстеження умов життя домашніх господарств використовуються для впровадження в практику статистичних спостережень моніторингу бідності.

7.2. Системи статистичних показників рівня життя. Оцінювати й досліджувати рівень життя населення можна лише з використанням системи статистичних показників. Розробляти таку систему показників почали нещодавно. У 1960 році робоча група ООН підготувала доповідь про принципи визначення та вимірювання рівня життя у світовому масштабі. Це була перша спроба створити комплексну систему показників рівня життя населення. У 1970 році американські вчені М. Джонс і М. Флекс розробили модель «сфер якості життя у великих містах США». Вона складалася з 14 блоків показників, що характеризують доходи, безробіття, бідність, житлове забезпечення, освіту, фізичне і психічне здоров'я, забруднення повітря, громадський порядок, проблеми товариств, участь населення в управлінні, девіантну поведінку людей. У 1973 році Дж. Вільсон виконав факторний аналіз 72 соціальних показників для встановлення різниці в якості життя населення 50 американських штатів. Його модель якості життя складалася з 9 блоків: індивідуальний статус, рівність, освіта, економічне зростання, технологічні зміни, сільське господарство, життєві умови, здоров'я і соціальна безпека.

Статистичне бюро ООН у 1975 році запропонувало до впровадження в статистичну практику країн Систему соціальної і демографічної статистики, в основу якої був покладений метод інтегральних матриць (метод моделювання). Суть цього методу полягає в тому, що соціальні показники розміщуються у вигляді матриць, які відбивають стан («запаси») і рух («потоки») усього населення або окремих соціальних груп через різні види і форми економічної і неекономічної діяльності, соціальну структуру, географічний простір тощо.

Один із варіантів системи показників рівня життя населення в міжнародній статистиці ООН був розроблений у 1978 році. Ця система складалася з 12 основних груп: народжуваність, смертність та інші демографічні показники населення; санітарно-гігієнічні умови життя; споживання продовольчих товарів; житлові умови; освіта і культура; умови праці і зайнятості; доходи і витрати населення; вартість життя і споживчі ціни; транспортні засоби; організація відпочинку; соціальне забезпечення; свобода людини. З метою розвитку цієї системи Статистичним бюро ООН у 1989 році був виданий довідник з соціальних показників, де знайшли відображення і показники рівня життя населення.

Розглянемо найвідоміші наукові підходи для визначення відповідної системи термінів.

У філософських словниках, наприклад, узагальнюючим поняттям є «спосіб життя». Воно характеризує, як живе людина в даному суспільстві, які умови надає суспільство розвитку її індивідуальності. В цьому контексті стиль життя — це особливості способу життя окремих індивідів та груп.

Основними складовими способу життя є рівень життя та якість життя. При цьому рівень життя — це ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб людей, а якість життя — результат зіставлення (наприклад, з нормою) тих сторін суспільної та індивідуальної життєдіяльності, які не підлягають кількісному вимірюванню.

У науковій статистичній літературі в якості узагальнюючого поняття частіше використовують термін «рівень життя», суттю якого є результат

зіставлення рівня споживання матеріальних та культурних благ і послуг з певним встановленим стандартом (нормою). В наукових і практичних дослідженнях рівень життя в широкому розумінні являє собою систему показників, які характеризують умови життя населення, його доходи й рівень споживання, відповідність споживання певним стандартам, а також розвиток соціальної сфери. Прикладом може бути система, що включає такі основні розділи (блоки):

1. Базисні показники рівня життя.
 - 1.1. Доходи населення.
 - 1.2. Вартість життя.
 - 1.3. Споживання населення.
 - 1.4. Інтегральні показники співвідношення рівня доходів та вартості життя.
- 1.5. Рівень бідності.
2. Рівень соціального обслуговування.
3. Характеристика сфери соціального обслуговування.
4. Соціально-демографічні характеристики.
5. Природно-кліматичні умови життя.

При цьому галузі соціальної сфери розглядаються в трьох аспектах:

- обсяг і структура послуг, що надаються;
 - забезпеченість населення окремими видами послуг;
 - показники діяльності галузей соціального обслуговування.
- Рівень життя населення — це соціально-економічна категорія, яка характеризує можливості суспільства щодо забезпечення життя, діяльності та всебічного розвитку. Він виражається сукупністю суспільних відносин і умов, що характеризують життя, працю, побут та інтелектуально-культурний розвиток людей, їх свободу та правову захищеність.

• **Рівень життя населення** — це одна з найважливіших соціальних категорій, що формується під впливом взаємодії всіх суб'єктів економічних відносин. Його підвищення (соціальний прогрес) має бути пріоритетним на-

прямом державної соціально-економічної стратегії, зокрема спрямованої на реалізацію засад соціально орієнтованої ринкової економіки.

- Категорія "рівень життя" акумулює широкий спектр соціально-економічних відносин, котрі виявляються через багаторівневу систему індикаторів стану та умов життєдіяльності особи, домогосподарства, соціальних груп, населення країни та її регіонів. Цю категорію можна розмежувати на три взаємозалежні поняття: умови життя, власне рівень життя, якість життя (рис. 9.6).

- Умови життя (середовище існування) — це сукупність показників, які характеризують розселення, екологію, умови життя, умови праці, розподіл бюджету часу, наявність закладів охорони здоров'я, освіти, побутового та комунального обслуговування, торгівлю, транспорт, зв'язок і систему комунікацій, культуру обслуговування тощо.

- Власне рівень життя — це рівень споживання матеріальних і нематеріальних благ та послуг.

- Якість життя — ступінь відповідності умов і рівня життя певним стандартам чи нормативам.

- Згідно з нормативами чи стандартами виокремлюють такі рівні життя населення:

- Рисунок 7.1 – Взаємозалежність понять категорії "рівень життя"

- — достаток — це рівень життя, який дає змогу користуватись усіма благами, що забезпечують всебічний розвиток людини;
- — нормальний рівень життя — забезпечує раціональне споживання відповідно до науково обґрунтованих норм та нормативів, що дає можливість людині відновлювати свій фізичний та інтелектуальний потенціал;
- — бідність — це життя, за якого споживання відбувається на рівні збереження працездатності як нижньої межі відтворення життєвих сил.

1. Власне рівень життя населення (у вузькому розумінні його) — система характеристик рівня споживання матеріальних благ і послуг: доходи, витрати, особливості споживання (структура споживання, диференціація населення).

2. Умови життя (середовище існування) — система характеристик розміщення населення, екології, житлових умов, зайнятості та умов праці, соціального обслуговування.

3. Якість життя — система характеристик ступеня відповідності умов і рівня життя науково обґрунтованим нормативам або певним стандартам. На цій основі можна визначити певні інтегральні показники (індекс людського розвитку). Вивчення якості життя включає в себе також визначення показників, що характеризують соціальний час, бюджет часу, спосіб життя, соціальну напруженість, безпеку та дотримання прав людини.

Розглянемо принципи статистичного вивчення рівня життя населення same у вузькому розумінні (перший аспект).

У сучасних умовах статистика вивчає доходи і витрати населення в контексті СНР, маючи об'єктом свого дослідження домогосподарства. При вивченні доходів і витрат на макроекономічному рівні використовують такі показники, як первинні доходи, наявні доходи, скориговані наявні доходи, кінцеві споживчі витрати, фактичне кінцеве споживання. Методики їх обчислення викладено у відповідних підручниках.

Проте вивчення макроекономічних показників дає лише загальне уявлення про їх обсяги та механізми утворення. Для проведення ефективної соціальної

політики необхідним є детальний аналіз розподілу доходів і витрат у суспільстві.

Комплексне вивчення системи показників, що характеризують рівень життя населення, соціальна статистика здійснює на основі вибіркових обстежень умов життя домогосподарств. Для всебічного висвітлення матеріального добробуту домогосподарств офіційна статистика використовує систему показників рівня життя домогосподарств. Наведемо її у вигляді, поданому в офіційному статистичному бюллетені.

1. Доходи і ресурси домогосподарства

1.1. Грошові доходи.

1.2. Негрошові доходи.

1.3. Загальні доходи.

1.4. Сукупні ресурси.

2. Витрати домогосподарства

2.1. Споживчі грошові витрати.

2.2. Неспоживчі грошові витрати.

2.3. Грошові витрати.

2.4. Сукупні витрати.

Нижче наводяться складові цих показників: доходів та сукупних ресурсів — на схемі 1, споживчих і неспоживчих грошових витрат — на схемі 2, сукупних витрат — на схемі 3.

Коротко зупинимося на визначенні основних складових доходів населення.

Оплата праці — заробітна плата, премії, інші винагороди, виплати та допомоги, отримані за основним і додатковими місцями роботи як у грошовій, так і в натуральній формах оплати, за винятком прибуткового податку та інших утримань відповідно до чинного законодавства.

Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості — особисті доходи від підприємницької, фермерської й самостійної господарської

діяльності громадян (тобто без урахування видатків, пов'язаних з цією діяльністю).

Доходи від власності — отримані дивіденди по акціях та інших цінних паперах, відсотки по вкладах у банківські установи, доходи від здачі в оренду нерухомості (житла, гаражів, дач, земельних ділянок тощо).

Доходи від продажу нерухомості — грошові доходи, отримані від продажу квартир, дач, гаражів, будинків, частини будинку, земельних ділянок.

Доходи від продажу особистого і домашнього майна — грошові доходи, отримані від продажу особистого та домашнього майна (автомобіля, ювелірних прикрас, одягу, меблів тощо) незалежно від вартості їх початкової купівлі.

Доходи від особистого підсобного господарства включають дві складові:

1) *грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції, виробленої в особистому підсобному господарстві й отриманої домогосподарством у порядку самозаготівель;*

2) *вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель.*

Питання статистичного вивчення рівня життя населення постійно привертають увагу міжнародних статистичних і економічних організацій. На 29-й сесії Статистичної комісії ООН (лютий 1997 р.) був затверджений мінімальний набір національних даних соціальної статистики, рекомендованих робочою групою з міжнародних статистичних програм і координації Економічної і Соціальної ради ООН як показники рівня життя. До цього набору входять такі показники:

- чисельність населення з розбиттям за статтю, віком та (при потребі) етнічними групами;
- середня очікувана тривалість життя при народженні з розбиттям за статтю;
- смертність немовлят і дітей із розбиттям за статтю;
- материнська смертність;
- частка дітей із масою при народженні менш як 2,5 кг із розбиттям за

статтю;

- середня тривалість навчання у школі (повних років) із розбиттям за статтю і, якщо можливо, майновим станом;
- валовий внутрішній продукт на душу населення;
- середньодушовий дохід домашнього господарства (його рівень і склад);
- вартість мінімального продовольчого кошика, необхідного для задоволення потреб у їжі;
- частка безробітного населення з розбиттям за статтю;
- співвідношення зайнятих і загальної чисельності населення з розбиттям за статтю і секторами економіки;
- доступ до питної води;
- забезпеченість санітарно-гігієнічними умовами життя;
- забезпеченість житлом (кількість осіб, яка припадає на одну кімнату, крім кухні і ванної).

За завданням ООН групою вчених побудовано модель благополучного життя людей, яка описується 12 параметрами. Відповідно до цієї моделі існування людей можна вважати більш-менш благополучним за таких умов:

- людина щодня одержує від 2500 до 4000 кілокалорій харчування;
- є три зміни одягу і три пари взуття на людину;
- домогосподарство має один комплект кухонного посуду;
- 100 л очищеної води на день;
- житлова площа становить не менш як 6 м^2 на одну особу;
- повна письменність дорослих і принаймні шестирічна освіта для дітей;
- по одному радіоприймачу і велосипеду на домашнє господарство;
- один телевізор на 100 жителів;
- 10 лікарів і 500 лікарняних ліжок на 100 тис. жителів;
- коштів на медикаменти не менш як на 100 дол. в еквіваленті;

- працездатні люди мають роботу, що дає можливість утримувати всіх членів домашнього господарства;
- існує система соціального захисту для хворих, інвалідів і старих.

Національний інститут статистики та економічних досліджень Франції розробив доволі досконалу Систему показників соціальної статистики. У ній є 4 групи, в яких більша частина показників стосується оцінки рівня життя. У першій групі «Чисельність і склад населення, трудових ресурсів і умови праці» містяться показники, що характеризують демографічну ситуацію у країні, а також чисельність і структуру економічно активного населення, зайнятість і безробіття, тривалість і ритм роботи, страйки. У другій групі «Розподіл, перерозподіл і використання прибутків» зосереджені показники прибутків: первинні прибутки, прибутки від власності, характеристики заробітної плати і пенсій, купівельна спроможність національної валюти, грошові та інші надходження домашніх господарств. У третьій групі «Умови життєдіяльності» містяться показники споживання, житлових умов, вільного часу та культурних розваг, нагромадження майна і цінностей. У четвертій групі «Соціальні сторони рівня життя населення» наводяться показники освіти населення, охорони здоров'я, формування домашнього господарства, соціальної мобільності, право-порушень і охорони порядку.

З метою удосконалення статистичного вивчення рівня життя населення та систематизації робіт у цій сфері соціальної статистики, Державним комітетом статистики України здійснюються розрахунки модельного набору соціальних індикаторів рівня життя населення України. Розрахунок основної частини цих показників базується на єдиній методологічній основі, погоджений і прийнятий Радою керівників статистичних служб держав Співдружності незалежних держав (СНД).

Модельний набір соціальних індикаторів містить 27 показників, об'єднаних у 5 розділів. Перший розділ «Інтегральні індикатори рівня життя» складається з 4 підгруп («Макроекономічні показники», «Демографічні показники», «Показники економічної активності населення» і «Показники

пенсійного забезпечення населення»), до яких внесено 15 показників. До другого розділу «Показники матеріального забезпечення населення» включено 6 показників, які характеризують доходи домашніх господарств і нерівність розподілу доходів серед окремих груп населення. Показники третього розділу «Особисте споживання (рівень і структура)» дають уявлення про основні аспекти споживання населенням матеріальних благ і послуг. У четвертому розділі «Житлові умови населення» міститься інформація про забезпеченість населення житлом і витрати домашніх господарств на його утримання. П'ятий розділ «Показники соціальної напруженості» містить узагальнюючий показник злочинності як одного з основних джерел соціальної напруженості.

З багатьох показників рівня життя населення, наявних у наукових і методологічних матеріалах, до модельного набору включені пріоритетні індикатори, які мають інтегральний характер, відповідають вимогам міжнародних стандартів, розраховуються за єдиними методологічними підходами, формуються на базі існуючих інформаційних ресурсів і статистичної бази і можуть бути отримані без додаткових фінансових витрат.

Соціальні індикатори, які включені до модельного набору, характеризують різні аспекти рівня життя населення. Вони є невід'ємними компонентами соціальних програм і використовуються для вимірювання впливу результатів економічного розвитку на рівень життя населення.

Порівняння досягнутих показників рівня життя з їх гранично-критичними значеннями дає можливість акцентувати увагу на найважливіших проблемах і більш обґрунтовано коригувати соціальні програми. Як гранично-критичні показники соціального розвитку у світовій практиці використовуються:

- співвідношення доходів верхньої і нижньої децильних груп населення — 10:1;
- частка населення, яке живе за межею бідності — 10 %;
- співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати — 1:3;
- рівень безробіття — 8—10 %;
- сумарний коефіцієнт плідності (середнє число дітей, народжених

жінкою у дітородному віці) — 2,14—2,15;

- умовний коефіцієнт депопуляції (відношення числа померлих до числа народжених) — 1;

- частка осіб, старших 65 років у загальній чисельності населення — 7 %.

Соціальні індикатори формуються на основі статистичних даних, що характеризують обсяг, склад, основні напрямки використання і розподілу грошових доходів між окремими групами населення, а також залучення інших даних, що відбивають кінцеві результати економічної і соціальної політики, що торкаються різних аспектів життя населення.

Соціальні індикатори являють собою середні величини, темпи зміни, частоти, коефіцієнти концентрації, диференціації, купівельної спроможності і т. ін. Соціальні індикатори обчислюють, беручи до уваги загальні вимоги стосовно формування макроекономічних показників з урахуванням специфіки системи соціальних показників.

7.3. Інтегральні показники рівня життя населення. Будь-які системи показників, що нині використовуються для оцінювання рівня життя, охоплюють коло показників, кожний із яких характеризує кількісний або якісний бік одного з аспектів добробуту суспільства. Водночас вони не дають цілісного уявлення про рівень життя в даний момент часу й у динаміці, а також мало придатні для проведення порівняльного аналізу рівня життя населення різних соціальних груп, регіонів або держав. Щоб вирішити цю проблему, необхідно обчислити інтегральний показник, який забезпечував би методологічну єдність усіх окремих показників даної системи і давав би однозначну оцінку рівня і динаміки досліджуваного процесу.

Оскільки окремих показників рівня життя дуже багато, їх кількість і зміст змінюються разом із розвитком соціальних відносин у суспільстві, розробка інтегрального показника приводить до необхідності вирішення цілого ряду доволі складних методологічних проблем. На думку експертів ООН, статистика поки ще не знайшла раціонального способу відшукання всеосяжного показника

рівня життя. Відповідні роботи постійно ведуться в кількох напрямках, і в науковій літературі існують різні пропозиції з конструювання інтегрального показника рівня життя на основі окремих показників.

Перший напрямок пов'язаний із пропозиціями взяти за інтегральний показник деякі окремі показники, що певною мірою дають узагальнену характеристику рівня життя.

Визначальним чинником добробуту суспільства є рівень економічного розвитку, тому основні індикатори стану економіки часто використовуються як інтегральні показники рівня життя. До них належать обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП), національний доход і чистий національний прибуток. Для аналізу рівня життя, його динаміки і проведення порівняльного аналізу за країнами та регіонами обсяги ВВП або національного доходу розраховуються в реальному виразі (у постійних цінах) на душу населення. У разі проведення міжнародних зіставлень такі показники оцінюються в доларах США на основі паритету купівельної спроможності національної валюти. Суттєвим недоліком зазначених вартісних показників, використовуваних для аналізу рівня життя, є те, що вони містять елементи, які прямо не пов'язані з рівнем життя. Наприклад, ВВП включає видатки на утримання армії, державного апарату і т. ін. Тому для оцінювання рівня життя населення іноді використовуються показники дитячої смертності, очікуваної тривалості життя при народженні і відносний коефіцієнт смертності, який визначається як відношення числа смертей осіб у віці 50 років і більше до загальної кількості смертей. Ці демографічні показники відбувають не тільки кількісну, але і якісну характеристику рівня життя.

Для узагальнюючої характеристики рівня життя у статистичній практиці використовується також індекс споживчих цін (до 60-х років — індекс вартості життя), розраховувати який у нашій країні почали ще в 20-ті роки. Обчислюючи цей показник, визначають набір споживчих благ (споживчий кошик), типовий для структури видатків певної групи населення. Вартість цього набору визначається в поточних і базисних цінах, співвідношення яких дає шуканий

індекс. Індекс споживчих цін характеризує зміну вартості життя залежно від динаміки цін на товари і послуги, що входять до складу споживчого кошика.

Більш змістовними є відносні показники. їх обчислюють на основі порівняння, здебільшого, доходів населення з показниками, що характеризують вартість життя. Під вартістю життя звичайно розуміють сумарну грошову оцінку вартості благ і послуг, які фактично споживаються в середньому домогосподарстві протягом певного проміжку часу в розмірах, що не перевищують раціональних норм споживання. Показники вартості життя за нормативного споживання еквівалентні розмірам відповідних споживчих бюджетів.

За такі показники, що деякою мірою дають узагальнене уявлення про рівень життя, беруть:

- співвідношення середньодушового сукупного доходу і раціонального споживчого бюджету. Цей показник дозволяє оцінити можливий ступінь задоволення потреб і може використовуватися для оцінювання змін у рівні життя в часовому аспекті;
- відношення середньодушового сукупного доходу до прожиткового мінімуму;
- розмір умовно-вільної частини середньодушового сукупного наявного доходу. За умовно-вільну частину доходу беруть частину сукупного доходу, що залишається після відрахування від нього обов'язкових платежів і мало-еластичних статей витрат, які можуть бути виражені через прожитковий мінімум. Цей показник характеризує ступінь свободи маневрування наявними фінансовими ресурсами, а отже, рівень і якість життя членів домогосподарств.

Другий напрямок робіт пов'язаний з розробленням інтегрального показника рівня життя на основі окремих показників із використанням різних статистичних методів.

Пропонується розраховувати узагальнюючий показник рівня життя як середню зважену величину з окремих показників або груп показників. Як ваги використовуються експертні оцінки, на основі яких визначається частка (вага) впливу кожного показника (групи показників) на рівень життя. Сума ваг при

цьому береться такою, що дорівнює 1. При розрахунку таких узагальнюючих показників необхідно попередньо привести всі окремі показники до єдиної розмірності. З цією метою використовуються, як правило, відносні значення динаміки.

Прикладом такого узагальнюючого показника може бути показник «індекс соціальної напруженості». Розраховуючи його, використовують окремі показники, які характеризують ступінь забезпеченості населення споживчими товарами, рівень злочинності і ступінь невдоволення населення комплексом невирішених соціально-політичних, економічних і екологічних проблем. Градація значення цього індексу дозволяє судити про ступінь соціальної напруженості в суспільстві. Так, значення індексу від 0 до 0,4 свідчить про соціальну стабільність; від 0,4 до 0,8 — про соціальну напруженість; від 0,8 до 1,4 — про наявність у суспільстві окремих локальних конфліктів; від 1,4 до 2,0 — про масові конфлікти або окремі соціальні вибухи; понад 2,0 — про масові соціальні вибухи.

Ще одним прийомом побудови інтегрального показника, використованого для порівняння рівня життя в різних країнах або регіонах, є упорядковування країн (регіонів) за кожним окремим показником. За показниками-стимуляторами, тобто показниками, які характеризують позитивні соціальні процеси в суспільстві, країнам присвоюються ранги, починаючи з 1, зі зменшенням значень цього показника. За показниками-дестимуляторами, які характеризують негативні соціальні процеси, упорядкування здійснюється у зворотному порядку, тобто ранг 1 присвоюється країні, що має найнижче значення показника. Середній ранг країни (регіону) за всіма показниками визначається за формулою де \bar{X} — рангу-ї країни за g -м показником; n — кількість показників.

Чим менше значення середнього рангу, тим вищий рівень життя в даній країні (регіоні) за сукупністю окремих показників, використаних при визначенні середнього рангу. Недоліком цього методу є те, що середні ранги не

відбивають фактичної різниці між рівнями життя населення різних країн, а дають лише уявлення про впорядкування країн за цим показником.

Інший підхід до ранжування регіонів за рівнем життя населення використовується в Управлінні соціальної статистики Держкомстату України. Ранг кожного регіону визначають на основі 25 показників, у тому числі п'яти дестимуляторів, що достатньо повно і всебічно характеризують регіон і його можливості із забезпечення рівня життя населення. Для нормування показників і приведення їх до єдиної шкали вимірювання використовується такий методичний прийом:

- a) для кожного показника знаходять розмір варіаційного розмаху як різницю між максимальним і мінімальним значеннями цього показника серед усіх регіонів;
- б) варіаційний розмах за кожним показником розбивають на 10 рівних інтервалів і визначають межі цих інтервалів, у результаті чого для кожного показника утворюється інтервальна шкала;
- в) фактичні значення конкретних показників кожного регіону розподіляються за інтервалами шкал вимірювання, які відповідають цим показникам;
- г) щоб дістати єдину шкалу вимірювання для всіх показників, кожному інтервалу призначають певну кількість балів, починаючи з 1 бала для інтервалу з найнижчими межами, і до 10 балів — для верхнього інтервалу. У результаті для кожного показника утворюється однакова шкала вимірювання від 1 до 10 балів;
- г) фактичні значення кожного показника в кожному регіоні переводяться в бали залежно від того, доки інтервалу потрапляють ці значення.

Після переведення фактичних значень показників кожного регіону в бали, ці бали підсумовуються (бали показників-дестимуляторів — зі знаком «мінус»). Сума балів за кожним регіоном є узагальнюючим показником — інтегральним композиційним індексом, що дозволяє ранжувати регіони за рівнем життя.

Добрі результати дає оцінювання рівня життя населення зіставленням досягнутого рівня життя з нормативними вимогами, тобто за ступенем задоволення потреб населення.

Застосування цього методу пов'язане нині з певними труднощами, зумовленими відсутністю розроблених раціональних нормативів з цілої низки показників рівня життя.

На практиці можливе застосування спрощеного варіанта розрахунку узагальнюючого показника. Він розраховується як середня зважена величина з окремих показників рівня життя, поданих у вигляді співвідношень фактичних рівнів споживання матеріальних благ і послуг у середньому на одну людину з нормами цього споживання. Розраховуючи цей показник, за ваги беруть частку вартості споживання кожного виду благ і послуг у загальній вартості їх нормативного набору. При цьому кожне фактичне споживання береться в обсязі, який не перевищує нормативний. Якщо за якимись благами або послугами відсутні норми споживання, то в чисельнику і знаменнику показника рівня життя вони враховуються за фактичною вартістю. За умови, що за всім набором благ і послуг, які ввійшли в розрахунок показника, фактичне їх споживання досягло нормативного рівня, узагальнений показник набуває значення, яке дорівнює 1. Чим далі значення показника перебуває від 1, тим сильніше фактичний рівень споживання населення матеріальних благ і послуг відрізняється від нормативного споживання.

У принципі такий індекс може бути побудований на інформації про всі аспекти людського життя, але його розрахунок при цьому був би дуже громіздким, потребував би численності вихідної інформації, збір якої пов'язаний зі значними економічними витратами, а отриманий результат погано піддавався б інтерпретації. З огляду на це інтегральні показники рівня життя у вигляді синтетичних індексів будуються, здебільшого, на мінімальному наборі показників, кожний із яких кількісно характеризує одну з основних сторін життя населення.

Прикладом використання цього методу для обчислення узагальнюючого показника рівня життя може бути індекс людського розвитку.

Контрольні питання

1. Які показники рівня життя населення використовуються а Європейській системі економічних показників?
2. Інтегральні показники рівня життя населення та методи їх обчислення.
3. Методичні прийоми обчислення індексу людського розвитку.
4. Показники рівня, глибини і гостроти бідності населення.

Тема № 8 «Статистика зайнятості населення». (2 години)

Цільова настанова: метою лекції є ознайомлення з поняттям зайнятості та економічної активності населення, методикою розрахунку основних показників зайнятості населення та соціальних проблем в сфері зайнятості.

Ключові слова: зайнятість, економічна активність населення, безробіття, економічно активне та економічно неактивне населення, коефіцієнт зайнятості.

План

8.1. Джерела інформації й основні поняття статистики зайнятості населення.

8.2. Показники економічної активності та зайнятості населення.

8.1. Джерела інформації й основні поняття статистики зайнятості населення. Зайнятість населення економічною діяльністю є однією з найважливіших соціально-економічних характеристик умов його життя і необхідною умовою розвитку суспільства.

В основу вивчення зайнятості за умов ринкової економіки покладено концепцію робочої сили, сутність якої полягає в чіткому поділі населення за такими категоріями, *зайняте, безробітне* та *економічно неактивне* населення. У доринковий період в Україні, як і в інших державах із плановою економікою, концепція робочої сили не використовувалася, оскільки безробіття як соціальне явище вважалося формою паразитування, якого не могло бути в соціалістичному суспільстві. Замість концепції робочої сили широко застосовувався метод балансу праці, складовою якого був баланс трудових ресурсів.

У країнах із ринковою економікою концепцію робочої сили було покладено в основу вивчення ринку праці після економічної депресії 30-х років ХХ сторіччя. Відтоді ця концепція постійно вдосконалювалася, значною мірою за рахунок рекомендацій Міжнародної конференції статистиків праці (МОП).

Відповідно до міжнародних стандартів зайнятість і безробіття населення є взаємодоповняльними характеристиками стану і рівноваги економічної системи. Рівновазі економічної системи відповідає певний рівень зайнятості населення, що забезпечує економічну і соціальну стабільність у суспільстві.

Статистика вивчає рівні зайнятості і безробіття, виявляючи стан і тенденції, що характеризують ринок праці; структуру зайнятого і безробітного населення для розробки програм зайнятості та організації своєчасної професійної підготовки і перепідготовки кадрів, забезпечення соціального захисту відповідних прошарків; досліджує взаємозв'язок між зайнятістю населення та рівнем його життя.

Зайнятість населення економічною діяльністю є однією з найголовніших характеристик його соціально-економічної захищеності. **Зайнятість населення** — це система соціально-економічних і правових відносин, пов'язаних з участю людей у суспільному виробництві, яка забезпечує їх заробіток або дохід.

Основними завданнями статистики зайнятості є:

- вивчення структури населення щодо його участі в трудовій діяльності;
- аналіз рівнів зайнятості та безробіття й визначення факторів, які на них впливають;
- оцінка взаємозв'язку між зайнятістю населення та рівнем його життя;
- аналіз зайнятості населення як фактора його соціально-економічної захищеності.

Основні джерела інформації — звіти державної служби зайнятості й служби соціального захисту, результати вибіркових обстежень, зокрема домогосподарств.

При вивченні проблем зайнятості в умовах ринкової економіки населення поділяють на певні категорії за такими ознаками: вік, фізична можливість трудової діяльності, реальна участь у трудовій діяльності.

За ознакою віку виділяють такі категорії населення:

- працездатного віку;
- допрацездатного віку;
- післяпрацездатного віку.

За ознакою фізичних можливостей визначають:

- непрацездатне населення (інваліди I, II групи);
- непрацюючі, які одержують пенсію за віком на пільгових умовах;
- непрацездатне населення;

працюючі особи у працездатному віці а ознакою участі в трудовій діяльності виділяють економічно активне населення (зайняті і безробітні) та економічно неактивне.

Пояснимо суть останнього критерію класифікації. Якщо особа бере участь у трудовій діяльності, працюючи за наймом, то вона буде віднесена до категорії зайнятих. Якщо вона не бере участі в трудовій діяльності, при цьому активно шукаючи роботу за наймом, вона належить до категорії безробітних. І нарешті, якщо особа бере участь у трудовій діяльності в домашньому господарстві, статистика зайнятості відносить її до економічно неактивного населення. Наведемо визначення основних понять

Трудові ресурси — частка населення, здатного працювати. Включає осіб у працездатному віці (крім непрацюючих інвалідів I та II груп і непрацюючих пенсіонерів на пільгових умовах), працюючих підлітків та осіб пенсійного віку.

Економічно активне населення — населення обох статей віком від 15 до 70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів та послуг. До економічно активних відносяться особи, *зайняті економічною діяльністю*, яка приносить дохід (зайняті), і *безробітні* (у визначені МОП).

Зайняті економічною діяльністю — особи віком 15—70 років, які виконували роботу за винагороду за наймом на умовах повного або неповного робочого часу, працювали індивідуально (самостійно) чи в окремих громадян, на власному (сімейному) підприємстві, безкоштовно працюючі члени домашнього

господарства, зайняті в особистому підсобному сільському господарстві, а також тимчасово відсутні на роботі.

Зайнятими вважаються особи, які відпрацювали протягом обстежуваного тижня не менше чотирьох годин (в особистому підсобному сільському господарстві не менше 30 годин) незалежно від того, чи була це постійна, тимчасова, сезонна, випадкова чи інша робота.

Зайняті в галузях економіки — особи віком 15—70 років, зайняті економічною діяльністю, без працюючих в особистому підсобному сільському господарстві та зайнятих індивідуальною (самостійною) трудовою діяльністю.

Неповна зайнятість — особи найманої праці чи зайняті на власних підприємствах, працюючі або тимчасово відсутні на роботі, які працювали менше нормального робочого часу, встановленого для даного виду діяльності. Розрізняють *две форми неповної зайнятості*: видиму і невидиму. Ознакою *видимої неповної зайнятості* є недостатній обсяг зайнятості, яка поділяється на добровільну (прийняття на неповний робочий день) та вимушенну (переведення на скорочений режим роботи, надання відпусток без оплати). *Невидима неповна зайнятість* характеризується низьким рівнем доходу, недовикористанням за кваліфікацією, низькою продуктивністю праці тощо.

Працюючі за наймом — особи, які уклали письмовий трудовий договір (контракт) з адміністрацією підприємства, установи, організації або з власником підприємства про умови трудової діяльності, за яку працівник отримує оплату відповідно до угоди.

Працюючі не за наймом — роботодавці та особи, зайняті індивідуальною (самостійною) трудовою діяльністю.

Роботодавці — особи, які здійснюють самостійно або з одним чи декількома партнерами управління власним (сімейним) підприємством (фермою) з використанням праці найманих працівників.

Зайняті індивідуальною (самостійною) трудовою діяльністю — особи, які здійснюють трудову діяльність на самостійній основі (без залучення найма-

них працівників), на свій власний кошт, володіють засобами виробництва і несуть відповіальність за вироблену продукцію (надані послуги).

Безкоштовно працюючі члени сім'ї — особи, які працюють без оплати на сімейному підприємстві, очолюваному родичем, що проживає у тому ж домашньому господарстві (у випадку, якщо ця діяльність відноситься до економічної).

Основна робота (заняття) — робота, яку респондент виконував на обстежуваному тижні і вважає для себе основною (незалежно від її характеру: постійна, на певний строк, одноразова). У випадку внутрішнього сумісництва основною вважається робота, яка дорівнює нормальній тривалості робочого часу, встановленого для даного виду робіт.

Додаткова робота (заняття) — додаткова (друга) до основної роботи (заняття) за контрактом, випадкова робота, сумісництво будь-якого роду.

Незайняті — особи обох статей віком від 15 до 70 років, які протягом обстежуваного тижня були безробітними або економічно неактивними. **Безробітні, у визначенні МОП**, — особи віком 15—70 років (зареєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно задовольняють трем умовам:

- не мали роботи (прибуткового заняття);
- шукали роботу або намагались організувати власну справу на обстежуваному тижні;
- готові стати до роботи протягом наступних двох тижнів.

До категорії *безробітних* також відносяться особи, які:

- стають до роботи протягом найближчих двох тижнів;
- знайшли роботу, чекають відповіді;
- зареєстровані в службі зайнятості як шукаючі роботу;
- навчаються за направленням служби зайнятості.

Зареєстровані безробітні (відповідно до Закону України «Про зайнятість населення») — це працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку або інших передбачених чинним законодав-

ством доходів через відсутність підходящеї роботи, зареєстровані у державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу та здатні стати до праці.

Працездатне населення в працездатному віці — особи у працездатному віці (чоловіки 16—59 років і жінки 16—54 років включно), за винятком непрацюючих інвалідів I і II групи та непрацюючих осіб, які одержують пенсію у за-значеному віці.

Зневірені — це особи, які не мали роботи, готові стати до неї, але на обстежуваному тижні припинили пошуки роботи, тому що тривалий час не можуть її знайти і вичерпали всі можливості для її одержання.

Рівень безробіття — відношення (у відсотках) кількості безробітних до економічно активного населення (робочої сили) за відповідною віковою групою, статтю, географічними ознаками.

Економічно неактивне населення (поза робочою силою) — особи, які не можуть бути класифіковані як «зайняті» або «безробітні». До складу цієї категорії населення включаються:

- учні та студенти;
- пенсіонери;
- особи, зайняті в домашньому господарстві, вихованням дітей та доглядом за хворими;
- особи, які зневірилися знайти роботу (див. «зневірені»);
- інші особи, які не мали необхідності у працевлаштуванні, та ті, що шукають роботу, але не готові стати до неї найближчим часом.

Професійна належність — це належність до відповідної професії, визначеної згідно з Класифікатором професій, затвердженим та введеним у дію наказом Держстандарту України. Зазначений класифікатор побудований відповідно до Міжнародної стандартної класифікації професій 1988 р. (ISO-88) в частині концептуальних положень, структурної побудови та головних характеристик професійних угруповань. Існують певні відмінності в трактуванні деяких категорій згідно з рекомендаціями МОП та законодавством України

Основними джерелами інформації про ринок праці є обстеження робочої сили й підприємств, а також звіти державної служби зайнятості і служби соціального захисту. Найповнішу інформацію про ринок праці можна дістати на підставі регулярних вибіркових обстежень робочої сили, зокрема домашніх господарств. У результаті з'ясовують чисельність зайнятого, не повністю зайнятого, безробітного та економічно неактивного населення, а також рівень кваліфікації, статус у зайнятості та інші показники, що характеризують економічну активність населення. Такі обстеження є важливим і найповнішим джерелом інформації про рівень і структуру робочої сили. За умови їх належного планування й проведення вони дають достовірну інформацію про стан ринку праці, якою можна скористатися як для моніторингу, так і для оцінювання ефективності політики, здійснюваної у сфері зайнятості населення.

Щоб дістати інтегральну систему інформації про ринок праці, одночасно з обстеженнями домашніх господарств доцільно проводити обстеження підприємств стосовно зайнятості, заробітної плати та робочого часу, вартості витрат на робочу силу, а також гнучкості праці. На підставі таких обстежень дістають інформацію про рівень і професійну структуру зайнятості; про кількість і структуру вакантних місць; про розміри заробітної плати і тривалість робочого часу; про порядок набору на роботу, навчання на виробництві, плинність робочої сили; про стан і рівень трудових відносин.

Важливим джерелом інформації про стан справ на ринку праці є державна служба зайнятості. Ця служба має доволі повну інформацію про чисельність осіб, які шукають роботу, а також тих, які отримали її з допомогою цієї служби; про кількість зареєстрованих вакансій; про кількість зареєстрованих безробітних, причини безробіття та виплату допомоги з безробіття; про кількість осіб, які вибули з числа зареєстрованих безробітних, із зазначенням причин вибуття; про залучення безробітних до різних заходів, що мають на меті сприяння зайнятості (перепідготовка, громадська робота і т. ін.).

Чисельність робочої сили оцінюється за матеріалами вибіркових обстежень економічної активності населення. Щодо таких обстежень міжнародні стандарти

рекомендують встановлювати мінімальний вік, починаючи з якого населення можна відносити до економічно активного, —*мінімальний вік економічної активності* населення в Україні становить 15 років. У багатьох країнах встановлюється й *максимальний вік економічної активності*. Осіб, вік яких перевищує цей вік, не враховують оцінюючи чисельність робочої сили. В Україні максимальний вік економічної активності — 70 років. У Російській Федерації — 72 роки, у деяких країнах верхня межа цього віку досягає 74 роки. Згідно з віком економічної активності все населення країни поділяється на *економічно активне населення* (робочу силу) і *економічно неактивне населення* (населення за межами робочої сили).

Відповідно до концепції робочої сили, міжнародних рекомендацій МОП і Резолюції про вимірювання неповної зайнятості та облік ситуацій неадекватної зайнятості, прийнятої на 16-й Міжнародній конференції статистиків праці в жовтні 1998 року, до економічно активного населення (робочої сили) належать усі особи незалежно від статі, котрі протягом звітного періоду пропонують свою працю для виробництва товарів і послуг, як це визначено Системою національних рахунків і балансів ООН.

Економічно активне населення поділяється на три основні категорії: зайняте населення, не повністю зайняте і безробітне населення.

Точність статистичних оцінок стану ринку праці значною мірою залежить від чіткості визначень і правильності вибору критеріїв, за якими тих чи інших осіб співвіднесено з різними видами зайнятості.

Зайнятість — це стан, в якому особа здійснює діяльність, спрямовану на задоволення власних і суспільних потреб і таку, що, як правило, приносить їй дохід у грошовій або іншій формі.

Рівень зайнятості населення залежить від розвитку продуктивних сил, науково-технічного прогресу та добробуту суспільства і характеризує ступінь участі працездатного населення у сфері суспільно корисної праці.

У разі повної зайнятості кожному економічно активному члену суспільства надається можливість бути зайнятим або незайнятим залежно від

його бажання. Повна зайнятість можлива за умови збалансованості попиту і пропозиції робочої сили на ринку праці.

Поняття «повна зайнятість» населення має два аспекти: кількісний і часовий.

У кількісному розумінні повна зайнятість може досягатися лише тоді, коли чисельність економічно активного населення, його професійна підготовка та кваліфікація відповідатимуть кількості робочих місць, професійним і кваліфікаційним вимогам ринку праці. З різних причин повна зайнятість усього економічно активного населення за ринкових умов ніколи не настає: завжди існує група населення, до якої належать ті, хто намагається знайти ліпшу роботу, навчається, щоб здобути професійну підготовку або вдосконалити її, і т. ін. За цим критерієм усе економічно активне населення поділяється на *зайняте* і *безробітне*. До *зайнятого населення* належать усі особи, вік яких перевищує встановлений і які протягом певного часу працювали за наймом на умовах повного (неповного) робочого дня (тижня), виконуючи деяку роботу, або мали роботу, роботодавці, а також самостійно зайняті особи, члени виробничих кооперативів, помічники із членів сім'ї, а також військові, включаючи військових строкової служби. (Коли говоримо про виконання деякої роботи, вважаємо, що вона триває не менш як 1 год.)

Безробітне населення становлять усі особи у віці економічної активності, котрі протягом періоду обстеження одночасно відповідають таким критеріям: а) не мають роботи, б) готові приступити до роботи, в) активно шукають роботу.

У часовому аспекті зайнятість характеризується тривалістю робочого часу *зайнятого населення*. Із цього погляду все *зайняте населення* поділяється на *зайняте і не повністю зайняте*.

До *зайнятого населення* в цьому розумінні належать особи, які протягом періоду обстеження фактично виконували будь-які види робіт, тривалість яких не менша за поріг, установлений для робочого часу. На це визначення накладається додаткова умова: якщо особи, про яких ідеється, не бажали працю-

вати додаткову кількість годин (не шукали додаткової роботи, а також були не готові або не могли приступити до додаткової роботи).

До *не повністю зайнятого населення* (згідно з тривалістю виконуваної роботи) відносять усіх зайнятих осіб, що протягом періоду обстеження відповідали таким критеріям:

- бажали працювати додаткову кількість годин і водночас вдавалися до пошуку додаткової роботи;
- були готові працювати додаткову кількість годин, коли мали змогу виконувати додаткову роботу;
- відпрацювали на всіх видах робіт годин менше за нормативний поріг, установлений для робочого часу.

У разі неповної (часткової) зайнятості частина зайнятого населення виконує роботу протягом неповного робочого дня або неповного робочого тижня, тобто працює менш як нормальній робочий час, установлений для даного виду діяльності.

Розрізняють дві форми неповної зайнятості: *видиму* і *невидиму*. Ознакою *видимої неповної зайнятості* є недостатній за часом роботи обсяг зайнятості. Вона, у свою чергу, поділяється на *добровільну* і *вимушенну неповну зайнятість*. Коли йдеться про *добровільну видиму неповну зайнятість*, під час приймання на роботу заздалегідь обумовлюється робота протягом неповного робочого дня або робочого тижня. Така зайнятість, як правило, пошиrena у країнах із високим рівнем економічного розвитку, де сучасне обладнання й технологічні процеси дозволяють за неповної зайнятості одержувати дохід, достатній для забезпечення гідного рівня життя. У разі *вимушеної видимої неповної зайнятості* працівники трудяться менше за призначений час не зі своєї волі, а за рішенням адміністрації підприємства (переведення на скорочений режим роботи, надання відпусток без збереження або з частковим збереженням заробітної плати). *Невидима неповна зайнятість* характеризується недостатнім використанням кваліфікації працівників, що призводить до низької продуктивності праці і низьких доходів.

До *економічно неактивного населення* (населення поза робочою силою) належать усі особи, незалежно від їхнього віку (включаючи осіб, які молодші за вік економічної активності), котрі на момент обстеження не могли бути віднесені до економічно активного населення. До складу цієї категорії населення включаються: учні та студенти, які не охоплені жодною діяльністю, крім навчання, і не шукають роботу; пенсіонери й інваліди, котрі одержують пенсії і не здійснюють ніякої діяльності; особи які ведуть домашнє господарство, виховують дітей, доглядають за хворими і т. ін.; особи, які припинили пошук роботи (втратили надію знайти роботу); інші особи, котрі не мають необхідності у працевлаштуванні, а також ті, які шукають роботу, але не готові приступити до неї найближчим часом.

В Україні зміст понять «зайняте населення» і «безробітні» дещо відрізняється від установленого міжнародними стандартами. Згідно із Законом України «Про зайнятість населення» до зайнятого населення належать громадяни, які проживають на території держави на законних підставах і відповідають таким характеристикам:

- працюють за наймом на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, в установах і організаціях, незалежно від форм власності, у міжнародних та іноземних організаціях в Україні і за кордоном;
- самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, творчою діяльністю, члени кооперативів, фермери та члени їхніх сімей, які беруть участь у виробництві;
- обрані, призначенні або затверджені на оплачувану посаду в органах державної влади, управління та громадських об'єднаннях;
- проходять службу у Збройних силах України, Службі безпеки України, Прикордонних військах України, військах внутрішньої та конвойної охорони і Цивільної оборони України, органах внутрішніх справ України, інших військових формуваннях;
- проходять професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації з відливом від виробництва; навчаються в деннох загальноосвітніх школах і вищих навчальних закладах, перебувають на альтернативній

(невійськовій) службі;

- працюючі громадяни інших країн, які тимчасово перебувають в Україні і виконують функції, не пов'язані із забезпеченням діяльності посольств і місій.

Безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають прибутку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до підходящої роботи. Згідно з чинним законодавством України не можуть бути визнані безробітними такі громадяни:

- віком до 16 років, за винятком тих, які працювали і були звільнені у зв'язку зі змінами в організації виробництва та праці, реорганізацією, перепрофілюванням і ліквідацією підприємства, установи чи організації або скороченням чисельності (штату);
- які вперше шукають роботу і не мають професії (спеціальності), у тому числі випускники загальноосвітніх шкіл, у разі відмови їх від проходження професійної підготовки або від оплачуваної роботи, включаючи роботу тимчасового характеру, яка не потребує професійної підготовки;
- які відмовились від двох пропозицій підходящої роботи з моменту реєстрації їх у службі зайнятості як осіб, котрі шукають роботу;
- які мають право на пенсію відповідно до законодавства України.

8.2. Показники економічної активності та зайнятості населення.

Ситуація на ринку праці оцінюється за допомогою абсолютних показників, що вимірюються чисельністю різних категорій учасників ринку, і за допомогою відносних показників, що визначаються як питомі ваги окремих категорій робочої сили у певній чисельності населення. Відносні показники дають можливість виконувати порівняльний аналіз і вивчати розвиток процесів на ринку праці в динаміці.

Економічна активність населення характеризується рівнем економічної активності (K_{ea}), що визначається як відношення чисельності економічно активного населення (S_{ea}) до чисельності всього населення. У певних цілях аналогічний показник

може бути розрахований не до всього населення, а до населення у віці економічної активності. У останньому випадку він характеризує рівень економічної активності робочої сили. Зайнятість і безробіття населення характеризуються чисельністю зайнятих і безробітних. *Відносними показниками зайнятості і безробіття є рівень зайнятості і рівень безробіття.*

Рівень зайнятості економічно активного населення K_3 визначається як відношення чисельності зайнятого населення S_3 до чисельності економічно активного населення S_{ea} :

Рівень безробіття економічно активного населення K_6 визначається відношенням чисельності безробітних S_b до чисельності економічно активного населення S_{ea} :

На практиці застосовується ще один показник рівня безробіття — *рівень зареєстрованого безробіття*. В Україні він розраховується як відношення кількості безробітних громадян, що перебувають на обліку на початок відповідного року в державній службі зайнятості, до чисельності працездатного населення у працездатному віці.

Зайнятість і безробіття - дві взаємодоповнюючі характеристики складових частин робочої сили, рівновагу між якими встановлюється на ринку праці. Статистика зайнятості та безробіття вирішує такі основні завдання: збір та аналіз даних про чисельність і склад зайнятих і безробітних як двох частин робочої сили; оцінка рівня зайнятості та визначення тенденції його зміни; виявлення взаємозв'язку між зайнятістю, одержуваним доходом, змістом праці та іншими факторами його мотивації. Вирішення цих завдань необхідно для розробки програм зайнятості. Джерелами даних є поточна звітність служб зайнятості та матеріали регулярних вибіркових обстежень населення з питань зайнятості. Статистика зайнятості використовує міжнародні класифікації складу робочої сили і економічної активності населення.

Економічно активне населення (робоча сила) - це частина населення, забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів і послуг. На початок 1998 р. чисельність економічно активного населення в Росії склав 71,4

млн чол. Рівень економічної активності населення вимірюється питомою вагою чисельності економічно активного населення в загальній чисельності населення. В Україні на 1.01.08 р. цей показник мав значення 48,7%.

Чисельність економічно активного населення включає зайнятих і безробітних. До зайнятих в економіці відносяться особи обох статей у віці 16 років і старше, а також особи молодших віков, що у розглянутий період:

- а) виконували роботу за наймом за винагороду;
- б) тимчасово відсутні на роботі через хворобу, відпустки, навчання поза робочим місцем, страйки та інших подібних причин;
- в) виконували роботу без оплати на сімейному підприємстві.

До безробітних належать особи 16 років і старше, що у розглянутий період одночасно: а) не мали роботи (прибуткового заняття), б) займалися пошуком роботи або робили кроки до організації власної справи; в) були готові приступити до роботи. У складі безробітних окремо виділяються особи, зареєстровані у Федеральній службі зайнятості. Рівень безробіття вимірюється питомою вагою чисельності безробітних у чисельності економічно активного населення.

Тривалість безробіття - проміжок часу, протягом якого особа шукає роботу (з моменту початку пошуку роботи і до моменту працевлаштування або до розглянутого періоду), використовуючи при цьому будь-які способи. Росія відрізняється від країн з розвиненою ринковою економікою високою питомою вагою безробітних з тривалістю безробіття понад рік і низькою питомою вагою безробітних з тривалістю безробіття менше одного місяця. Склад безробітних в Україні відрізняється високим рівнем професійної освіти.

Неповна видима зайнятість визначається кількістю осіб найманої праці, змушених працювати (з ініціативи адміністрації, роботодавця, а також через відсутність робочих місць з повною зайнятістю на ринку робочої сили) менше встановленої законом нормальної тривалості робочого часу в розглянутий період часу. Це особи, вимушено працюють "з неповним робочим тижнем" або "з неповним робочим днем". При цьому працівники шукають додаткову роботу

або готові працювати додатково. На початок 2008 р. в Україні налічувалося 41 тисяч осіб, вимушено працюють в режимі неповного робочого тижня або перебувають в адміністративних відпустках.

Для вироблення й здійснення ефективної соціальної політики у сфері зайнятості не достатньо мати загальну інформацію про чисельність і рівні економічно активного населення, зайнятих і безробітних.

З метою всебічного аналізу становища на ринку праці зайнятість вивчається як у цілому за всім населенням, так і за окремими секторами економіки та видами економічної діяльності, статевими та віковими групами, рівнем освіти, соціальним статусом, статусом у зайнятості, професійною приналежністю тощо. Аналіз проводиться по країні в цілому і за регіонами.

Вивчаючи зайнятість за секторами економіки, слід особливо виокремлювати зайнятість у неформальному секторі. У січні 1993 року XV Міжнародна конференція статистиків праці прийняла Резолюцію щодо статистики зайнятості в неформальному секторі. Згідно з цією Резолюцією неформальним сектором вважається сукупність одиниць (суб'єктів) економічної діяльності, які, за визначенням і класифікацією Системи національних рахунків, утворюють частину сектору домашніх господарств. У межах цього сектору неформальний сектор економіки складається:

- a) з неформальних підприємств, що не залучають найманої праці,
- б) з підприємств неформальних роботодавців.

Неформальний сектор економіки характеризується звичайно низьким рівнем організації, низькою капіталомісткістю, невеликими розмірами. Трудові відносини в таких підприємствах, якщо вони там існують, ґрунтуються переважно на залученні випадкових працівників, родичів і знайомих, а не на договірних засадах, які надають формальні гарантії захисту зайнятості. Підприємницька діяльність у неформальному секторі здійснюється окремими особами самостійно або за допомогою членів сім'ї, які їм допомагають. Можливе також залучення одного чи кількох оплачуваних працівників. Діяльність підприємств неформального сектору здійснюється, як правило, у статистично не

візуальних місцях: невеликих цехах, будинках, на відкритій місцевості. Ці підприємства практично не мають доступу до організованих ринків, кредитних установ, сучасних технологій, професійного навчання та державних служб.

Неформальний сектор визначається незалежно від характеру робочих місць, де відбувається виробнича діяльність, розміру використовуваних основних фондів, тривалості функціонування підприємства, а також від того, чи є для власника підприємства ця діяльність основною або додатковою. Прикладами зайнятості в неформальному секторі є вулична торгівля, пошиття одягу, чищення взуття, окрім види ремонту автомобілів і т. ін. Єдиними джерелами інформації про зайнятість населення в неформальному секторі є обстеження населення з проблем занятості.

Населення, зайняте в неформальному секторі, складається з усіх осіб, які протягом періоду обстеження були зайняті щонайменше в одній з виробничих одиниць неформального сектору, незалежно від їхнього статусу зайнятості і від того, чи була дана робота для них основною або додатковою.

Без обліку зайнятості в неформальному секторі неможливо дістати повну й об'єктивну інформацію про зайнятість населення та про масштаби безробіття в секторах і галузях економіки

Вивчення зайнятості за видами економічної діяльності ґрунтуються на використанні національного статистичного Класифікатора видів економічної діяльності (КВЕД), розробленого на принципах методології стандартних міжнародних класифікацій. Усі види економічної діяльності, відповідно до КВЕД, поділяються на 17 секцій (табл. 8.1), 31 підсекцію, 60 розділів, 222 групи, 503 класи і 727 підкласів.

Таблиця 8.1

Секції класифікатора видів економічної діяльності

	Назва
	Сільське господарство, полювання і лісове
	Рибне господарство

	Видобувна промисловість
	Обробна промисловість
	Виробництво електроенергії газу і води
	Будівництво
	Оптова і роздрібна торгівля, торгівля
	Готелі і ресторани
	Транспорт
	Фінансова діяльність
	Операції з нерухомістю, орендою і послуги
	Державне управління
	Освіта
	Назва
	Охорона здоров'я і соціальна допомога
	Колективні, суспільні й особисті послуги
	Послуги домашньої обслуги
	Екстериторіальна діяльність

Поділ економічно активного населення за статусом у зайнятості здійснюється на основі відповідної класифікації. Міжнародна класифікація статусу в зайнятості (МКСЗ-93) визначає такі 6 категорій зайнятого населення:

- наймані працівники;
- роботодавці;
- члени виробничих кооперативів;
- особи, які працюють за свій рахунок;
- члени сім'ї, які допомагають;
- працівники, які не класифікуються за статусом.

Найманий працівник — це особа найманої праці, яка уклала трудовий договір (контракт) із керівником підприємства або усну угоду з окремою особою про умови трудової діяльності і розміри оплати праці.

Роботодавець — особа, яка управляє своїм власним приватним (сімейним) підприємством або працює самостійно, але постійно використовуючи працю найманих робітників.

Член виробничого кооперативу — особа, яка працює на даному підприємстві і є його співвласником.

Особа, яка працює за власний рахунок, — це особа, яка здійснює самостійну діяльність, що приносить дохід, не використовуючи при цьому найманої праці.

Член сім'ї, що допомагає, — це член сім'ї, який працює без оплати на приватному сімейному підприємстві, що ним володіє родич.

Працівник, який не класифікується за статусом, — особа, котра здійснює економічну діяльність, яка не може бути віднесена ні до однієї з категорій статусу в занятості.

Склад за професійною приналежністю вивчається поділом економічно активного населення за професіями на підставі Класифікатора професій (КП), розробленого з урахуванням Міжнародної стандартної класифікації занять (МСКЗ-88). В основу розробки і створення цих класифікаторів покладено два принципи: вид виконуваної роботи і кваліфікація, яка необхідна для її виконання. За професійною приналежністю (становищем у занятті) серед економічно активного населення виокремлюють такі основні групи:

- законодавці, старші посадові особи і керівники;
- спеціалісти-професіонали;
- спеціалісти і допоміжний персонал;
- конторські службовці;
- працівники сфери послуг і торговельних підприємств;
- кваліфіковані працівники сільського господарства, рибного господарства і рибної промисловості, родинних професій;
- кваліфіковані працівники промисловості та родинних професій;
- оператори та складальники промислового устаткування і машин;
- некваліфіковані працівники;
- військові сили.

Статус у занятості і становище в занятті визначаються для всього економічно активного населення, тобто як для зайнятого, так і для безробітного. Для безробітних осіб, які раніше мали роботу, статус у занятості визначається за їхньою попередньою зайнятістю.

Розглянуті класифікації за видами економічної діяльності, статусом в зайнятості і професійною приналежністю використовують у поєднанні з класифікаціями за статтю, віком, рівнем освіти, місцевістю проживання та ін.

Статистика вивчає зайнятість населення і безробіття як за станом на певний період часу, так і в динаміці, використовуючи при цьому весь арсенал статистичних методів і показників, що характеризують динаміку соціальних явищ.

Контрольні питання

1. Які існують джерела інформації про економічну активність населення, його зайнятість та безробіття?
2. Показники економічної активності, зайнятості та безробіття.
3. Порівняйте основні класифікації складу зайнятості і безробіття населення.
4. Розгляньте систему показників, що характеризують умови праці.

Тем№ 9 «Статистика безробіття, умов праці і трудових конфліктів». (2 години)

Цільова настанова: метою лекції є ознайомлення з поняттям безробіття та його основних видів, основних показників безробіття та соціально-економічних наслідків існування такого явища в суспільстві.

• **Ключові слова:** безробіття, структурне безробіття, кон'юнктурне (циклічне) безробіття, класичне безробіття, або безробіття, зумовлене високим рівнем заробітної плати, сезонне безробіття, технологічне безробіття, фрикційне безробіття, умови праці, трудові конфлікти, страйк, локаут.

План

9.1 Статистичний аналіз безробіття.

9.2. Статистичний аналіз умов праці і трудових конфліктів.

9.1. Статистичний аналіз безробіття. Основним джерелом інформації про безробіття є регулярні (із 1999 року — щоквартальні) вибіркові обстеження економічної активності населення. Поточний облік безробітних та осіб, які шукають роботу, ведуть державні служби зайнятості.

Для правильного оцінювання ситуації на ринку праці недостатньо мати інформацію про рівні зайнятості і безробіття, необхідний глибокий аналіз складу безробітних, причин, що впливають на зростання безробіття, тривалість безробіття та пошуку роботи і т. ін.

Статистика вивчає чисельність і структуру осіб, які звернулися до служби зайнятості по допомогу у працевлаштуванні за такими категоріями: особи працездатного віку, не зайняті трудовою діяльністю; учні; пенсіонери; особи працездатного віку, які зайняті трудовою діяльністю, але бажають змінити місце роботи.

Як відомо, для будь – якої роботи потрібний стимул. Він може бути позитивним і негативним. Позитивним стимулом називається розрахунок на

матеріальну чи моральну винагороду. Негативні стимули можна умовно підрозділити на прямі і більш “витончені”, непрямі. До прямих негативних стимулів відносяться, наприклад, загроза голодування, фізична розправа і т.д. Усі частіше тепер використовується непрямий примус: працюй як чи здумаєшся як зумієш, але якщо з'явиться людина, здатний працювати краще, ти уступиш йому своє місце і підеш в чергу чи за допомогою по безробіттю. Цей негативний непрямий стимул діє безвідмовно. Негативні непрямі стимули особливо ефективні, коли сформований і достатнє розвитий ринок праці.

Взагалі, проблема безробіття характерна ринковій економіці. Якщо в середині XIX століття західні ідеологи пояснювали наявність безробітних “поганим поводженням” самих робітників, то в нових умовах вони заговорили про “недосконалості” і цим пояснювали виникнення й існування “надлишкового” населення. Так з’явилася теорія “фрикційного” безробіття, де “фрикції” (у перекладі – тертя, неполадки). Виникнення й існування такого безробіття розуміється як невідповідністю між потребами, що змінилися, у робочій силі і сформованим її розподілом по окремих галузях і районам, а також недостатню мобільність робітників.

Крім неї розвивалася теорія “добровільного” безробіття, відповідно до якої в безробітті ніби-то винні самі робітники, тому що вони вимагають підвищення заробітної плати і не хочуть працювати за плату, що відповідає граничної продуктивності. Разом з цим історія даної проблеми показує, що люди добровільно позбавляють себе заробітку і безробітні виникають і існують тільки через “неполадки” на ринку.

Добровільне безробіття викликане тим, що в будь-якому суспільстві існують прошарок людей, що по своєму психічному чи з інших причин не хочуть працювати. Також вона виникає в тих випадках, коли працівник звільняється за власним бажанням, якщо він незадоволений рівнем оплати його праці, умовами роботи, або іншими обставинами.

Вивчаючи проблему безробіття, можна дійти до висновку що: *фрикційне і структурне безробіття – явища нормальні і не представляють загрози для роз-*

витку країни. Більш того, без них розвиток просто неможливий. Адже якщо всі працівники зайняті, то, як створювати нові фірми чи розширювати виробництво товарів, що користаються на ринку підвищеним попитом, крім того, наявність безробіття змушує людей побоюватися втрати свого робочого місця і спонукує їх трудитися більш продуктивно і якісно. З цих позицій безробіття цілком можна назвати стимулом до кращої роботи. От чому під повною зайнятістю в більшості розвитих країн світу розуміють відсутність циклічного безробіття при існуванні безробіття фрикційного або структурного. Тобто коли безробіття в країні відповідають своїй природній нормі.

Дляожної країни природна норма безробіття складається по-своєму, і єдиного виміру для неї не існує. Наприклад, у середині 70-х років американські економісти вважали, що для їхньої країни ця норма складає порядку 4%.

Сьогодні цей рівень піднявся до 5-6%, що пов'язано зі зміною демографічного складу робочої сили й інституціональних змін.

Не зайнятих у суспільному виробництві і не прагнучих одержати роботу осіб не враховують при визначенні чисельності робочої сили (тобто враховуються тільки економічно активне населення). Багато людей з цієї категорії можуть трудитися, але не роблять цього в силу тих чи інших причин. Це студенти дінних відділень, пенсіонери, домогосподарки. Автоматично виключаються з категорії економічно активного населення діти у віці до 16 років і ув'язнені, що відбувають покарання у в'язниці.

Особливу категорію представляють *військовослужбовці*. Число осіб, що проходять дійсну військову службу, входить у величину сукупної робочої сили, а при визначенні чисельності робочої сили, зайнятої в цивільному секторі економіки, ця категорія економічно активного населення не враховується. Що позначається в розрахунку загальної норми безробіття і норми безробіття для цивільного сектора. Проте, методологія Міжнародної організації праці не може перебороти деяких неточностей, зв'язаних з виміром рівня безробіття, у зв'язку з чим офіційне визначення норми безробіття можна критикувати як за змен-

шення числа безробітних, так і за його перебільшення. Також поняттями "непрацюючий" і "нездатний знайти роботу" теж мають різні значення.

За такої обстановці з'являється теорія, що пояснює безробіття недоліком сукупного попиту на товари і послуги. Її автор Джон Мейранд Кейнс показав, що крім "добровільного" і "фрикційного" безробіття існує "недобровільне" чи "змушене".

Незайнятість визначеної частини населення є результатом дії об'єктивних процесів:

- нерівномірного розвитку виробничих сил;
- суперечливого характеру НТП;
- темпів модернізації виробництва.

Кейнс стверджував, що 3-4% населення залишаються без роботи в силу суперечливого характеру економіки, її структурної перебудови, відновлення технологій.

За законом України "Про зайнятість населення" від 1 березня 2001 р. «безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку або інших передбачених чинним законодавством доходів, через відсутність підходящеї роботи, зареєстровані в державній службі зайнятості, дійсно шукають роботу та здатні приступити до праці».

Відповідно до визначення міжнародних організацій – Міжнародної організації праці (МАРНОТРАТ) і Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), безробітні – це люди, що не мають роботи, хто готовий приступити до роботи і шукає роботу протягом останніх чотирьох тижнів.

Так, наприклад, у США безробітними, вважаються цивільні особи, що:

- не мали зайнятості протягом тижня;
- які почали шукати роботу протягом попередніх 4-х тижнів (звертаючись безпосередньо до наймача, за послугами державної служби зайнятості чи за допомогою до друзів);

- особи, тимчасово звільнені чи особи, найняті на нову роботу, що
- повинні приступити до роботи протягом 30 днів.

У Японії безробітним вважається той, хто не працював протягом тижня, у Великобританії – хто не має роботи протягом тижня і шукає роботу протягом цього ж строку. Органами працевлаштування і статистикою розвитих капіталістичних країн не розглядаються як безробітні особи, що проживають у важких районах, де немає і не передбачається вільних робочих місць. Якщо навіть люди, що проживають у цих районах, і починали пошуки роботи, вони швидко розчаровуються. По-різному в країнах відносяться до таких категорій населення, вперше шукають роботу і повертаються на роботу після тривалої перерви. До першої групи відноситься насамперед молодь, до другої – жінки, що залишили роботу в зв'язку з народженням і вихованням малолітніх дітей. Основний же масив безробітних – це особи, звільнені з підприємств і роботи, що мають стаж. В цю категорію в основному входять працівники, що втратили роботу внаслідок структурних змін в економіці і виробництві, закриття підприємств і установ, модернізації виробництва, переходу на нові види продукції і т.д. Серед них люди різних кваліфікацій і професій, готові працювати по своїй спеціальності на інших підприємствах, пройти перепідготовку і підвищити свою кваліфікацію.

Безробіття може існувати в різноманітних формах. Основними є:

1. фрикційне – тимчасова добровільна незайнятість, пов'язана з переходом з однієї роботи на іншу. Вона виникає через недосконалість у технічному функціонуванні ринку праці, відсутність інформації про наявність робочих місць, прагнення громадян краще застосувати свої здібності і носить коротко-строковий характер;

2. структурне – вид вимушеної безробіття, викликаного структурною перебудовою економіки, ліквідацією застарілих галузей, що змінює, у свою чергу, структуру загального попиту на робочу силу в професійному чи регіональному розрізі;

3. циклічне – безробіття, викликане спадом виробництва. Коли сукупний попит на товари і послуги зменшується, а безробіття росте;

4. приховане – зайва кількість працівників, зайнятих у виробництві, хоча виробничий процес вимагає меншого числа працюючих;

5. конверсійне – безробіття, яке пов'язане зі скороченням чисельності армії і зайнятих у галузях АПК;

6. молодіжне безробіття;

7. залишкове – безробіття, викликане обмеженням працюючих за станом здоров'я, за віком, більш низькою продуктивністю, мобільністю, відсутністю прагнення до підвищення кваліфікації у літніх людей.

Крім того, існують сезонне, технологічне, регіональне, застійне та інші види безробіття.

Історія переконливо показує, що масове безробіття приведе до швидких, а іноді і дуже швидких соціальних і політичних змін (згадаємо хоча б прихід Гітлера до влади). Тому держави намагаються знижувати рівень безробіття, щоб убезпечити себе і суспільство від соціальних вибухів і потрясінь.

Проблеми безробіття породжуються такими передумовами:

По-перше, людина – економічний ресурс особливого типу. Загублений робочий час не відновлюваний, і той обсяг благ, що не був сьогодні зроблений через безробіття, вже не можна компенсувати в майбутньому.

По-друге, навіть якщо людина не працює вона не може перестати споживати і їй все рівно потрібно годувати свою родину. Тому суспільство змушене шукати кошту для порятунку безробітних від голодної смерті. Але кошти, що направляються на це, не стають винагородою за виробництво нових благ, а виходять, тобто не ведуть до подальшого росту добробуту всіх громадян країни.

По-третє, зростання безробіття скорочує попит на товари на внутрішньому ринку. Люди, що не одержують зарплату, змушені задовольнятися лише самим мінімумом засобів існування. В результаті збут товарів зменшується на внутрішньому ринку країни («ринок стискується»). Тим самим

підйом безробіття загострює економічні проблеми країни і слугує поштовхом для подальшого скорочення зайнятості.

По-четверте, безробіття загострює політичну ситуацію в країні. Причиною тому зростаюче озлоблення людей, що позбавилася можливості гідно жити.

У західній економічній літературі причини безробіття досліджуються переважно на основі чисто економічного підходу. При цьому безробіття розглядається як макроекономічна проблема недостатньо повного використання сукупної робочої сили. Часто причини безробіття розуміються незбалансованістю ринку чи праці несприятливими змінами на цьому ринку.

Найбільш відомою теорією, що пояснює причини безробіття, є теорія Дж.М.Кейнса, що змінила в середині 30-х років теорію класиків – економістів (А.Сміт, А.Маршалл), що пояснюють причину безробіття високим рівнем заробітної плати.

По Кейнсу, безробіття є зворотна функція сукупного попиту. “Обсяг зайнятості, - писав Кейнс, - зовсім певним чином зв’язаний з обсягом ефективного попиту”. Недостатній обсяг ефективного попиту обумовлює млявість інвестиційного процесу і, отже, неможливість забезпечення зайнятості, що веде до росту безробіття. Вихід з цієї ситуації Кейнс бачив у підвищенні ролі держави у формуванні сукупного попиту за рахунок збільшення державних витрат, насамперед – на інвестиційні товари. Так, наприклад, Ф.Хайек вважав, що безробіття “є прямий результат короткозорої політики повної зайнятості, що проводили протягом останніх двадцяти п’яти років”. Зріст державних витрат, по думки Ф.Хайека, неминуче веде до інфляції, що, досягає критичної оцінки, сама стає причиною безробіття. Вихід з цього замкнутого кола один – припинити інфляційну політику повної зайнятості. Звичайно, на першому етапі це приведе до різкого стрибка безробіття, але саме це, по ідеї Хайека, дасть можливість виявити всі пороки в розміщенні праці, розробити і здійснити не інфляційними методами програму забезпечення високого і стабільного рівня зайнятості.

Монетаристи на чолі з М. Фридменом висунули концепцію “природного” безробіття. До якої вони відносять так називане фрикційне безробіття. Фрикційне безробіття охоплює працівників, що змінюють по тим чи іншим причинам місце роботи, наприклад, у пошуках більш високого заробітку чи роботи з більшою престижністю, більш сприятливими умовами праці, чи мігруючих у зв’язку з необхідністю зміни місця проживання. До природного безробіття відносять також структурними, викликаними змінами в структурі суспільного виробництва під впливом науково – технічного прогресу й удосконалювання організації виробничих процесів. Цей тип безробіття також є тимчасовим (хоча і більш тривалим, чим фрикційне безробіття), тому що зникнення одних виробництв (галузей) супроводжується бурхливим зростанням інших. Проблема лише в тім, наскільки швидко безробітні зможуть пристосуватися до умов, що змінилися, на ринку праці.

Таким чином, західні економісти визнають, що безробіття – невід’ємний атрибут ринкової системи господарства, воно неминуче, а у своєму “природному” варіанті навіть корисна для забезпечення необхідної гнучкості ринку праці. Усі наявні погляди на причини безробіття можна згрупувати в такий спосіб. По-перше, причиною безробіття може стати відносно надлишкове населення, “зайве” у порівнянні з досягнутим рівнем національного виробництва. Цей фактор безробіття особливо сильно позначається в країнах, що розвиваються. По – друге, безробіття може бути результатом змін у структурі економіки, у тому числі – у технології (структурне безробіття). Це безробіття є тимчасовий, тому що на зміну старим галузям і виробництвам (технологіям) приходять нові. По-третє, безробіття може тимчасово збільшитися через природні бажання людей знайти роботу “по душі” і з кращими умовами праці й оплати (фрикційне безробіття). По – четверте, особливо сильне збільшення рівня безробіття відбувається в результаті циклічного спаду в економіці (циклічне безробіття). Цей вид безробіття є найбільш небезпечним, тому що виникає замкнute коло: падіння виробництва – безробіття – зменшення загального рівня доходів – зниження сукупного попиту – падіння виробництва – безробіття і т.д. По –

п'яте, у деяких випадках генератором безробіття може стати активне втручання держави і профспілок у відносини між найманим робітником і роботодавцем, що приводить до ринкової негнучкості заробітної плати і змушує підприємців вирішувати проблему досягнення максимального прибутку шляхом скорочення зайнятості.

Усі ці причини безробіття являють собою скоріше фактори, що впливають на розмір і динаміку безробіття. Основними джерелами безробіття є не ринкові пропорції умови, що складаються на ринку праці тому що ринок праці лише відображає існуючі в даний момент пропорції між попитом та пропозицією робочої сили, але особистої участі в їхньому формуванні не приймає. Ці пропорції залежать від процесів, що знаходяться за межами ринку праці. Ринок лише виявляє їх, виявляє безробіття, робить її видимою для суспільства.

Інформація служб зайнятості та матеріали обстеження населення з питань економічної активності дають можливість скласти соціальний портрет безробітного населення: поділ його за статтю, віком, рівнем освіти, причинами звільнення, родинним станом, професіями, спеціальностями тощо. Вивчення якісного складу безробітних необхідне для розроблення ефективної політики зайнятості.

Наприклад, дані свідчать про те, що основними причинами безробіття в Україні є такі:

- а) реорганізація або ліквідація діючих виробництв і пов'язане з цими процесами скорочення штатів (38,8 %);
- б) звільнення за власним бажанням (26,2 %), за котрим нерідко приходиться не лише незадоволеність змістом і умовами праці, її оплатою, а й зміни у виробництві;
- в) складності з працевлаштуванням молоді, яка закінчила навчання в школі, середніх і вищих навчальних закладах (17,5 %).

Залежно від причин виникнення розрізняють такі види безробіття:

- *структурне безробіття* — зумовлене структурними змінами в економіці,

що ведуть до зміни структури загального попиту на робочу силу. Для структурного безробіття характерна наявність безробітних з одночасним існуванням вільних робочих місць (через професійну та регіональну невідповідність безробітних). Зниження цього виду безробіття можливе за рахунок професійної перепідготовки і посилення міграційних процесів;

- *кон'юнктурне (циклічне) безробіття* — спричинене кон'юнктурними коливаннями в економіці; у періоди спаду активності в економіці воно зростає, у періоди підвищення активності — знижується;
- *класичне безробіття, або безробіття, зумовлене високим рівнем заробітної плати* — викликане звільненням частини робочої сили без зниження обсягів виробництва з метою підвищення заробітної плати робітникам, які залишаються;
- *сезонне безробіття* — пов'язане із зайнятістю на окремих видах робіт лише в певні періоди часу (наприклад, рослинництво в сільському господарстві, полювання, рибальство);
- *технологічне безробіття* — наслідок процесів автоматизації виробництва і впровадження нових технологій, що дозволяють зменшити кількість зайнятих у виробництві;
- *фрикційне безробіття* — пов'язане з переходом робітників з однієї роботи на іншу в добровільному порядку або звільненням з ініціативи адміністрації з причин, які не стосуються змін на виробництві або пошуку роботи вперше. Багато економістів вважають, що існування певного рівня фрикційного безробіття є неминучим і навіть, якоюсь мірою, бажаним фактом.

Структурні зміни в економіці, за неоднакових можливостей регіонів щодо надання допомоги населенню у працевлаштуванні призводять до значної диференціації регіонів за рівнем безробіття.

Вивчення структур безробітного населення за статтю, віком, рівнем освіти в міській та сільській місцевості дозволяє цілеспрямовано планувати соціальну політику у сфері зайнятості.

Для оцінювання впливу безробіття на соціальне самопочуття населення і прогнозування зайнятості і безробіття необхідна інформація про тривалість безробіття.

Тривалість безробіття визначається тривалістю періоду, протягом якого людина, будучи безробітною, шукає роботу. Під час обстежень розрізняють два види тривалості безробіття: тривалість завершеного (закінченого) безробіття, що вимірюється витратами часу на пошук роботи (з початку пошуку роботи до працевлаштування), і тривалість незавершеного безробіття — оцінюється часом із початку пошуку роботи до моменту опитування (фіксації) безробіття.

Висока частка осіб зі статусом безробітних понад 3 місяці (88,6 %) свідчить про те, що безробіття в Україні набуло хронічного характеру і створює соціальну напруженість у суспільстві.

Тривале безробіття призводить до того, що певна частина економічно активного населення втрачає надію знайти роботу і стає економічно неактивною. У разі хронічного безробіття чисельність населення, яке вже не сподівається стати зайнятим, зростає, через що скорочується ринок робочої сили та посилюється соціальна напруженість у суспільстві.

8.2. Статистичний аналіз умов праці і трудових конфліктів. Умови праці великою мірою визначають умови життя населення, оскільки трудова діяльність становить значну частину часу кожної людини. Від умов праці багато в чому залежить її ефективність, а також здоров'я працюючих і задоволеність їх своєю трудовою діяльністю.

Система показників умов праці охоплює:

- показники тривалості робочого часу;
- показники регулярності і тривалості оплачуваних відпусток;
- показники змісту та охорони праці;
- показники професійної захворюваності й професійного травматизму;
- показники оплати праці;
- показники трудових конфліктів.

Тривалість робочого часу вимірюється середньою фактичною тривалістю робочого дня. Відношення фактичної тривалості робочого часу до нормативного її значення, визначеного чинним законодавством, називається коефіцієнтом використання робочого часу. Переширення встановлених норм тривалості роботи знижує рівень життя населення, оскільки скорочує вільний час і негативно позначається на стані здоров'я.

Умови праці значною мірою визначають її ефективність, здоров'я працівника, рівень його задоволення своєю трудовою діяльністю, а відтак і умовами свого життя в цілому.

Система показників умов праці складається з таких основних груп:

- показники тривалості робочого часу;
- показники регулярності й тривалості оплачуваних відпусток;
- показники змісту та охорони праці;
- показники професійної захворюваності й професійного травматизму;
- показники оплати праці;
- показники трудових конфліктів.

Тривалість робочого часу вимірюється середньою фактичною тривалістю робочого дня. Коефіцієнт використання робочого часу являє собою відношення фактичної тривалості робочого часу до її нормативного значення, встановленого чинним законодавством.

Зміст праці визначається її функціями та засобами їх здійснення. У свою чергу, умови праці характеризуються двома підгрупами показників:

- показники, що характеризують поширеність несприятливих умов праці;
- показники, які оцінюють наслідки впливу несприятливих умов праці на здоров'я працюючих.

Основними показниками, що характеризують несприятливість умов праці, є:

- питома вага працюючих в умовах, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам;
- частка робітників, зайнятих тяжкою фізичною працею;
- питома вага робітників, працюючих у несприятливих умовах праці;
- питома вага робітників, які працюють на устаткуванні, що не відповідає вимогам безпеки.

Окрему групу показників, які характеризують зміст, умови та організацію праці, становлять ті, що характеризують професійні захворювання і виробничий травматизм:

- кількість захворювань, які сталися в результаті виконання професійних обов'язків або внаслідок впливу несприятливих умов праці;
- число нещасних випадків на виробництві, в тому числі зі смертельними наслідками;
- загальна кількість днів непрацездатності через виробничий травматизм.

Крім абсолютних показників виробничого травматизму, розраховуються також відповідні відносні показники. Методика їх обчислення детально викладена в підручнику

З економічною діяльністю тісно пов'язано таке явище, як трудовий конфлікт, тобто ситуація, коли між працівниками та роботодавцями виникає суперечність з окремого питання або групи питань. Трудові конфлікти характеризуються такими показниками:

- час і причини виникнення;
- тривалість конфлікту у днях і втрати робочого часу в людино-днях та людино-годинах;
- збитки, які стали наслідком конфлікту;
- чисельність робітників, котрі беруть участь у трудових конфліктах;
- кількість підприємств та організацій — учасників трудового конфлікту.

Статистичне вивчення умов праці є складовою більш загальної проблеми — соціально-економічної захищеності населення. Держкомстатом України з Міжнародною організацією праці в межах технічного проекту «Розробка соціально-економічних індикаторів в Україні» було проведено два обстеження. У процесі досліджень відстежувалися сім основних форм соціальної захищеності:

- можливість працевлаштування;
- стабільна та вільна зайнятість;
- самостійність на роботі;
- відновлення професійних навичок;
- безпечні умови праці;
- представництво у професійних організаціях і об'єднаннях різного типу;
- отримання певного мінімального доходу.

Надання працівникам оплачуваних відпусток, як і тривалість робочого дня, регламентується трудовим законодавством для різних галузей економіки і видів діяльності з урахуванням умов праці. За відповідний показник беруть середню тривалість оплачуваної відпустки з розбиттям за соціально-професійними групами населення та галузями економіки.

Важливою характеристикою умов праці є її зміст. Кожна людина прагне знайти роботу, що відповідала б її спеціальності, кваліфікації та духовним запитам. Зміст праці визначається її функціями та засобами їх здійснення і виявляється в тяжкості праці, її складності, монотонності, інтенсивності, шкідливості для здоров'я і т. ін. Дослідження змін у професійній, функціональній і кваліфікаційній структурі зайнятого населення, з його поділом за видами праці є одним із завдань соціальної статистики. Статистика вивчає склад зайнятого населення за видами праці, які мають різний зміст, і зміну співвідношень між групами зайнятих фізичною і розумовою працею, ручною і механізованою, кваліфікованою і некваліфікованою, важкою і не важкою, монотонною і різноманітною працею. Ці показники не

відбивають, по суті, зміст праці, а є лише кількісною оцінкою поширеності певних видів праці на різних підприємствах і в різних галузях економіки.

Особливу групу становлять показники, що характеризують вплив умов праці на стан здоров'я працюючих. Цей вплив багато в чому визначається специфікою технологічних процесів виробництва, властивостями використовуваної сировини й устаткування, співвідношенням інтелектуальних і фізичних зусиль у процесі виконання роботи. До цієї групи належать дві підгрупи показників: а) показники, що характеризують поширеність несприятливих умов праці; б) показники, що оцінюють наслідки впливу несприятливих умов праці на здоров'я працюючих.

Поширеність несприятливих умов праці оцінюється чисельністю і частками зайнятого населення, яке працює за умов вмісту в повітрі шкідливих домішок, за екстремальних температурних умов, підвищеного рівня шуму і вібрацій тощо. У цій групі найчастіше використовуються такі показники:

- питома вага робітників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, — відношення чисельності працівників, які зазнають впливу хоча б одного шкідливого виробничого чинника в межах, що перевищують установлені санітарно-гігієнічні норми, до загальної чисельності робітників;
- питома вага робітників зайнятих важкою фізичною працею, — відношення чисельності робітників, фізичне навантаження яких за робочу зміну перевищує норми гранично припустимих навантажень під час підняття та переміщення вантажів уручну, до загальної чисельності робітників;
- питома вага робітників, які працюють у несприятливих умовах праці, — відношення чисельності робітників, які користуються хоча б одним з основних видів пільг і компенсацій, наданих їм за роботу у виробництвах із важкими та шкідливими умовами праці, до загальної чисельності робітників;
- питома вага робітників, які працюють на устаткуванні, що не відповідає вимогам безпеки, — відношення чисельності робітників, які працюють на устаткуванні, машинах і механізмах, що не відповідають вимогам стандартів безпеки праці, до загальної чисельності робітників.

У прямій залежності від несприятливих умов праці перебувають показники, що характеризують професійні захворювання і виробничий травматизм. До професійних захворювань належать захворювання, які сталися в результаті виконання професійних обов'язків або внаслідок впливу несприятливих умов праці. Найпоширенішими з них є алергічні захворювання, силікози, вірусний гепатит, захворювання шкіри і т. ін. До виробничого травматизму відносять усі нещасні випадки на виробництві, в результаті яких виробнича діяльність перервалася на один день і більше. Із загальної кількості випадків травматизму виокремлюють випадки зі смертельними наслідками.

Виробничий травматизм характеризується абсолютноми показниками, такими як кількість нещасних випадків на виробництві, у тому числі зі смертельними наслідками, і загальна кількість днів непрацездатності через виробничий травматизм.

До відносних показників виробничого травматизму належать:

- коефіцієнт травматизму — відношення кількості випадків травматизму до середньооблікової чисельності робітників;
- коефіцієнт тривалості непрацездатності внаслідок травматизму — відношення загальної кількості днів непрацездатності за певний період до кількості робочих людино-днів за цей же період;
- коефіцієнт тяжкості травматизму — відношення загальної кількості днів непрацездатності до кількості постраждалих у результаті нещасних випадків;
- коефіцієнт смертності в результаті травматизму. Обчислюється в двох формах: як відношення кількості загиблих від травматизму або до загальної кількості постраждалих, або до середньооблікової чисельності робітників.

З умовами праці значною мірою пов'язані трудові конфлікти. *Трудовий конфлікт* — це ситуація, коли між працівниками та роботодавцями виникає суперечність з окремого питання або групи питань.

Розрізняють трудові конфлікти без припинення і з припиненням роботи.

У разі трудових конфліктів без припинення роботи суперечності вирішуються шляхом переговорів. Тоді можуть організовуватися й проводитися

в позаробочий час мітинги, демонстрації та голодування, створюватися страйкові комітети, оголошуватися передстрайкова готовність і вживатися інші заходи, що спонукають конфліктуючі сторони до розв'язання трудових конфліктів.

Трудові конфлікти з припиненням роботи вирішуються під час страйків або локаутів.

Страйк — це тимчасове припинення роботи одною або кількома групами трудящих із метою нав'язати свої вимоги або протистояти вимогам роботодавців, або висловити невдоволення, або підтримати вимоги або невдоволення інших трудящих.

Локаут — це повне або часткове закриття одного чи кількох місць роботи, або спроба перешкодити нормальній трудовій діяльності робітників з боку одного чи кількох роботодавців з метою нав'язати вимоги або протидіяти їм, або підтримати вимоги або невдоволення інших роботодавців.

Трудові конфлікти класифікуються за часом і причинами їх виникнення. За часом виникнення розрізняють конфлікти, що винikли у процесі розробки колективних договорів між професійними організаціями трудящих і роботодавцями та у процесі виробництва в разі змін умов роботи в бік їх погіршення.

Причини виникнення трудових конфліктів такі:

- питання, які пов'язані з оплатою праці (рівень оплати праці, своєчасність її оплати, індексація заробітної плати у зв'язку з інфляційними процесами і т. ін.);
- умови праці (тривалість робочого часу, організація праці, забезпечення безпеки і т. ін.);
- питання зайнятості (масові звільнення або закриття підприємств, відправлення в адміністративні відпустки без компенсації);
- прояви солідарності зі страйкуючими групами інших підприємств без висунення вимог до своїх роботодавців;
- протести проти економічної або соціальної політики держави з висуненням політичних вимог.

Трудові конфлікти характеризуються такими статистичними показниками:

- кількість трудових конфліктів із розбиттям за їх видами та причинами;
- кількість підприємств і організацій, які беруть участь у трудовому конфлікті;
- чисельність робітників, котрі безпосередньо беруть участь у трудових конфліктах, а також побічно втягнені до них у результаті порушення роботи транспорту, відсутності сировини, палива, енергії тощо;
- тривалість трудового конфлікту у днях і втрати робочого часу в людино-днях і людино-годинах;
- збитки, що їх зазнають підприємства та суспільство в результаті трудових конфліктів.

З аналітичною метою будуються угруповання за причинами трудових конфліктів, за їх тривалістю та кількістю учасників стосовно окремих галузей, регіонів та економіки в цілому.

Для міжнародного порівняння даних про трудові конфлікти використовують показник втрат робочого часу в результаті конфліктів і кількість учасників у конфліктах у розрахунку на 1000 працівників.

Контрольні питання

1. Статистичні показники умов праці.
2. Розкрийте сутність основних показників зайнятості населення.
3. Розкрийте сутність основних показників безробіття населення.
4. Розкрийте сутність основних показників економічної активності населення.

Тему № 9 «Статистика соціальних послуг». (2 години)

Цільова настанова: метою лекції є ознайомлення з поняттям здоров'я населення, показники стану системи охорони здоров'я та аналізу кількості та якості освітніх послуг.

Ключові слова: система охорони здоров'я, система освіти, показники кількості та якості освіти та здоров'я.

План.

- 9.1. Здоров'я населення та послуги системи охорони здоров'я.**
- 9.2. Освітні послуги та рівень освіти населення.**

9.1. Здоров'я населення та послуги системи охорони здоров'я. Однією з найважливіших умов прогресивного людського розвитку і високого рівня життя є забезпечення суспільством практичної реалізації можливостей зі збереження здоров'я населення. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, «здоров'я — це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороби або фізичних дефектів». Із цього визначення випливає, що поняття «здоров'я» є складним якісним багатоаспектним поняттям, яке не піддається однозначному кількісному вимірюванню. Стан здоров'я кожної людини визначається багатьма різними чинниками, основними з яких є спадковість (генетичний чинник) і перенесені захворювання, екологія середовища існування, економічні умови життя, розвиток системи медичної допомоги та її доступність.

Здоров'я тієї чи іншої людини якісно характеризується ступенем відхилення її фізіологічного, психічного, біохімічного, фізичного стану від загальноприйнятих норм. Межі таких припустимих відхилень, що дають підставу вважати людину здоровою, установлені медичною наукою за доволі широким колом ознак і застосовуються на практиці під час обстеження населення, яке звернулося за медичною до-

помогою, або у процесі спеціальних оглядів окремих груп населення, скажімо в разі призову на військову службу. Здобуті таким чином оцінки стану здоров'я використовуються як класифікаційні ознаки для віднесення людей до тієї або іншої групи здоров'я. Але цей метод мало придатний для отримання статистичних характеристик здоров'я населення в цілому, оскільки з такою метою потрібно було б періодично проводити масові медичні огляди, що потребує значних економічних витрат.

Стан здоров'я будь-якої людини, що не належить до складу окремих груп населення, за здоров'ям яких активно спостерігають під час профілактичних, періодичних та інших масових медичних оглядів, стає відомим, як правило, тоді, коли вона вже настільки хвора, що звертається до лікаря. Тому на практиці жодних інтегральних показників стану здоров'я всього населення не існує. Для непрямого оцінювання стану здоров'я населення статистика використовує метод, заснований на спостереженні й аналізі негативних фактів, пов'язаних з істотними відхиленнями здоров'я від норми. *Здоров'я населення як сукупність кількісних показників суспільного здоров'я характеризується смертністю, захворюваністю, інвалідністю і фізичним розвитком.*

Основним завданням статистики здоров'я та медичного обслуговування є своєчасне одержання й аналіз даних про фізичний розвиток, захворюваність, інвалідність, смертність населення в цілому та за окремими групами, а також про розвиток і стан медичного обслуговування населення. Джерелами інформації для вирішення цих завдань є статистична звітність установ і територіальних органів управління охорони здоров'я, результати спеціальних і вибіркових обстежень.

Соціальна статистика розрізняє три групи показників здоров'я населення: демографічні, медичні показники і показники суб'єктивного оцінювання стану здоров'я населення.

Основним узагальнюючим демографічним показником стану здоров'я населення, який використовується в міжнародній практиці для порівняльного

аналізу здоров'я населення в різних країнах, є показник середньої тривалості майбутнього життя під час народження.

Середня тривалість майбутнього життя під час народження — це середня кількість років, яку можуть прожити новонароджені за умови, що протягом їхнього життя ймовірність прожити черговий рік дорівнюватиме ймовірності, що склалася на момент їхнього народження.

На цей показник впливає вся сукупність соціально-економічних факторів і, насамперед, умови і рівень життя населення, повнота і якість соціального обслуговування. Показник середньої тривалості майбутнього життя під час народження визначається за матеріалами перепису населення, а в інтервалах між переписами — розрахунковим шляхом для всього населення та для чоловіків і жінок.

До демографічних показників стану здоров'я населення належать також абсолютні і відносні показники смертності. Ця група показників охоплює чисельність померлих і коефіцієнти смертності стосовно всього населення, а також за статевими і віковими групами, міською і сільською місцевістю.

Відомо, що інтенсивність смертності m оцінюється відношенням річної чисельності померлих середньорічної чисельності населення 5:

Крім загальних показників смертності для більш повної характеристики цього явища широко використовуються спеціальні коефіцієнти. Серед спеціальних коефіцієнтів найбільший інтерес із погляду оцінки стану здоров'я населення та впливу на нього соціально-економічних умов і рівня життя становлять коефіцієнти дитячої і материнської смертності. Дитяча і материнська смертність відіграє особливу роль у демографічному розвитку і є важливою характеристикою рівня життя населення.

Серед спеціальних коефіцієнтів дитячої смертності виокремлюють такі показники.

- Коефіцієнт мертвонароджуваності K_{mn} , — характеризує ймовірність загибелі плоду під час внутрішньоутробного розвитку. Обчислюється як

відношення кількості народжених мертвими до загальної кількості народжених живими і мертвими:

Відповідно до визначення Всесвітньої організації охорони здоров'я живонародженою вважається всяка дитина, в якої після повного її витягання з організму матері з'явилися крім дихання ще й інші ознаки життя (серцебиття, пульсація пуповини тощо).

- *Коефіцієнт смертності немовлят*, характеризує інтенсивність смертності дітей у віці до одного року:

- *Коефіцієнт дитячої смертності* — характеризує смертність дітей у віці до 5 років. Розраховується аналогічно показнику смертності немовлят, тобто послідовним віднесенням чисельності мертвих у віці 0—4 роки до відповідних поколінь народжених.

Важливим індикатором рівня життя та здоров'я населення є *материнська смертність*.

- *Коефіцієнт материнської смертності* подається відношенням чисельності померлих вагітних жінок і породіль до чисельності живонароджених дітей:

Соціальна статистика крім загальних показників дитячої і материнської смертності вивчає вплив різних факторів на ці показники. Наприклад, для дитячої смертності такими факторами можуть бути забезпеченість дитячими лікарнями і їхня доступність для дітей, особливо в сільській місцевості; забезпеченість продуктами для штучного вигодовування немовлят і дитячим харчуванням; стан здоров'я матері. Вивчаючи материнську смертність, важливо встановити причини, які потягли за собою загибель матері: аборти, токсикози, кровотечі, позаматкова вагітність, сепсис тощо.

З медичного погляду основним критерієм здоров'я населення є захворюваність.

Захворюваність — це ступінь поширення хвороб серед населення в цілому за його окремими соціально-демографічними групами.

Статистичне спостереження за захворюваністю населення ґрунтуються на чіткій класифікації захворювань. Чинна міжнародна стандартна класифікація хвороб і пов'язаних зі здоров'ям проблем складається з 19 класів хвороб, станів, симптомів, природжених аномалій та інших причин порушення здоров'я людини.

Стосовно всіх категорій захворюваності статистика реєструє два показники: а) кількість хворих із діагнозом, установленим уперше у поточному році; б) загальна кількість хворих із даним діагнозом, зареєстрованих у поточному році.

Аналізуючи захворюваність, статистика використовує різні системи реєстрації, звітності та показників.

1. *Загальна захворюваність*. У цій групі враховуються всі види захворювань, від яких страждало населення протягом певного періоду часу; інфекційна захворюваність.

2. Спеціальні види захворюваності:

- *інфекційна захворюваність*. До цієї групи належать захворювання, які потребують здійснення оперативних протиепідемічних заходів;

- *найважливіші неепідемічні захворювання*. До цієї групи включаються захворювання, які мають важливе соціальне значення через їх поширеність і потребують особливого обліку (золякіні новоутворення, серцево-судинні захворювання, туберкульоз, діабет, психічні захворювання і т. ін.);

- *захворюваність із тимчасовою втратою працевздатності*.

Виокремлюється з огляду на важливість урахування економічних збитків, до яких вона призводить. У цій групі розглядають підгрупу захворюваності зі стійкою втратою працевздатності, що призводить до інвалідності населення;

- *захворюваність із госпіталізацією* — її облік дає змогу аналізувати склад і захворювання осіб, які лікувалися в лікувальних установах стаціонарно.

Система показників загальної захворюваності:

1. *Коефіцієнт первинної захворюваності (частота нововиявлених захворювань)* — відбиває кількість випадків захворювання, виявлених уперше за звітний рік, які припадає на 1000 осіб середньорічної чисельності населення;

2. *Коефіцієнт загальної захворюваності (поширеність захворювань або показник хворобливості населення)* — відношення кількості всіх захворювань, зареєстрованих за звітний рік до середньорічної чисельності населення;

3. *Частинні коефіцієнти первинної і загальної захворюваності* — розраховуються, як і загальні показники, але за окремими видами захворювань і за різними групами населення.

Показники структури захворюваності — питома вага захворювань кожного виду в загальній кількості всіх захворювань.

4. *Сезонність захворювань* — середньоденний рівень захворюваності в окремі місяці року. Обчислюється як відношення загальної кількості всіх або окремих видів захворювань у даному місяці до числа днів у цьому самому місяці.

4. *Частота нововиявлених захворювань під час медичних оглядів* — характеризується кількістю нововиявлених захворювань, яка припадає на кожну 1000 оглянутих осіб.

5. *Частка здорового населення, виявленого під час медичних оглядів* — відношення кількості осіб, визнаних під час медичного огляду практично здоровими, до кількості оглянутих осіб.

6. *Тривалість захворювання* — відношення сумарної кількості днів лікування хворих із даним видом захворювання до кількості хворих із даним видом захворювання, що перебували на лікуванні.

Спеціальна група показників використовується для характеристики захворюваності з тимчасовою втратою працевздатності. *Тимчасова непрацевздатність* — це функціональний стан організму людини, викликаний хворобою або травмою, під час якого спостерігається порушення функцій, що заважає продовженню професійної діяльності. Деякі види тимчасової непрацевздатності визначаються соціальними потребами: догляд за хворим, декретна відпустка, санаторно-курортне лікування тощо. Тимчасова непрацевздатність має тимчасовий, оборотний характер і передбачає можливість повернення людини до виконання своєї роботи.

Одиноцею обліку захворюваності з тимчасовою втратою працездатності є випадок втрати працездатності у зв'язку з хворобою. Обліковим документом є листок непрацездатності, де міститься інформація про місце роботи, діагноз захворювання та тривалість хвороби.

Захворюваність із тимчасовою втратою працездатності та її вплив на втрати робочого часу характеризують такі показники:

- кількість випадків непрацездатності, що припадає на 100 працюючих (разом і за окремими групами та видами захворювань);
- кількість днів непрацездатності в розрахунку на 100 працюючих (разом і за окремими групами та видами захворювань);
- середня тривалість у днях одного випадку втрати працездатності. Визначається як відношення кількості днів непрацездатності до кількості випадків втрати працездатності;
- частка випадків втрати працездатності в результаті конкретних захворювань у загальній кількості випадків втрати працездатності;
- частка днів непрацездатності, пов'язаних із конкретним захворюванням, у загальній кількості днів непрацездатності;
- частка осіб, які втрачали працездатність у результаті захворювань у даному періоді, у середньообліковій чисельності працюючих за даний період.

Про загальний стан здоров'я населення певною мірою можна судити за ступенем поширеності інвалідності. Інвалідність є наслідком або вроджених аномалій, або захворювань, або травм та інших зовнішніх впливів, які призвели до стійкої втрати працездатності.

Розрізняють два показники, що характеризують інвалідність:

- a) *коefіцієнт інвалідизації* — відношення чисельності вперше зареєстрованих інвалідів у поточному році до середньорічної чисельності населення;
- b) *коefіцієнт інвалідності* — відношення середньорічної чисельності всіх інвалідів до середньорічної чисельності населення.

Залежно від ступеня втрати працевдатності розрізняють три групи інвалідності, що дає можливість розраховувати показники структури інвалідності й вивчати її динаміку.

Ці показники розраховуються як по всьому населенню, так і за окремими соціально-демографічними групами, територіями, міською і сільською місцевістю.

З-поміж показників фізичного розвитку для характеристики здоров'я найчастіше використовують такі:

- чисельність і частка дітей, маса яких при народженні менша за 2,5 кг, серед усіх народжених дітей;
- чисельність і частка дітей певного віку, які мають малу масу або низький зріст порівняно з нормальними значеннями;
- частка дорослого населення, яке має недостатню або надлишкову масу тіла. Ці частки визначають згідно з поділом населення залежно від індексу маси тіла.

На стан здоров'я населення істотно впливає *доступність і рівень медичної допомоги, яку надає йому система охорони здоров'я*.

Показники забезпеченості системи охорони здоров'я матеріально-технічними ресурсами (устаткуванням, медичною апаратурою, лікарськими препаратами, харчуванням, одягом тощо) характеризують можливості щодо задоволення потреб населення в медичних послугах певного обсягу та якості.

Важливою проблемою соціальної статистики є вивчення **впливу соціально-економічних факторів та стану навколишнього середовища на здоров'я населення**. В європейських країнах з цією метою вже кілька десятиріч проводяться комплексні дослідження. Результати моніторингу використовуються для розробки та реалізації державної політики в галузі охорони здоров'я і соціального захисту. Певні роботи в цьому напрямку проводяться і в Україні. Розглянемо їх основні принципи, методи та систему показників

Відмінності в стані здоров'я, пов'язані із соціально-економічними факторами, визначають як відмінності в поширеності або частоті захворювань серед осіб, що мають різний соціально-економічний статус. При цьому найчастіше статус характеризують трьома показниками — професія, рівень освіти, рівень доходів.

Основними джерелами інформації є результати анкетних опитувань, реєстри смертності, реєстри та бази даних про захворюваність, травматизм, інвалідність, бази даних соціальних служб, результати медичних оглядів та ін. Для одержання повніших результатів бажано мати ці дані по кожному індивіду, якщо це не порушує умов конфіденційності. Іноді, коли це неможливо, наприклад при вивченні впливу стану навколошнього середовища на здоров'я населення, проводять аналіз по географічних регіонах або екологічних ознаках: тип середовища (вода, повітря), тип забруднюючої речовини тощо. В таких випадках часто проводять диференціацію населення за його соціальним статусом, а регіонів за рівнем їх соціально-економічного розвитку.

Важливе значення має вибір системи показників, що характеризують здоров'я населення. За свідченнями спеціалістів, прикладом вдалого рішення є система показників, яка була використана в дослідженнях, проведених в Англії та Уельсі в 1990 р. Вона складається з чотирьох компонентів здоров'я:

- відсуття наявності хвороби або її відсутності, які визначалися за 16 симптомами;
- психосоціальний дискомфорт або благополуччя (вісім симптомів);
- наявність або відсутність обмежень щодо працевдатності;
- відповідність індивідуальних показників здоров'я: артеріального тиску, маси тіла, зросту й параметрів дихальної функції, встановлених медико-біологічними нормами.

На базі цих чотирьох показників був розроблений інтегральний показник. Відмінності в стані здоров'я відображаються за допомогою як абсолютних, так і відносних показників. Наприклад, це може бути різниця коефіцієнтів

смертності найнижчої та найвищої соціальних груп або їх відповідне відношення. Зрозуміло, що при цьому слід брати до уваги характер розподілу, тобто чисельність обох крайніх груп. За необхідності їх об'єднують із сусідніми. Обидва види показників по-своєму є інформативними: відносні показники частіше легше інтерпретувати. Проте, наприклад, переважність на 50 % патології, що рідко зустрічається, може бути менш значущою для громадського здоров'я, ніж переважність на 10 % досить поширеної патології.

Перед аналітичним опрацюванням даних про стан здоров'я різних соціально-економічних груп слід елімінувати вплив таких факторів, як вік, стать, співвідношення сільських та міських жителів тощо (іноді, навіть, етнічний склад).

Останнім часом у дослідженнях використовують такі показники здоров'я, як:

- очікувана тривалість майбутнього життя без непрацездатності;
- очікувана тривалість майбутнього життя без порушень стану здоров'я.

Що стосується такої інтегральної характеристики, як соціальний статус, то тут необхідно розглянути сутність окремих його складових. Рівень освіти, в першу чергу, характеризує можливості доступу особи до інформації, її здатність аналізувати і приймати певні рішення. Водночас рівень доходу зумовлює різні можливості доступу до обмежених обсягів матеріальних благ і послуг. Професійний статус значною мірою поєднує ці дві можливості, а також додає до них додаткові, пов'язані з престижем, привілеями, владою. Зрозуміло, що виявити пріоритети цих трьох складових для кожної конкретної особи далеко

не завжди видається можливим.

У деяких випадках озnaці «професія» ставиться у відповідність рангова шкала. При цьому виділяють такі категорії за місцем їх положення на ринку праці:

- службовці вищого рівня, професіонали та роботодавці;
- службовці нижчого рівня;
- кваліфіковані робітники;
- некваліфіковані робітники;

- фермери;
- інші робітники, що мають свою справу.

Проте не між усіма соціальними класами існують чітко встановлені межі.

А отже, і така побудова не завжди є «вертикальною»: наприклад, не існує чітких положень стосовно того, що службовці нижчого рівня займають вище місце в системі соціальної стратифікації, ніж кваліфіковані робітники. Оскільки класифікації професій не завжди видається можливим подати у чітко ієрархічному вигляді, в практичних дослідженнях припустимим є приблизний розподіл працівників за професійною ознакою «зверху донизу».

Інший підхід використовують, коли існуюча класифікація професій не може бути представлена у вигляді «вертикальної» структури. Прикладом такої є Міжнародна стандартна класифікація професій:

- 00—01 — професійні, технічні й пов’язані з ними види діяльності;
- 02 — адміністративний та управлінський персонал;
- 03 — клерки і канцелярські службовці;
- 04 — торгові працівники;
- 05 — обслуговуючий персонал;
- 06 — сільськогосподарські та інші робітники;
- 07—09 — робітники на виробництві, в суміжних галузях, на транспорті, робітники фізичної праці;
- 10 — військовослужбовці.

Як бачимо, в цьому випадку ознака «професія» вимірюється за номінальною шкалою. Це відповідним чином зумовлює вибір методів аналізу взаємозв’язків.

Ще одним важливим аспектом вивчення впливу соціально-економічних факторів на стан здоров’я населення є визначення його рівня за допомогою самооцінки. Це стосується передусім характеру даних, одержаних у результаті опитувань населення. Відповіді стосовно стану здоров’я, що наводяться респондентами в анкетах, залежать не тільки від об’єктивної наявності відхилень у стані здоров’я, але й від їх суб’єктивного сприймання, наприклад, від діагнозів,

встановлених лікарями в минулому, суб'єктивної інтерпретації медичних термінів, наведених в анкетах, неможливості згадати про конкретні випадки захворювань, що мали місце раніше, схильності до «стогнання» та ін.

Мета і завдання подібних досліджень визначають основні напрями вивчення стану здоров'я населення та доступності медичних послуг. Цікавими в цьому відношенні є результати вибіркового опитування домогосподарств, проведеного в жовтні 2000 р. вперше в Україні Державним комітетом статистики

Інформація, наведена в бюллетені з питань здоров'я, характеризує суб'єктивну оцінку стану здоров'я членів домогосподарств; рівень доступності для них медичної допомоги, можливості придбання ліків та медичного приладдя; захворюваність за видами хвороб; окремі питання, пов'язані з лікуванням у лікарнях; суб'єктивну оцінку впливу на стан здоров'я наслідків Чорнобильської катастрофи; показники народжуваності дітей жінками віком 15 років і старше; дані щодо тютюнопаління тощо.

Тепер розглянемо основні методи та систему показників для вивчення **стану і діяльності мережі охорони здоров'я**.

Мережа охорони здоров'я — це структура медичних закладів з відповідними ресурсами, основними з яких є матеріальні, фінансові, трудові та інформаційні.

Статистика вивчає:

1. Стан мережі охорони здоров'я:
2. — кількість медичних закладів у цілому й по окремих видах;
3. — профільну та територіальну структуру закладів;
4. — обсяг ресурсів та їх розподіл у мережі, їх структуру, стан, рух і ефективність використання.

На підставі даних про матеріально-технічну базу, а також про чисельність, склад і спеціалізацію медичного персоналу розраховуються різні аналітичні показники, їх відносні та середні значення. Наприклад, розглядають середню кількість лікарів на одну лікарню; середню кількість ліжок на одну лікарню і на одного лікаря; співвідношення чисельності середнього медичного

персоналу і лікарів; кількість лікарняних ліжок і лікарів на 10 000 населення і т. ін.

Ступінь задоволеності отриманою медичною допомогою можна дістати лише під час спеціальних вибіркових обстежень домогосподарств.

9.2. Освітні послуги та рівень освіти населення. Показник рівня освіти населення поряд із показниками тривалості майбутнього життя та рівня доходу використовується для обчислення інтегрального показника рівня життя населення — індексу людського розвитку.

Освіта — це певна сукупність систематизованих знань, навичок і переконань, здобутих окремими індивідами та суспільством у цілому завдяки чинній системі навчання або самоосвітою.

У будь-якому суспільстві рівень освіти населення істотно впливає на всі сфери громадського життя, насамперед — на якість відтворення робочої сили, зростання продуктивності праці та вдосконалення суспільних відносин. Соціальний статус людини, її становище в суспільстві значною мірою визначаються рівнем її освіти.

До послуг у галузі освіти належать дошкільна освіта дітей, загальна освіта населення і професійна підготовка.

Освітні послуги населенню надає система освіти, яку утворюють державні і недержавні навчальні заклади. Крім того, частину послуг у сфері освіти населенню надають окремі особи — спеціалісти з різних галузей знань. На практиці статистика здійснює облік освітніх послуг, які надаються лише навчальними закладами, що призводить до недообліку частини таких послуг, надаваних окремими особами поза навчальними закладами.

Чинна система освіти дозволяє здобути такі рівні освіти:

- дошкільна освіта, або освіта, яка передує первому рівню (нульовий рівень за Міжнародною стандартною класифікацією ЮНЕСКО) — забезпечує виховання дітей, які ще не досягли віку, коли вони можуть піти до школи першого рівня;

- початкова загальна освіта (освіта першого рівня) — перший ступінь загальної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах різного рівня (1—4-й класи);
- базова середня загальна освіта (перший ступінь освіти другого рівня) — 5—9-й класи;
- повна середня загальна освіта (другий ступінь освіти другого рівня) — 10—11-й (12-й) класи;
- професійно-технічна освіта — готове робітників кваліфікованої праці з усіх основних напрямків суспільно корисної діяльності на базі загальної середньої освіти — ПТУ;
- середня спеціальна освіта — технікуми, коледжі;
- базова вища освіта — готове бакалаврів (перший ступінь освіти третього рівня);
- повна вища освіта — готове магістрів (другий ступінь освіти третього рівня);
- післявузівська освіта;
- спеціальні види освіти (навчання осіб, які мають відхилення фізичного і розумового розвитку: глухі, німі і т. ін.);
- додаткова позашкільна освіта (музичні, художні школи, школи мистецтв, станції юних техніків і т. ін.).

Соціальна статистика, вивчаючи систему освіти, узагальнює та аналізує інформацію, що характеризує:

- а) стан і розвиток системи освіти, її матеріально-технічну базу;
- б) забезпеченість і якісні характеристики викладацького складу системи освіти;
- в) обсяги фінансових ресурсів, що їх виділяє суспільство для забезпечення функціонування й розвитку системи освіти;
- г) контингенти осіб, які навчаються, та ефективність роботи системи освіти;

д) досягнутий населенням рівень освіти та його доступ до професійної діяльності.

Система статистичних показників кожного рівня освіти складається з дев'яти груп.

1. Кількість навчальних закладів даного рівня освіти в цілому і за типами навчальних закладів.

2. Кількісні і якісні характеристики викладацького персоналу: чисельність викладацького, допоміжного та адміністративного персоналу; вікова структура і структура за рівнем освіти викладацького персоналу; середня кількість викладачів на одну особу, яка навчається.

3. Показники стану матеріально-технічної бази навчальних закладів даного рівня освіти: розміри площ навчальних закладів за функціональним призначенням та в розрахунку на одну особу, яка навчається; забезпеченість гуртожитками і площа гуртожитку в розрахунку на одну особу, яка там проживає; забезпеченість технічними засобами навчання, зокрема обчислювальною технікою; забезпеченість бібліотечним фондом; забезпеченість місцями в закладах громадського харчування. Показники фінансового забезпечення системи освіти даного рівня: обсяги і структура фінансування за джерелами надходжень; капітальні вкладення і поточні витрати в системі освіти даного рівня з розбиттям за цільовим призначенням та в розрахунку на одну особу, яка навчається; витрати держави на одну особу, яка навчається; показники, що характеризують заробітну плату викладачів і стипендії осіб, які навчаються.

4. Кількісні характеристики прийому до навчальних закладів: чисельність і структура прийому за формами та напрямками навчання; структура прийому за базовою освітою; конкурс у навчальні заклади даного рівня освіти; ступінь доступу до даного рівня освіти — частка прийому на даний рівень освіти від загальної чисельності випускників попередніх рівнів освіти, які становлять потенційну базу абитурієнтів даного рівня освіти.

5. Кількісні характеристики контингенту тих, кого навчають: чисельність і структура відповідного контингенту за формами та напрямками навчання; вікова і

статева структура; середня кількість осіб в одному класі (академічній групі).

6. Характеристики ефективності процесу навчання: відсоток тих, кого навчають, переведених до наступного класу (наступного курсу); відсоток другорічників у цілому й у кожному класі; показники відсіву тих, кого навчають, із системи освіти в цілому і з розбиттям за підставами.

7. Кількісні характеристики випуску з даного рівня освіти складаються з чисельності й показників структури випуску за формами та напрямками навчання.

8. Показники охоплення населення освітою даного рівня характеризують ступінь охоплення нею населення відповідної вікової групи. Під відповідною віковою групою розуміють верству населення, яке за національними традиціями є потенційним прошарком для здобуття цього рівня освіти. Початковий вік групи відповідає віку початку навчання на такому рівні освіти за умови послідовного й безперервного проходження попередніх ступенів освітнього процесу. Ширина вікового інтервалу групи дорівнює офіційній тривалості навчання на даному рівні освіти. Показники охоплення населення певним рівнем освіти обчислюють у вигляді двох коефіцієнтів: коефіцієнта чистого контингенту і коефіцієнта загально-го контингенту.

Коефіцієнт чистого контингенту (нетто коефіцієнт) — це частка населення відповідного віку, охопленого освітою даного рівня.

Коефіцієнт загального контингенту (брутто коефіцієнт) — це частка загальної чисельності контингенту тих, кого охоплено системою освіти даного рівня незалежно від їхнього віку, у чисельності населення відповідної вікової групи.

Ефективність роботи всієї системи освіти в цілому характеризується показниками досягнутого населенням рівня освіти та доступу населення до здобуття професійної освіти. До цих показників відносять такі:

Коефіцієнт грамотності населення — частка людей, які вміють читати і писати у загальній чисельності населення, старшого за певний вік.

Рівень освіти населення — чисельність населення, яке має закінчену освіту на тому чи іншому ступені чинної системи освіти, тобто має початкову,

середню (повну і неповну), вищу і т. ін. освіту. Ці показники обчислюються в абсолютних значеннях, а також на 1000 осіб населення у віці 15 років і більше. За узагальнюючі показники рівня освіти беруть такі:

- кількість осіб, які мають вищу, незакінчену вищу, середню спеціальну і середню (повну і неповну) освіту, на 1000 осіб населення у віці 15 років і більше; кількість осіб, які мають вищу, незакінчену вищу, середню спеціальну і середню (повну і неповну) освіту, на 1000 осіб залученого населення;

- кількість осіб, які мають вищу, незакінчену вищу, середню спеціальну і середню (повну і неповну) освіту, на 1000 осіб населення у віці 15 років і більше;

- кількість осіб, які мають вищу, незакінчену вищу, середню спеціальну і середню (повну і неповну) освіту, на 1000 осіб залученого населення.

Освітній потенціал (ОП) суспільства — засвоєний і нагромаджений населенням певний обсяг і якість знань та професійних навичок. Кількісно освітній потенціал може бути вимірюваний сумарним часом, витраченим населенням на навчання:

Тривалість навчання — середня кількість років навчання, що припадає на одну людину.

Імовірність підвищення рівня освіти — відношення кількості осіб, які здобули в минулому періоді певний рівень освіти, до кількості осіб, які мали на початок цього періоду рівень освіти, що передує здобутому.

Під доступністю професійної освіти розуміють можливість вступу до навчальних закладів, які готують спеціалістів із середньою і вищою фаховою освітою, відповідно до покликання і здібностей особистості. Це положення закріплене Конституцією України. Проте на практиці є об'єктивні перешкоди на шляху рівного доступу до здобуття професійної освіти й існують соціальні групи, які зазнають найбільших ускладнень з цього питання. До таких груп можна віднести осіб із фізичними вадами; осіб, які мешкають у сільській місцевості; осіб із соціальних груп із низькими доходами; етнічні меншості; жінок з окремих спеціальностей.

Основними джерелами інформації про рівень освіти є переписи населення. Матеріали переписів дають можливість дістати інформацію не лише про рівень освіти населення в цілому, а й проаналізувати рівні освіти різних соціальних груп: чоловіків і жінок, міського і сільського населення, зайнятого і незайнятого населення тощо.

Цілком очевидно, що рівень освіти об'єктивно вельми залежить від вікової структури населення, оскільки освітній процес має поступальний характер і на досягнення кожного наступного ступеня освіти потрібен цілком певний час. Тому збільшення в соціальних групах населення частки осіб середнього віку, які мають більш високі рівні освіти, підвищує рівень освіти цих груп. Навпаки, збільшення частки молоді, яка тільки ще навчається, уповільнює динаміку рівня освіти груп. Аналізуючи динаміку рівня освіти, варто враховувати цю залежність.

Для порівняння рівнів освіти різних соціальних груп або населення різних регіонів слід використовувати стандартизовані показники рівня освіти. За стандарт береться або вікова структура однієї з груп, або вікова структура всього населення.

Контрольні питання

1. Яка інформація вивчається статистикою охорони здоров'я?
2. Основні характеристики загальної захворюваності населення.
3. Які показники характеризують стан медичного обслуговування та його ресурсі?
4. Які показники характеризують стан системи освіти й освітніх послуг?
5. Що таке соціальний захист населення і які його види використовуються в суспільстві?

Тема № 10 «Статистика окремих галузей сфери обслуговування населення».

(4 години)

Цільова настанова: метою лекції є ознайомлення з поняттям соціальної статистики як науки, її предметом, об'єктом та методами дослідження.

Ключові слова: наука, туризм, статистичні показники окремих галузей сфери обслуговування, якість системи обслуговування населення.

План.

10.1. Особливості та завдання статистичного вивчення послуг.

10.1. Особливості та завдання статистичного вивчення послуг.

Функціонування закладів поширення інформації, культури, мистецтва викликає необхідність статистичного дослідження показників діяльності цих закладів як одного з індикаторів соціально-економічного розвитку країни. Відповідно до *Класифікатора видів економічної діяльності* й *Державного класифікатора продукції та послуг* діяльність, спрямована на забезпечення умов для культурного, естетичного, фізичного розвитку людини та організації її відпочинку, включає такі розділи: 1) діяльність у галузі радіомистецтва, кіномистецтва, телебачення, театру та інших видів мистецтва, пов'язаних з виробництвом і поширенням культури; 2) діяльність у галузі культури, пов'язана зі збереженням культурних цінностей і популяризацією надбань через функціонування бібліотек, музеїв, виставок тощо; 3) діяльність у галузі спорту та організації відпочинку. Однією з ознак розвитку суспільства є рівень його інформатизації. Нині процеси інформатизації застосування інформаційних технологій тісно пов'язані не тільки з економічною діяльністю, а й з побутом людини, сферою культури, освіти, мистецтва та відпочинку. **Рівень інформатизації суспільства** — це можливість доступу будь-якого члена до відкритих

світових інформаційних ресурсів за допомогою сучасних інформаційних технологій. Одержані довідкову інформацію, прослухати лекцію, музику, по-милуватися творами живопису або подивитися фільм, тобто отримати відповідні послуги сьогодні людина може, не тільки використовуючи радіоприймач, телевізор або відвідавши кінотеатр, а й за допомогою мобільного телефону чи засобів Internet. У конкретний момент часу різні люди в різних суспільствах (державах, соціальних верствах) мають як різні інформаційні потреби, так і різні можливості їх задоволення (інтелектуальні, фінансові, технічні). Отже, сучасні інформаційні технології використовуються при наданні населенню послуг, які є результатом усіх трьох названих видів діяльності. Тому надзвичайно важливим для об'єктивного вивчення соціального значення першого виду діяльності є розгляд його в межах процесів розвитку виробництва інформаційного продукту й формування відповідного ринку в Україні. При цьому слід мати на увазі наступне. Міжнародні стандарти галузевої класифікації та відповідні документи, що діють в Україні (КВЕД), виділяють види діяльності, суть яких полягає в зборі, опрацюванні та наданні користувачеві інформації або доступу до неї, тобто у виробництві інформаційних продуктів або послуг (ІП). Така діяльність у літературі одержала назву інформаційно-обчислювальної діяльності (ІОД), а відповідна сукупність суб'єктів — галузь ІОД. Згідно з КВЕД, секція К «Операції з нерухомістю, здавання в під найм і послуги юридичним особам» включає, зокрема, розділи 72 та 74. Розділ 72 розкриває діяльність у сфері інформатизації (у тому числі 72.2 — створення програмного забезпечення, 72.3 — опрацювання даних), а 74 — послуги, надані переважно юридичним особам (у тому числі 74.13 — дослідження ринку та вивчення суспільної думки, 74.14 — консультації з питань комерційної діяльності). Закон України «Про інформацію» виділяє такі основні її види: статистична інформація, масова, інформація про діяльність державних органів влади та органів місцевого самоврядування, правова, інформація про особу, інформація довідково-енциклопедичного характеру, соціологічна інформація. В окремих статтях Закону пояснюється зміст кожного з указаних

видів. Однак, на нашу думку, такий поділ є досить умовним і для вирішення низки наукових та практичних завдань потребує певної конкретизації. По-перше, чітко не виділена науково-технічна інформація. По-друге, не відомо, куди ж віднести економічну інформацію? Вона характеризується широким спектром показників, у свою чергу є структурою, що складається з окремих «підвидів» інформації. Не вся вона є, наприклад, статистичною, і якщо вона «розчинена» в різних визначенях Законом видах, то виникає питання: якою мірою та наскільки це є доцільним? Тим часом широко використовуються й інші підходи до групування інформації. Так, при дослідженнях інформаційного ринку України з урахуванням міжнародних стандартів може бути використано такий поділ інформації на окремі види: фінансова інформація; новини; науково-технічна; бізнес-інформація; біологічна; інформація культурно-побутового, навчально-просвітницького характеру; інформація, яка може бути представлена в «електронному» вигляді, тобто на машинних носіях; комерційна та некомерційна. Підкреслимо, що в даній темі йдеться лише про інформацію, точніше, про інформаційний продукт або послуги, які надаються споживачеві для задоволення його особистих потреб, пов'язаних з духовним розвитком і відпочинком. Зрозуміло, що залежно від кола інтересів, смаків чи уподобань конкретної особи її в цьому контексті може цікавити інформація будь-якого з наведених видів. Під інформаційною послугою розуміємо кінцевий результат технологічного процесу інформаційно-обчислювальної діяльності, наданий споживачеві в речовій або неречовій формі. Хоч споживач у результаті одержує інформацію, результатом такої діяльності все ж слід вважати послуги по її збору, опрацюванню й доведенню до споживача або засоби доступу до неї (технічні, програмні та ін.). Такий підхід дає змогу при встановленні ціни на продукт визначати не вартість інформації як такої, що в семантичному, тобто смысловому, аспекті, на наш погляд, практично неможливо, а вартість самої послуги, яка складається з вартості витрачених ресурсів та прибутку. Звичайно, в деяких випадках, наприклад при одержанні конфіденційної інформації, покупець згоден викласти за неї суму, значно більшу, ніж витрати на її пошук або

опрацювання, якщо це диктується рівнем його зацікавленості. Але, з іншого боку, значна частина інформації, наприклад звітна, може бути поставлена на ринок державними установами, міністерствами та комітетами, в першу чергу Держкомстатом, на безоплатній основі. *Основні особливості* такі:

- інформаційний продукт (послуга) зберігає інформацію, яку в собі містить;
- інформація при споживанні не зникає, не зношується, але з часом може втрачати актуальність;
- неможливість оцінити реальну вартість самої інформації;
- можливість використання однієї тієї ж інформації різними споживачами;
- покупець інформаційного продукту не стає його виключним, однособовим власником (за винятком ліцензій, патентів та ноу-хау);
- одна й та сама інформація може бути надана в різній формі різним споживачам на різних умовах;
- на відміну від матеріального виробництва, тиражування інформаційного продукту є значно дешевшим за його виробництво;
- в деяких випадках покупець купує носій, а не право копіювання;
- надану споживачеві інформацію, як знання про щось, в деяких випадках неможливо відібрати як матеріальний об'єкт. Можна лише не дати йому законних підстав цю інформацію використовувати.

Головним завданням комунальної **статистики** в галузі енергопостачання є вивчення обслуговування цими видами послуг населення та організацій місцевого та комунального господарства. Обслуговування поселень та територій характеризується охопленням їх мережами енергетичних підприємств у вигляді процента населених місць, що ними обслуговуються, а в містах — часткою жителів, що користуються цими видами благоустрою, у загальному числі жителів, і показниками рівня споживання електроенергії, газу, тепла, гарячої води.

Статистика бюджету часу населення узагальнює та аналізує інформацію:

- про те, як люди проводять свій час;
- про основні способи використання дозвілля і про час, що відводиться на кожний з цих способів різними групами населення;
- про засоби та устаткування для використання дозвілля і про рівень збільшення можливостей організувати дозвілля завдяки державним та приватним витратам.

Основними показниками використання часу є показники структури витраченої часу на різні види діяльності, у тому числі — і в час дозвілля, відносно до різних статево-вікових груп населення та сімей з різним рівнем доходів.

Вивчення бюджету часу населення спрямоване на вирішення задач статистичного аналізу показників добового фонду часу та, особливо, позаробочого часу населення. При цьому слід навчитися досліджувати вплив соціально-економічних та демографічних факторів на структуру позаробочого часу, відмінності цих структур у мешканців міста та села, сімей різного типу, представників соціально-економічних груп населення. Окремого вивчення потребує вільний час та дозвілля, що пов'язане з аналізом задоволення потреб населення у відпочинку та культурному розвиткові. Ці питання вивчає статистика культури та мистецтва.

Головне завдання **статистики культури та мистецтва** пов'язане з необхідністю характеризувати діяльність установ культури та мистецтва, хоча не менш важливе місце при цьому займає оцінка впливу зростання культурного рівня населення на підйом продуктивних сил, прогрес науки та техніки та інші явища, що мають місце у сфері матеріального виробництва.

Ознайомитись з досягненнями світової та вітчизняної культури можна в закладах культури, більшість яких створена та фінансується за рахунок коштів державного бюджету. Основними серед них є музеї, бібліотеки, клубні установи, ботанічні сади та інше. В установах культури населення може ознайомитись

із творами мистецтва, що мають матеріальний характер (книжки, скульптури, картини). Для знайомства з творами таких мистецтв, як музика, кіно, театр та ін. необхідне відвідування установ мистецтва: театрів, кінотеатрів, концертних залів, цирків тощо.

Відносно бібліотек, то їх можливості щодо обслуговування читачів оцінюють залежно від технічного стану приміщень, їх площі, кількості відділів, кількості місць у читальнích залах та руху бібліотечного фонду. Характеристику їх роботи проводять за допомогою показників:

- 1) кількість книговидач — кількість книжок, виданих одному читачу;
- 2) доступність бібліотечної мережі — кількість бібліотек у розрахунку на 1000 км² або 10000 осіб;
- 3) книгозабезпеченість населення — кількість книжок та журналів у бібліотечних фондах на 1 жителя (читача).

Специфічними показниками у звіті про роботу музеїв є ті, що характеризують їх фонди у співвідношенні до площі залів. Рівень науково-освітньої діяльності оцінюють за кількістю відвідувань, екскурсій та прочитаних лекцій. Організації, що здійснюють редакційно-видавничу діяльність, відносять до сфери виробництва, але показники їх діяльності розглядають як показники закладів культури. Пов'язане це з тим, що продукція цих організацій має освітній характер (книжки, брошури, журнали, газети) і сприяє ознайомленню населення з досягненнями культури. Облік цієї продукції ведуть як за кількістю друкованих аркушів, так і за накладом. На підставі цих даних установлюють обсяг назви як відношення суми всіх аркушів до загальної кількості назв.

Найбільш тісний контакт з глядачем серед усіх закладів мистецтва забезпечує театр. Про роботу театру слід судити з двох точок зору: кількісної та якісної. До кількісної відносять такі показники, як кількість заходів, глядачів та сукупні збори. Оцінити добір репертуару та постановку конкретних вистав дозволяють показники, за допомогою яких характеризують оновлення репертуару, заповненість глядачевого залу та ін.

За даними про відвідування кіносеансів обчислюють:

1) доступність кіномережі — кількість кіноустановок у розрахунку на 10000 осіб населення;

2) забезпеченість населення місцями в кінотеатрах — кількість місць у стаціонарних кінотеатрах у розрахунку на 1000 жителів;

3) середня кількість відвідувань кіносесансів.

Можливості показу кінофільмів забезпечуються також кіностудіями, де ці фільми знімають. Тому як редакції та видавництва, так і кіностудії хоч і відносять до сфери виробництва, але показники їх роботи є показниками закладів мистецтва, головним серед яких є випуск фільмів.

Доповненням статистики доходів є показники статистики соціального забезпечення. Соціальний захист населення — це система державних та громадських заходів щодо впровадження матеріального забезпечення громадян похилого віку, а також у разі хвороби, повної чи часткової втрати працевдатності або годувальника, або в разі безробіття.

Основна задача статистики соціального забезпечення та соціальної допомоги — це вивчення видів і способів соціального захисту та соціальних гарантій, що передбачені законодавчими та нормативними актами, за їх цільовим призначенням, напрямками, групами населення, джерелами фінансування та ін.

Основними завданнями статистики послуг сфери культури, мистецтва та відпочинку (КМВ), а також сфери інформаційно-обчислювальної діяльності (ІОД) є вивчення: 1) обсягів асортименту й умов надання послуг; 2) особливостей попиту та споживання послуг у розрізі окремих соціальних груп і регіонів, вплив на ці особливості окремих факторів; 3) можливостей одержання послуг (інформаційних продуктів), зокрема на платній основі, різними соціальними групами населення; 4) інформаційного змісту послуг (інформаційних продуктів) з метою виявлення їх впливу на погляди, настрої, поведінку людей та на соціально-економічні процеси в цілому; 5) стану й діяльності одиниць господарювання сфери КМВ та ІОД. **Джерелом інформації** є статистична звітність установ та організацій сфери КМВ, дані вибіркових об-

стежень умов життя домогосподарств, які щороку проводяться Держкомстатом України. Це також дані одноразових тематичних опитувань, подібних до проведеного в 2001 р. в межах названого вибіркового обстеження, мета якого полягала у виявленні товарів тривалого користування в домогосподарствах. Аналіз такого роду первинних даних дає можливість робити узагальнюючі висновки стосовно споживання населенням окремих видів послуг, форм їх одержання, витрат на їх придбання, смаків і переваг, характеру відвідування культурних установ тощо. У статистичній практиці використовують різні показники, які дають змогу оцінювати якість та ефективність культурної діяльності. Існують показники, необхідні для аналізу характеристик кожного виду послуг, обсягів їх виробництва і засобів надання населенню. Всі їх можна об'єднати в дві основні групи.

Тут під «відкритими інформаційними ресурсами» розуміємо такі, доступ до яких не пов’язаний з цензурою, конфіденційністю, державною таємницею та іншими обмеженнями некомерційного характеру [48, 49]. Можливості та обмеження доступу громадян різних країн до інформації мережі Internet є окремим питанням, яке тут не розглядається.

Потреба в житлі відноситься до числа первинних життєвих потреб людини. Основна функція житла - забезпечити людині сприятливе середовище проживання. У міру розвитку суспільства розширювалися функції житла. Сьогодні оселя - місце ведення домашнього господарства, спілкування, відпочинку, сімейного виховання дітей, нерідко і місце навчання, трудової та дозвільної діяльності членів домогосподарства, місце споживання ними матеріальних і культурних благ, а також захисту людини від соціальних та інформаційних перевантажень.

Житло, включений у систему комунального та побутового обслуговування населення, становить середовище проживання людини, визначальну якість життя, В умовах ринкової економіки житло виступає як товар тривалого користування. Воно індукує широкий додатковий попит (на меблі, килими, посуд, побутову техніку і т.д.) і стимулює розвиток багатьох галузей

економіки. Будучи дорогим товаром, житло є одним з найважливіших чинників стимулювання заощаджень населення, формування інвестиційних ресурсів.

Статистика повинна давати всебічну та об'єктивну інформацію про житловий фонд і житлових умовах населення, необхідну, зокрема, для проведення житлової політики, тобто розробки державою комплексу заходів, спрямованих на задоволення потреб у житлі. Останнє досягається за допомогою рішення статистикою наступних завдань:

- надання відомостей про забезпеченість населення житлом, комунальним та побутовим обслуговуванням; оцінка комфортабельності житла і його стану (ступеня зношенності);
- виявлення матеріалів про диференціацію житлових умов різних соціальних і демографічних груп населення, про розходження в житлових умов у різних регіонах країни, в містах (малих, середніх і великих) і в сільській місцевості З; створення основи для міжнародних зіставлень житлових умов;
- аналіз стану і руху житлового фонду, проведення його капітального ремонту;
- забезпечення інформацією про розвиток ринку житла, про поведінку на ньому продавців і покупців, необхідної, з одного боку, для розвитку фінансових інститутів, що обслуговують ринок нерухомості, з іншого - для розробки соціальних гарантій і пільг у житловій сфері;
- відображення взаємозв'язків між доходами населення, житловими умовами і структурою споживання;
- визначення розвитку соціальної інфраструктури та оцінка ефективності її функціонування.

У відповідності з перерахованими задачами статистичні показники житлових умов населення та рівня його обслуговування можна розділити на кілька груп:

- наявність, стан і рух житлового фонду;
- житлові умови населення;
- обслуговування та фінансування житлового фонду;

- розвиток соціальної інфраструктури та її функціонування;
- оцінка населенням житлових умов та якості комунального обслуговування;
- розвиток ринку житла.

Джерелами даних служать, перш за все, державна і відомча статистична звітність, а також дані мікроперепісі, спеціальних обстежень і переписів населення.

Відомості про житлові умови населення отримують в ході переписів населення, спеціальних обстежень.

Інформація за статистикою житла на міжнародному рівні міститься в статистичних щорічниках ООН ("UN Statistical Yearbook") та інших міжнародних організацій, а також у спеціальних збірниках ("Euromonitor: European Marketing Data and Statistics", "Euromonitor: International Marketing Data and Statistics").

Для міжнародних порівнянь житлових умов частіше використовується показник "загальна площа в середньому на одного проживаючого".

Статистика соціального обслуговування

Рівень життя населення розглядають у вузькому та широкому розумінні слова. Рівень життя у вузькому розумінні — досягнутий рівень споживання населенням матеріальних благ та послуг, що обумовлюється відповідними рівнями та структурою доходів. Напрямки статистичного вивчення цих аспектів рівня життя нами розглянуті у двох попередніх підрозділах.

Рівень життя в широкому розумінні слова включає в себе весь комплекс соціально-економічних умов життя. І якщо вивченню економічних умов виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ присвячені майже всі попередні розділи II частини підручника, то деякі аспекти статистики соціальних умов життя ми вперше розглянемо зараз.

Надання соціальних послуг як і оцінка рівня їх розвитку та ступеню впливу на рівень життя у зв'язку з численними видами цих послуг потребують специфічного підходу до розрахунку статистичних показників та їх аналізу. При цьому виходять з того, що послуга — це корисна діяльність чи корисний

ефект, що створюється у ході цілеспрямованої діяльності, яка направлена на задоволення певних потреб. Послуги відбиваються в особливих споживчих вартостях, які можуть задовольнити потреби тільки в процесі створення послуг, коли витрачається праця для надання послуг.

У свою чергу соціальні показники визначаються з урахуванням конкретних галузей і повинні бути спрямовані на одержання інформації, необхідної для прийняття фактичних заходів для задоволення соціальних потреб.

Контрольні питання

1. Завдання вивчення і джерела інформації про суспільний порядок.
2. Які системи показників характеризують правопорушення і правопорушників?
3. Статистичні характеристики роботи правоохорончих органів.
4. Статистичні характеристики роботи установ культури та мистецтва.

Навчальне видання

ГРИГОР'ЄВА Світлана Василівна
СУТУЛА Оксана Анатоліївна

СОЦІАЛЬНА СТАТИСТИКА
Конспект лекцій
для студентів спеціальності 054 «Соціологія»

Відповідальний за випуск проф. В. В. Бурега
Роботу до видання рекомендував А. В. Кіпенський

Редактор О. С. Самініна
Комп'ютерна верстка

План 2018 р., поз. 58

Підп. до друку **26.11.2017** р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Riso-друк. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 1,0
Наклад прим. Зам. №

Видавничий центр НТУ «ХПІ». 61002, Харків, вул. Кирпичова, 2
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 5478 від 21.08.2017 р.

Електронна версія